

Rocha

C. IULII CAESARIS
COMMENTARII

DE

BELLO GALLICO

CUM SELECTIS ADNOTATIONIBUS

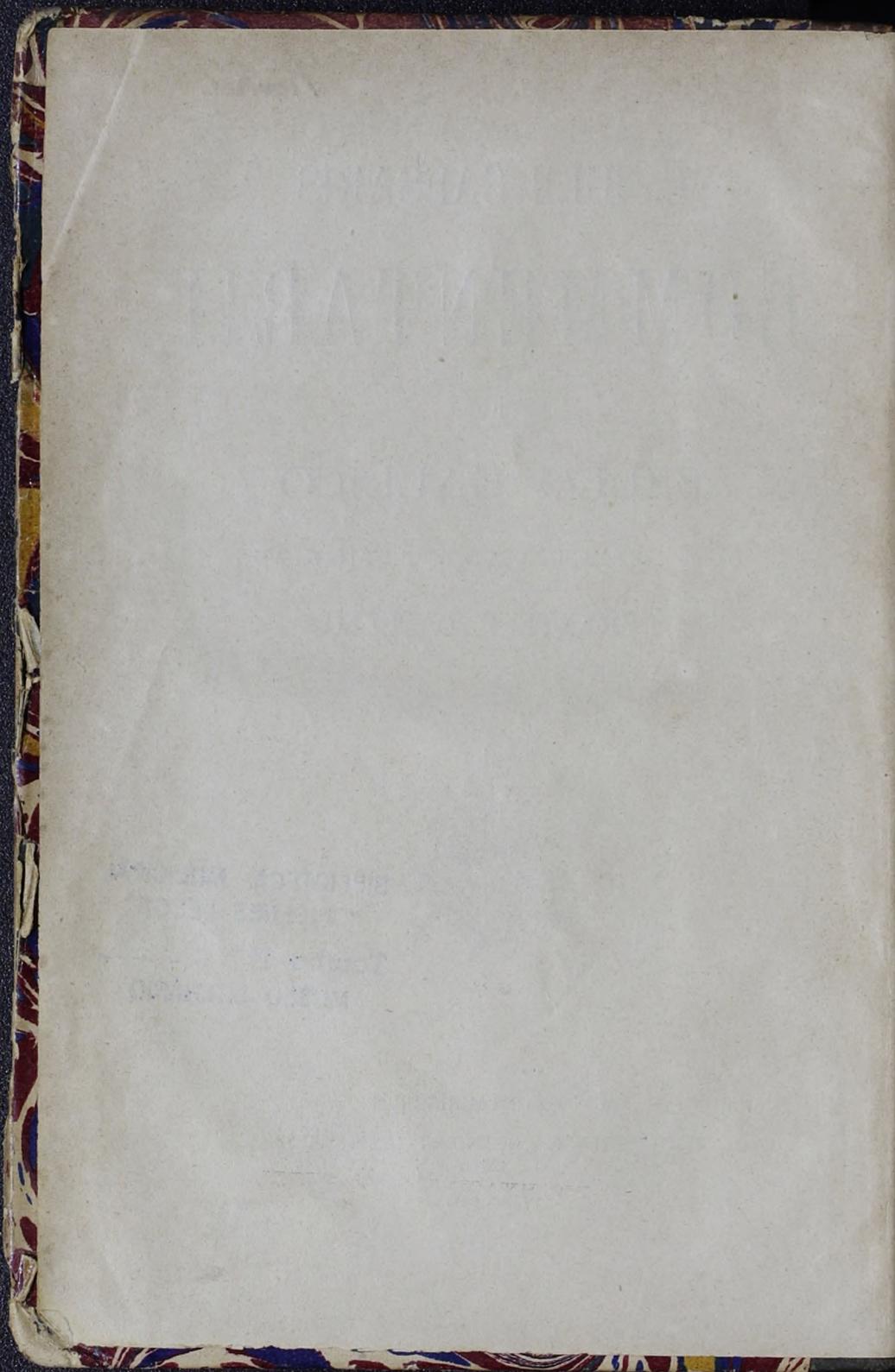
CURANTE P. CAPELLO

BIBLIOTECA MUNICIPAL
"ORIGENES LESSA"
Tombo N.º 32-689
MUSEU LITERÁRIO

AUGUSTAE TAURINORUM
EX TYPIS HYACINTHI MARIETTI

MDCCCXCVI

DE C. IULIO CAESARE ¹

C. Iulius Caesar nobilissima ortus est familia anno urbis conditae DCLIV. Admodum iuvenis flamen Dialis destinatus, Corneliam, Cinnæ consulis filiam, uxorem duxit. Mox Sylla rerum summam obtinente, conquisitus ad necem, mutata veste, nocturno tempore Romæ elapsus est. Quum autem composita seditione civili in urbem rediisset, ad eloquentiæ famam sibi comparandam, Cornelium Dolabellam, virum consularem, repetundarum postulavit; eoque absoluto, Rhodum secedere statuit, et ad declinandam invidiam, et ut per otium Apollonio Moloni, clarissimo tunc dicendi magistro, operam daret. Romam reversus tribunatum militum et quaesturam per suffragia populi adeptus est. Quæstori ulterior Hispania obvenit; quumque mandato prætoris Gades venisset, animadversa apud Herculis templum Magni Alexandri imaginæ, ingemuit; et quasi ignaviam suam per-tæsus, quod nihil a se memorabile actum esset illa ætate, qua Alexander orbem terrarum iam subegisset, missionem continuo efflagitavit ad captandas quamprimum maiorum rerum occasiones in urbe.

Ibi aedilis creatus, præter comitium et forum et basilicas, Capitolium etiam ornavit porticibus ad tempus exstructis. Venationes autem et ludos et gladiatorium munus una cum collega et separatim edidit. Conciliato sic populi favore, tentavit, ut sibi Ægyptus provincia daretur. Sed quum hunc, adversante optimatum factione, non obtinisset, pontificatum maximum petiit, et non sine profusissima largitione est consecutus.

Prætor renuntiatus, detecta coniuratione Catilinæ, senatuque universo in socios facinoris ultimam statuente poenam, solus municipatim dividendos custodiendosque, publicatis bonis, censuit. Post præturam cum M. Bibulo ad consulatum evectus, quamdiu hunc magistratum gessit, unus omnium in republica ad arbitrium administravit.

Sub idem tempus Calpurniam, L. Pisonis filiam duxit uxorem, et Iuliam filiam Cn. Pompeio collocavit; quorum ea tempestate maxime valebat auctoritas. His potissimum adniventibus, Caesar ex omni provinciarum copia Gallias elegit, quibus novem annos cum exercitu præfuit. Complura ibi gessit, ut ait Velleius Paterculus, vix nullis valuminibus explicanda.

Consul iterum, altiora iam meditans et spei plenus, nullum largitionis aut officiorum genus in cives aut in milites publice privatimque omisit. Nec minore studio reges atque provincias per terrarum orbem alliciebat. Hisce artibus Caesar, dum in Galliis esset, quum omnium favorem captasset, sibi aditum ad dominationem aperuit, quam vel ætate prima iam concupiverat.

(1) Ex historia critica litterarum latinarum Thomæ Vallauri.

Postea vero, devicto Pompei, multisque bellis confectis, quinquies triumphavit. Hinc dictator perpetuus, quum de ornanda instruendaque urbe, item de ordinando ampliandoque imperio complura in dies agitare; quadriennio postquam Pompeium bello Pharsulico devicerat et rempublicam opprimerat, in curia a coniuratis confossus perit idibus martiis, anno urbis conditae septingentesimo decimo.

Etsi tot tantisque negotiis distentus, animum ad litteras excolendas ita adiunxit, ut Svetonius testaretur, Caesarem eloquentia et re militari aut aequivisse praestantissimorum gloriam, aut excessisse. In re grammatica etiam versatus, scripsit De analogia libros duos, praeterea Anticalones totidem, carmina et libros quosdam auspicioꝝ et epistolarum. Quae tamen Caesaris opera nunc desiderantur, si fragmenta quaedam excipias, quae diligentissime grammatici collegerunt. Verum hodieque supersunt Caesaris De bello Gallico Commentariorum libri septem, quorum singuli singulorum annorum res complectuntur: item De bello civili libri tres. Qui autem exstant Commentarii belli Alexandrini, Africi et Hispaniensis, omnium consensu, Aulo Hirtio tribuuntur, Caesaris familiari, qui octavum etiam librum Gallici belli imperfectum supplavit.

Quot virtutibus niteant Caesaris commentarii apertissime testatur Tullius in Bruto: « Etiam commentarios quosdam, ait ille, scripsit Caesar rerum suarum, valde quidem probandos. Nudi sunt, recli et venusti, omni ornatu orationis, tanquam veste, detracto. Sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent qui vellent scribere historiam, ineptis gratum fortasse fecit, qui volent illa calamistris inurere; sanos quidem homines a scribendo deterruit. Nihil enim est in historia pura et illustri brevitate dulcius. » De iisdem Hirtius ita praedicat: « Adeo probantur omnium iudicio, ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus videatur. Cuius tamen rei maior nostra, quam reliquorum est admiratio. Caeterum enim quam bene atque emendate, nos etiam quam facile atque celeriter eos perscripserit. » Quibus verbis voluit Hirtius significare politissimos huiusmodi commentarios a Caesare innumeris curis distracto atque inter bellorum tumultus, subitaria scriptioe in militaribus tentoriis fuisse exaratos.

Quemadmodum vero iure meritoque ob sententiarum gravitatem et castissimum sermonem laudantur Caesaris commentarii; ita ad res narratas quod attinet, ob quamdam negligentiam culpantur. Et Asinius quidem Pollio apud Svetonium parum diligenter parumque integra veritate compositos putat, quum Caesar pleraque, et quae per alios erant gesta, temere crediderit, et quae per se, vel consulto vel etiam memoria lapsus perperam ediderit: existimatque rescripturum et correcturum fuisse. Sed quae critici passim notarunt, suspectam quidem hi torici fidem faciunt; at scriptoris laudem in iis, quae ad orationis elegantiam pertinent, nihil penitus imminuunt. Qualibet vero aetate Iulius Caesar ingenii animique virtute inter praestantissimos viros habitus est, qui post hominum memoriam floruerint.

DE GALLIAE DIVISIONE

EX ALDO MANUTIO

Saepe legendo incurrimus in haec Galliae cognomina, Togatae, Comatae, Braccatae; nec tamen omnes, quae sit earum differentia, novere, quod ostendere, brevi definitione proposita, veterum testimonio conabimur. Definitur Gallia vel a regione vel ab hominum cultu. A regione sic; Gallia vel Transalpina est, quae Ulterior etiam dicitur, vel Cisalpina, quae Citerior. Utraque dividitur in duas, Transalpina in Narbonensem et Comatam; Cisalpina in Transpadanam et Cispadanam. Rursus a cultu definitur hoc modo: Gallia vel Comata est, vel Braccata, vel Togata. Comata est omnis Transalpina, praeter Narbonensem; Braccata, quae postea Narbonensis dicta; Togata, Cisalpina omnis. De Comata probat Plinius, lib. iv, cap. xvi: Gallia inquit, omnis Comata uno nomine appellata, in tria populorum genera dividitur; omnibus maxime distincta, a Scalde ad Sequanam Belgica, ab eo ad Garumnam Celtica, eademque Lugdunensis, inde ad Pyrenaei montis excursus, Aquitania, Armorica ante dicta. Apparet Narbonensem omitti, de qua separatim lib. iii, cap. iv iam locutus erat. Opinor autem, antiquitus Galliam omnem Transalpinam Comatam fuisse, postea vero Narbonensem, in qua fuere Allobroges, provinciam a Romanis factam, Romanorum hominum consuetudine alere comas desiisse. Intonsas enim vocat Plinius Alpinas quoque gentes, quarum nonnullas Narbonensis opinor Galliae partem fuisse. Lib. xi, cap. xxxvii, nomina, inquit, ex eo capillatis Alpium incolis, Galliae Comatae. Et, quanquam reliqua quoque Gallia a C. Caesare in provinciae formam est redacta; quia tamen Narbonensis prius provincia facta fuerat, ideo Provinciae nomine, quod hodie quoque retinet, semper appellata: reliqua vero Gallia vetus Comatae cognomen retinuit; propterea nec Agrippa, cum Galliam longe lateque metiretur, Narbonensis rationem habuit, quasi provinciae separatae. Scripsit enim haec Plinius eodem loco: Agrippa universarum Galliarum inter Rhenum et Pyrenaeum atque Oceanum ac montes Gebennam et Iuram, quibus Narbonensem Galliam excludit, longitudinem cccxxx millia passuum, latitudinem cccxiii computavit, et Catullus Comatam appellavit Galliam a Caesare perdomitam, Epig. xxix.

Quis porro dubitet, quin Transalpina Gallia, non Cisalpina, significetur in iis Antonii verbis, quae recitat Cicero Philippica viii: Galliam Togatam remitto; Comatam postulo? Fuit enim hoc An-

tonii consilium, ut Cisalpinam Galliam D. Bruto iam eam obtinenti relinqueret; Transalpinam autem a L. Planco tunc administratam, quae longe erat firmior, sibi assumeret: quo posset deinde, superatis Alpihus, in Bruti provinciam quae Togata Gallia a romano vestitu vocabatur, impetum facere; Brutoque eiecto, urbem ipsam, exemplo Caesaris, occupare, quod Ciceronem non fugit: subiecit enim in eo loco: Otiosus videlicet esse mavult. Et Philippica v: Est, inquit, opinio, decreturum aliquem Antonio illam ultimam Galliam, quam Plancus obtinet. Comata igitur omnis Transalpina, praeter Narbonensem; Togata vero Cisalpina, quam ab Italia amnes duo, Rubico a supero mari, Arnus ab infero dirimebant. Quod autem ait Plinius, ab Ancone Gallica ora incipit, Togatae Galliae cognomine, in eo terminos iurisdictionis non spectavit; nam ita Anconem Italiae adiudicasset: sed Gallorum veterum incolarum rationem habuit. Quis autem Anconem cis Rubiconem esse nescit? Mela quoque Togatam nominat Galliam, et ait: Carni et Veneti colunt Togatam Galliam. Vide quae Dio habet lib. XLVI.

Braccata restat. Haec Transalpinae pars fuit, quae postea Narbonensis nominata. Plinius lib. III, cap. IV: Narbonensis provincia appellatur pars Galliarum, quae interno mari alluitur, Braccata antea dicta, amne Varo ab Italia discreta, Alpiumque saluberri-
 mis Romano imperio iugis: a reliqua vero Gallia latere septentrionali, montibus Gebenna et Iura. Et Mela lib. II, cap. III: Pars Galliae nostro mari apposita, fuit aliquando Braccata, nunc Narbonensis. Cicero etiam in oratione ad Pisonem, Braccatae illum cognationis dedecus appellat, quod avus eius maternus trans Alpes natus erat. Et in oratione pro Fonteio Sagatos Braccatosque vocat Gallos, qui Fonteium accusabant: cum Narbonensi Galliae, quod ipsa declarat oratio, Fonteius praefuisset. Quo patet, licet ea Galliae pars nomen mutaverit, Narbonensis dicta, quae Braccata fuerat, ipsas tamen braccas non esse depositas. Braccae autem quasi tunica fuit omnis Galliae Transalpinae, cui sagum imponebatur; Comata tamen potius, quam a braccis, dicta, quae capillatior fuit. Quod si quis roget, cur braccas tunicam fuisse Gallicam putem, recitabo illud Suetonii, quod in C. Caesaris vita scriptum est: Iidem in curia Galli braccas deposuerunt, latum clavum sumserunt. Latus enim clavus tunica senatorum Romae fuit, quem Galli, braccis depositis, sumserunt.

COMMENTARII DE BELLO GALLICO

LIBER PRIMUS

ARGUMENTUM

PROOEMIUM

CAP. 1. Gallia tempore Caesaris.

BELLUM HELVETICUM

CAP. 2, 3. Motus Helvetiorum auctore Orgetorige. — 4. Huius mors praematura. — 5-9. Iter Helvetiorum per Provinciam tentatum, sed, via Caesaris munitionibus interclusa, per Sequanos susceptum. — 10-11. Consilia Caesaris, ut hoc quoque itinere eos prohibeat. Gallorum querelae de iniuriis Helvetiorum. — 12. Clades Tigurinorum ad Ararim. — 13. Legati Helvetiorum ad Caesarem: postulata: minae. — 14. Responsum Caesaris: indignatio Helvetiorum, petitis obsidibus. — 15. Galli equites ab Helvetiis pulsus: iter utriusque exercitus. — 16-18. Querela Caesaris adversus Aeduum principes. Lisci excusatio: perfidia Dumnorigis Aedui, cui 19, 20 venia data, deprecante fratre. — 21, 22. Opportuna occasio Helvetios opprimendi errore P. Considii omisa. — 23-26. Clades Helvetiorum: fuga. — 27, 28. Deditio: poena profugorum: reditus Helvetiorum et sociorum in fines suos. Boiorum collocatio in Aeduis. — 29. Numerus Helvetiorum ante et post bellum.

BELLUM ARIOVISTI

CAP. 30-32. Commune Gallorum concilium: querelae de Ariovisto Germanorum rege — 33, 34. Colloquium a Caesare petitum, denegatum a rege. — 35, 36. Postulata Caesaris per legatos: responsum Ariovisti. — 37, 38. Iter Caesaris ad Ariovistum: occupata Vesontio. — 39-41. Ingens trepidatio in castris Romanorum: oratio Caesaris ad milites: iter. — 42-46. Colloquium Caesaris et Ariovisti impetu Germanorum diremptum. — 47. Galli, petito novo colloquio, ad Ariovistum missi, in vincula coniecti. — 48. Praelium cum summis copiis ab Ariovisto evitatum: equestre certamen. — 49, 50. Duo castra a Romanis facta: minorum oppugnatio: causa detrectati ab Ariovisto praelii cum omnibus copiis. — 51-54. Galli Legati erepti: hiberna Caesaris: iter ad conventus habendos in citeriore Gallia.

Prooemium.

1. Gallia ¹ est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae ², aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis ³, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna ⁴ flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate ⁵ Provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant ⁶, atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important: proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt: qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere quotidianis praeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent ⁷, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere ⁸ dictum est, initium capit a flumine Rhodano: continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam a Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad septentriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in septentriones et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet, spectat inter occasum solis et septentriones.

1 Il giovane studioso noti anzi tutto e consideri la succosa brevità con cui l'eccellente scrittore dà una generale notizia dei luoghi, ne' quali avvennero i fatti ch'ei narrerà, e dei popoli coi quali ebbe a trattare e combattere

2 Questa parte della Gallia conservo fino a' di nostri l'antico nome e l'antica lode di popolo forte: a tutti è noto che il Belgio molto vale per industrie e militare bravura.

3 *Institutis*. Istituzioni, ordinamenti, consuetudini, costumi.

4 Per questo e gli altri nomi che

si trovano nell'Opera, V. l'Indice geografico in fine.

5 *Cultu et humanitate*. Cultura ed umanità formano civiltà: e la civiltà vera, non che impedire, accresce la forza di un popolo.

6 *Commeant*. Termine proprio parlando di commercio, che significa l'andare e venire de' mercatanti in un paese; ma qui basterà dire: ci vanno, vi capitano.

7 *Prohibent*. Impediscono di entrare, tengono lontani.

8 *Obtinere*. Tenere; ma più energico del semplice *tenere*; occupare, possedere.

Bellum Helveticum.

2. Apud Helvetios longe nobilissimus et ditissimus fuit Orgetorix. Is, M. Messala et M. Pisone coss., regni cupiditate inductus, coniurationem nobilitatis fecit, et civitati¹ persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent, perfacile esse, cum virtute² omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno latissimo atque altissimo³, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui Provinciam⁴ nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur, et minus facile finitimis bellum inferre possent: qua de causa homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis, angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem millia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

3. His rebus adducti, et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare⁵; iumentorum et carrorum quam maximum numerum coemere; sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret; cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium⁶ sibi satis esse duxerunt; in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur: is ubi legationem ad civitates suscepit⁷, in eo itinere persuadet Castico, Catamantaledis filio, Sequano, cuius pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, et a S. P. R. amicus

1 *Civitati*; ai cittadini.

2 *Virtute*. Valore.

3 *Flumine... altissimo*: profundissimo. E si vuol dire dell'acqua, che è alta, dov'è molta e profonda.

4 *Provinciam nostram*; la Provenza. già sottoposta alla Romana Repubblica, prima di Cesare.

5 *Constituerunt... comparare*. Stabilirono le opportune provvigioni per la partenza.

6 *Biennium*. Due anni parvero loro sufficienti a far le provviste.

7 *Legationem suscepit*. S'incarico di trattar la cosa colle altre città.

appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat: itemque Dumnorigi Aeduo fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat, ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet, eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse, illis probat, conata perficere¹, propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent: se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem et iusiurandum dant: et, regno occupato, per tres² potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

4. Ea res ut est Helvetiis per indicium enuntiata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis³ causam dicere coegerunt: damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta causae dictionis, Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum millia x undique coegit, et omnes clientes obaeratosque suos⁴, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne causam diceret, se eripuit. Cum civitas, ob eam rem incitata, armis ius suum exequi⁵ conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est; neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit⁶.

5. Post eius mortem nihilominus Helvetii id quod constituerant facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne, praeter quod secum portaturi erant, comburunt, ut, domum reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula

¹ *Perfacile... conata perficere*: facilissimo... compier l'impresa.

² *Per tres etc.* Per mezzo dei tre più poderosi e valenti popoli, cioè Sequani, Edui ed Elvezi.

³ *Ex vinculis etc.* Portava l'uso degli Elvezi che l'accusato si costituisse prigioniero, e così dicesse sua ragione. — *Damnatum etc.* Venendo condannato, la pena che gli toc-

cava era quella del fuoco.

⁴ *Obaeratos*, debitori. — *Ad hominum millia X*; si vede qui la potenza ed influenza grande di costui.

⁵ *Ius suum exequi*: far valere il suo diritto.

⁶ *Sibi mortem consciverit*: si uccise di sua mano; solita miseranda fine degli ambiziosi.

subeunda essent; trium mensium molita¹ cibaria sibi quemque domo efferre iubent. Persuadent Rauracis et Tulingis et Latobrigis finitimis, uti eodem usi consilio, oppidis suis vicisque exustis, una cum iis proficiscantur: Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant, et in agrum Noricum transierant, Noreiamque oppugnant, receptos ad se socios sibi adsciscunt².

6. Erant omnino itinera duo³, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur⁴; mons autem altissimus impen- debat, ut facile perpauci prohibere⁵ possent; alterum per Provinciam nostram, multo facilius atque expeditius, propterea quod Helvetiorum inter fines et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur⁶. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus, Geneva. Ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in Populum Romanum viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profecti- onem comparatis, diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant: is dies erat a. d. v. Kal. Apr.⁷ L. Pisone, A. Gabinio coss.

7. Caesari cum id nuntiatum esset, eos per Provin- ciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe profi- cisci, et quam maximis potest itineribus⁸, in Galliam ulteriorem contendit, et ad Genevam pervenit: Provin- ciae toti quam maximum potest militum numerum im- perat (erat omnino in Gallia ulteriore legio una⁹): pon-

¹ *Cibaria molita*: biade macina- te. *Molita* da *molo*, *is*, *molere*, ma- cinare; onde *molendinum*, molino.

² *Adsciscunt*; di questi, ricevuti per compagni, accrescon le proprie file.

³ *Omnino itinera duo*. Non v'e- rano che due vie.

⁴ *Vix qua singuli carri ducerentur*. Per la via tra il monte Giura ed il Rodano appena passavano i carri in fila un dopo l'altro.

⁵ *Perpauci prohibere*. Pochissimi,

un pugno d'uomini sarebbe bastato ad impedire il passo.

⁶ *Vado transitur*. Si passa a gua- do, si guada.

⁷ *a. d. v. Kal. Apr.* Ante dies quinque. Ai 28 di marzo dell'anno di Roma 696 circa.

⁸ *Quam maximis itineribus*. A marcie forzate, a grandissime gior- nate.

⁹ *Legio una*. Non avevano i Ro- mani nella Gallia che una legione. — *Maximum numerum etc.* Cesare

tem qui erat ad Genevam, iubet rescindi. Ubi de eius adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius legationis Nameius, et Verudoctius principem locum obtinebant, qui dicerent, « sibi esse in animo, sine ullo maleficio iter per Provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate id sibi facere liceat. » Caesar, quod memoria tenebat L. Cassium ¹ consulem occisum, exercitumque eius ab Helvetiis pulsum et sub iugum missum ², concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per Provinciam itineris faciendi, temperaturos ab iniuria et maleficio existimabat: tamen, ut spatium ³ intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit « diem se ad deliberandum sumturum: si quid vellent, a. d. Idus Aprilis reverterentur. »

8. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex Provincia convenerant, a lacu Lemanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Iuram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, millia passuum decem novem murum in altitudinem pedum XVI, fossamque perducit; eo opere perfecto, praesidia disponit, castella communit, quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere possit. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum reverterunt, negat « se more et exemplo Populi Rom. posse iter ulli per Provinciam dare; et si vim facere conentur, prohibitorum » ostendit. Helvetii ea spe deiecti, navibus iunctis ⁴, ratibusque compluribus factis, alii vadis ⁵ Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnumquam interdum ⁶, saepius noctu, si per-

impone alla Provenza una leva in massa.

¹ Lucio Cassio, console con C. Mario. Pan. di Roma 647.

² *Sub iugum missum.* Mettere sotto il giogo era simile a far passare sotto le forche caudine. Formavasi il giogo con due aste piantate in terra diritte e con una terza orizzontalmente posata sulle lor punte. Quindi il *subiugare*, soggiogare, vincere pienamente un nemico.

³ *Ut spatium etc.* Per dare tempo

di radunarsi a' soldati, di cui aveva ordinata la leva. astutamente risponde agli ambasciatori degli Elvezi, ch' e' vuole pigliar tempo a pensar la risposta: tornino alla meta d'aprile.

⁴ *Navibus iunctis.* Unite le barche e fatte molte zattere.

⁵ *Vadis... qua minima altitudo.* Pe' guadi dove l'acqua era più bassa.

⁶ *Nonnumquam interdum; saepius noctu.* Talora di giorno, più spesso di notte.

rumpere possent conati, operis munitione, et militum concursu et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

9. Relinquebatur una per Sequanos via, qua, Sequanis invitis, propter angustias¹ ire non poterant. His cum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Aeduum mittunt, ut, eo deprecatore, a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et largitione² apud Sequanos plurimum poterat, et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus novis rebus studebat³, et quamplurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit⁴, et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit⁵: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et iniuria transeant.

10. Caesari renuntiatur, Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quae civitas est in Provincia. Id si fieret, intelligebat magno cum Provinciae periculo futurum, ut homines bellicosos, Populi Rom. inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis, finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit⁶: ipse in Italiam magnis itineribus contendit. duasque ibi legiones conscribit, et tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit⁷, et, qua proximum iter⁸ in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his v legionibus ire contendit. Ibi Centrones et Graioceli et Caturiges, locis superioribus occupatis⁹, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his praeliis pulsus, ab Ocelo, quod est citerioris Provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris Provin-

¹ *Propter angustias.* Per la strettezza dei luoghi.

² *Gratia et largitione.* Per favore, cortesia e largizioni che faceva.

³ *Novis rebus studebat.* Macchinava novità.

⁴ *Rem suscipit.* Assume l'incarico.

⁵ *Perficit.* Otiene, conchiude che si diano vicendevolmente ostaggi: i Sequani, per lasciar passare: gli El-

veti, per passare senza far torti o danni.

⁶ *Legatum praefecit.* Prepose per suo luogotenente generale, direbbesi ora.

⁷ *Ex hibernis educit.* Trae dai quartieri d'inverno.

⁸ *Qua proximum iter.* Per dove la via era più corta.

⁹ *Locis superioribus occupatis.* Occupate le alture.

ciae, die septimo pervenit; inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit. Hi sunt extra Provinciam trans Rhodanum primi.

11. Helvetii iam per angustias et fines Sequanorum suas copias transduxerant, et in Aeduorum fines pervenerant, eorumque agros populabantur. Aedui, cum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: « ita se omni tempore de Populo Romano meritos esse, ut pene in conspectu exercitus nostri, agri vastari, liberi eorum in servitatem abduci, oppida expugnari non debuerint¹. » Eodem tempore Ambarri necessarii et consanguinei Aeduorum, Caesarem certiozem faciunt, sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere: item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt et demonstrant, sibi, praeter agri solum, nihil esse reliqui². Quibus rebus adductus Caesar, non expectandum sibi statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumtis³, in Santonos Helvetii pervenirent.

12. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum et Sequanorum in Rhodanum influit incredibili lenitate⁴, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit. Id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est, tres iam copiarum partes Helvetios id flumen transduxisse, quartam vero partem citra flumen Ararim reliquam esse; de tertia vigilia⁵ cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos⁶ et inopinantes aggressus, magnam eorum partem concidit; reliqui fugae sese mandarunt atque in proximas silvas abdidderunt. Is pagus appellabatur Tigurinus; nam omnis civitas Helvetia in quatuor pagos divisa est. Hic pagus⁷ unus, cum domo exisset, patrum nostrorum memoria, L. Cassium Consulem interfecerat, et eius exercitum sub iugum

1 *Non debuerint.* Non si meritavano.

2 *Nihil esse reliqui.* Dal terreno in fuori, nulla più restare.

3 *Fortunis . . . consumptis.* Dato fondo a tutti gli averi.

4 *Lenitate.* Placidezza.

5 *De tertia vigilia.* Dopo mezzanotte.

6 *Impeditos... aggressus.* Assaltati impacciati e all'impensata.

7 *Hic pagus etc.* Sol questo borgo, cioè gli abitanti, uscito di casa, del suo paese.

miserat. Ita, sive casu, sive consilio Deorum ¹ immortalium, quae pars ² civitatis Helvetiae insignem calamitatem Populo Rom. intulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod eius soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem praelio ³, quo Cassium, interfecerant.

13. Hoc praelio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arari faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii repentino eius adventu commoti, cum id, quod ipsi diebus xx aegerrime confecerant, ut flumen transirent, uno illum die fecisse intelligerent, legatos ad eum mittunt: cuius legionis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano ⁴ dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare agit: « Si pacem populus R. cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset, atque esse voluisset: sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi ⁵ Populi Rom., et pristinae virtutis Helvetiorum. Quod improvise unum pagum adortus esset, cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suae magnopere virtuti tribueret, aut ipsos despiceret: se ita a patribus maioribusque suis didicisse, ut magis virtute quam dolo contenderent, aut insidiis niterentur ⁶. Quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate Populi Rom. et interneccione exercitus nomen caperet aut memoriam proderet. »

14. His Caesar ita respondit: « Eo sibi minus dubitationis dari ⁷, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret: atque eo gravius ferre, quo minus merito Populi Rom. accidissent: qui si alicuius in-

¹ *Consilio Deorum.* Per disposizione degli Dei.

² *Quae pars etc.* quella parte degli Svizzeri ecc., questa fu la prima a pagarne il fio.

³ *Tigurini eodem praelio.* I Zurighesi in quel medesimo combattimento avean ucciso altresì L. Pisone, avo di Lucio Pisone, padre di Calpurnia, sposata da Cesare.

⁴ *Cassiano.* Nel fatto d'armi sopra

detto, in cui restò ucciso Cassio.

⁵ *Veteris incommodi.* Si ricordasse della disfatta di Cassio e dell'antico valore degli Elvezi.

⁶ *Insidiis niterentur.* Aver imparato da' loro antenali, non a giuocar di frodi ed insidie, ma a combattere valorosamente.

⁷ *Eo sibi minus dubitationis dari.* Tanto meno dubitare (di dover far uso delle armi).

inuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum¹, quod neque commissum a se intelligeret quare timeret, neque sine causa timendum putaret. Quod si veteris contumeliae oblivisci vellet, num etiam recentium iniuriarum, quod, eo invito, iter per Provinciam per vim tentassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tamdiu se impune tulisse iniurias admirarentur, eodem pertinere²: consuesse enim Deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundoires interdum res et diuturniorem impunitatem concedere. Cum ea ita sint, tamen si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intelligat: et si Aeduis de iniuriis quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. » Divico respondit: « Ita Helvetios a maioribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare consuerint: eius rei³ Populum R. esse testem. »

15. Hoc responso dato, discessit. Postero die castra ex eo loco movent: idem facit Caesar, equitatumque omnem ad numerum iv millium, quem ex omni Provincia et Aeduis atque eorum sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti, alieno loco cum equitatu Helvetiorum praelium committunt: et pauci de nostris cadunt. Quo praelio sublatis⁴ Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere, nonnumquam ex novissimo agmine praelio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a praelio continebat, ac satis habebat in praesentia⁵, hostem rapinis, pabulationibus populationibusque prohibere. Ita dies circiter

1 *Eo deceptum.* Ma essersi ingannati per ciò che, non avendo fatto cosa da dover temere, pensavano non essere il caso di temere, mandandone la cagione.

2 *Eodem pertinere.* E il loro insolente vantarsi di quella vittoria, e l'ammirarsi di aver potuto star sì a lungo impuniti di quell'ingiuria, tornare al medesimo.

3 *Eius rei.* Amara puntura, sempre ricordando il fatto dell'uccisione di Cassio, male a lor uopo.

4 *Sublati.* Ringalluzziti. — *Propulerant.* Avevano ributtato, respinto.

5 *In praesentia.* Per ora. *Hostem prohibere.* Impedirgli il rapinare, il teraggiare, il saccheggiare.

xv iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen, et nostrum primum non amplius quinque aut senis millibus passuum interesset.

16. Interim quotidie Caesar Aeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare¹: nam propter frigora, quod Gallia sub septentrionibus², ut ante dictum, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arari navibus subvexerat³, propterea minus uti poterat, quod iter ab Arari Helvetii averterant, a quibus discedere volebat. Diem ex die⁴ ducere Aedui; conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci⁵ intellexit, et diem instare, quo die frumentum militibus metiri⁶ oporteret; convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo magistratu⁷ praeerat (quem Vergobretum appellant Aedui, qui creatur annuus, et vitae necisque in suos habet potestatem), graviter eos accusat, quod cum neque eini, neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore⁸, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur: praesertim cum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit, multo etiam gravius, quod sit destitutus⁹, queritur.

17. Tum demum Liscus, oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: «Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat; qui privati plus possint, quam ipsi magistratus. Hos seditiosa atque improba oratione¹⁰ multitudinem deterrere, ne frumentum

¹ *Aeduos flagitare frumentum.* Cominciò a chiedere instantemente agli Edoi il ecc.

² *Sub septentrionibus.* La Gallia è a settentrione d'Italia, fredda la più parte.

³ *Subvexerat.* Avea condotto, imbarcato sulla Saone.

⁴ *Diem ex die.* La menavano di giorno in giorno; dicendo che lo si portava; *adesse*, ch'era pronto.

⁵ *Diutius duci.* Esser menato troppo per le lunghe.

⁶ *Militibus metiri.* Misurare il grano; darne cioè a ciascuno la sua misura. Davasi perciò a' soldati ro-

mani, non il pane bell'è preparato, ma il grano da cuocerselo.

⁷ *Magistratu.* V'è chi dice questo *magistratu* stare per *magistratui*; ma può stare anche al sesto caso: per grado di sommo magistrato; essendo insignito della suprema magistratura; insomma era presidente.

⁸ *Tam necessario tempore.* In tanta necessita. — *Non sublevetur*; li accusa che non lo sovvenzano.

⁹ *Destitutus.* Sia lasciato a mani vuote.

¹⁰ *Seditiosa atque improba oratione.* Con sediziosi e maligni discorsi.

conferant, quod praestare debeant. Si iam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum, quam Romanorum imperia perferre satius esse¹: neque dubitare, quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis libertatem sint erepturi. Ab iisdem nostra consilia², quaeque in castris gerantur, hostibus enuntiari: hos a se coerceri non posse: quin etiam, quod necessario³ rem coactus Caesar enuntiarit, intelligere sese, quanto id cum periculo fecerit, et ob eam causam, quamdiu potuerit, tacuisse. »

18. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem Divitiaci fratrem designari sentiebat: sed, quod pluribus praesentibus eas res iactari nolebat⁴, celeriter concilium dimittit; Liscum retinet: quaerit ex solo⁵ ea, quae in conventu dixerat. Dicit liberius, atque audacius. Eadem secreto ab aliis quaerit: reperit esse vera: « Ipsum esse Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum: complures annos portoria⁶ reliquaque omnia Aeduorum vectigalia parvo pretio redempta habere⁷, propterea quod, illo licente, contra liceri⁸ audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse, et facultates ad largiendum magnas comparasse: magnum numerum equitatus suo sumtu semper alere et circum se habere: neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse: atque huius potentiae causa matrem in Biturigibus, homini illic nobilissimo ac

1 *Satius esse.* Miravano al principato; non potendolo conseguire, preferivano la signoria de' Galli a quella dei Romani.

2 *Nostra consilia.* I medesimi capi sopradetti, riferire ai nemici i nostri disegni e quanto si fa nel campo.

3 *Quin etiam quod necessario.* Che anzi, sapere pur troppo non essere senza suo pericolo, questo che, stretto da necessita, ora fa, di manifestargli tali cose.

4 *Res iactari nolebat.* Non voleva che se ne trattasse alla presenza di tanti.

5 *Ex solo.* Gli chiede da solo, a quattr'occhi ciò che nell' adunanza aveva detto.

6 *Portoria.* Mercede di navalestro,

ossia barcaiuolo che traghetta gente da una riva all'altra d'un fiume: ma qui sta probabilmente in più largo senso, cioè di pedaggio, dazio da pagarsi per passare in qualsivoglia luogo; attesochè è unito a *vectigalia*, che vien subito appresso; tributi, gabelle.

7 *Redempta habere;* diverso da *redemisse*: teneva cioè per suo conto e profitto i dazi ed i tributi, pe' quali egli avea dato al Comune degli Edui una non grande somma: *parvo pretio*.

8 *Contra liceri.* Liceri, offerire il prezzo, dire all'incanto. Dicendo lui, niun più osava dire, alzando il dito, secondochè usavano i Romani, per offerire un prezzo maggiore.

potentissimo collocasse: ipsum ex Helvetiis uxorem habere: sororem ex matre, et propinquas suas nuptum in alias civitates collocasse: favere et cupere Helvetiis¹ propter eam affinitatem: odisse etiam suo nomine² Caesarem et Romanos, quod eorum adventu potentia eius deminuta, et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem regni per Helvetios obtinendi venire; imperio Populi Rom.³ non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. » Reperiebat etiam in quaerendo Caesar, « quod praelium equestre adversum⁴ paucis ante diebus esset factum, initium eius fugae factum a Dumno-rige, atque eius equitibus » (nam equitatu, quem auxilio Caesari Aedui miserant, Dumnorix praeerat), « eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum. »

19. Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios transduxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea omnia non modo iniussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Aeduorum accusaretur: satis esse causae arbitratur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere iuberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in Populum Rom. studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam cognoverat: nam ne eius supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque, priusquam quidquam conaretur⁵, Divitiacum ad se vocari iubet, et quotidianis interpretibus⁶ remotis, per C. Valerium Proculum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat⁷, cum eo colloqui-

1 *Favere et cupere (bona) Helvetiis.* Favoriva e voleva bene agli Elvezi.

2 *Suo nomine.* Per sue ragioni, per suo conto.

3 *Imperio Pop. Rom.* Imperando i Romani.

4 *Praelium equestre adversum:* il combattimento della cavalleria di pochi giorni avanti andato male, perchè il grosso della cavalleria si impaurì al vedere Dumno-rige, ca-

pitano della cavalleria degli Edui venuta in aiuto, darsi pel primo alla fuga, e questa con lui.

5 *Quidquam conaretur.* Prima di tentar nulla, di far alcun atto, passo.

6 *Quotidianis interpretibus remotis.* Mandati via i quotidiani interpreti, di cui si valeva trattando cogli Edui, la cui lingua non sapeva.

7 *Summam... fidem habebat.* Gli aveva somma confidenza per tutte cose.

tur : simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta , et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit : petit atque hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse de eo, causa cognita¹ statuatur, vel civitatem statuere iubeat.

20. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem complexus obsecrare coepit, « ne quid gravius in fratrem statueret : scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus, quam se, doloris capere²; propterea quod, cum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia³, ille⁴ minimum propter adolescentiam posset, per se crevisset : quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed pene ad perniciem suam uteretur : sese tamen et amore fraterno, et existimatione vulgi⁵ commoveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, cum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum non sua voluntate⁶ factum : qua ex re⁷ futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur. » Haec cum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit : consolatus, rogat, finem orandi faciat : tanti eius apud se gratiam esse ostendit, uti et Reipub. iniuriam⁸ et suum dolorem⁹ eius voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat ; fratrem adhibet ; quae in eo reprehendat, ostendit ; quae ipse intelligat, quae civitas queratur, proponit ; monet ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet ; praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

21. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub monte consedissemillia passuum ab ipsius castris VIII : qualis esset natura montis, et qualis in circuitu adscen-

¹ *Causa cognita.* Fatto il processo.

² *Ex eo... doloris capere.* Niuno più di lui sentir pena di tali fatti.

³ *Ipsè... domi atque in reliqua Gallia.* Egli, cioè Diviziaco, fra i suoi concittadini e nella restante Gallia, ben aveva acquistato, per se crevisset, per propria opera, grande favore è stato.

⁴ *Ille,* cioè Dumnorige, pochissimo poteva, avea pochissimo credito perchè ancor giovanetto.

⁵ *Existimatione vulgi.* Ma egli si sentiva commuovere dall'amor fra-

terno e dal giudizio che la gente avrebbe fatto di lui.

⁶ *Sua voluntate.* Tutti avrebbero detto ch'egli l'aveva voluto, sapendosi che pel favore grande che godeva con Cesare, facilmente avrebbe potuto impedirlo.

⁷ *Qua ex re.* Di che, cioè della perdita di Dumnorige, tutti i Galli gli avrebbero voluto male.

⁸ *Reip. iniuriam.* I fatti ostili di Dumnorige contro il popolo romano.

⁹ *Suum dolorem.* Di Cesare, per que' mali portamenti del detto.

sus¹, qui cognoscerent, misit. Renuntiatum est, facilem esse. De tertia vigilia T. Labienum legatum pro praetore cum duabus legionibus et iis ducibus², qui iter cognoverant, summum iugum montis ascendere iubet: quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia³ eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit, equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur, et in exercitu L. Syllae et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

22. Prima luce, cum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus, aut Labieni cognitus esset: Considius, equo admisso⁴, ad eum accurrit: dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri; id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit⁵. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne praelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent; ut undique uno tempore in hostes impetus fieret; monte occupato, nostros expectabat, praelioque abstinebat. Multo denique die per exploratores Caesar cognovit, et montem a suis teneri, et Helvetios castra movisse, et Considium timore perterritum, quod non vidisset, pro viso⁶ sibi renuntiasse. Eo die, quo consueverat⁷, intervallo hostes sequitur, et millia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

23. Postridie eius diei, quod omnino biduum supererat, cum exercitu frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe maximo ac copiosissimo, non amplius millibus passuum xviii aberat, rei frumen-

¹ *Qualis in circuitu adscensus.* Quai via, qual parte il monte presentasse nel suo circuito, nel suo intorno per salirvi su.

² *Iis ducibus.* Con que' condottieri che sapevan la strada, per averla esplorata.

³ *De quarta vigilia.* Era l'ultima vigilia, veglia, delle quattro in cui i Romani partivan la notte. Ogni vigilia, così detta dal mutar delle sentinelle, era di tre ore: due prima

della mezzanotte, dalle sei alle dodici. — *De quarta vigilia* perciò vuol dire dopo le tre dalla mezzanotte, presso al farsi del giorno.

⁴ *Equo admisso.* A briglia sciolta.

⁵ *Subducit, aciem instruit.* Ritrae chetamente le sue schiere e le attela.

⁶ *Pro viso.* La paura l'avea fatto travedere.

⁷ *Consueverat; consueverat;* tien dietro al nemico alla distanza che soleva i giorni innanzi.

tariae prospiciendum existimavit: iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie, superioribus locis occupatis, praelium non commovissent; sive eo quod re frumentaria intercludi¹ posse confiderent; commutato consilio, atque itinere converso, nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

24. Postquam id animadvertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit, equitatumque, qui suslineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum, ita uti supra se in summo iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocaret, ac totum montem hominibus compleri, et interea sarcinas in unum locum conferri, et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii, cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt: ipsi, confertissima acie reiecto nostro equitatu, phalange facta, sub primam nostram aciem successerunt.

25. Caesar primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut, aequato omnium periculo, spem fugae tolleret, cohortatus suos praelium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem perfrerunt. Ea disiecta, gladiis districtis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis²; cum ferrum se inflexisset, neque evellere, neque, sinistra impedita, satis commode pugnare poterant; multi

¹ *Intercludi*. Tor loro ogni via di aver frumento; bloccarli, direbbesi a' di nostri.

² *Colligatis*. Quasi inchiodati, inchiavardati gli uni cogli altri per la ragione che a far la testuggine, cioè il riparo della falange, gli scudi si sovrapponevano quasi intrecciati gli uni cogli altri, in modo che il giavellotto, *pilum*, percolendo, non nel mezzo dello scudo, ma un po' verso l'orlo di esso, inflzava due

scudi in un tratto; i quali perciò erano come legati insieme dal giavellotto. Questo, cioè il *pilum*, era di ferro sottile, acuminato, lungo circa due piedi e incastrato in una asticciola di legno lunga poco più d'un braccio; piegandosi nel battere sullo scudo e restandovi fitto, impacciava il soldato, che non poteva maneggiar bene lo scudo, nè valersi della mano sinistra.

ut, diu iactato brachio¹, praeoptarent scutum manu emittere, et nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi, et pedem referre², et, quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere coeperunt. Capto monte, et succedentibus nostris, Boii et Tulingi, qui hominum millibus circiter xv. agmen hostium claudebant et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto aggressi, circumvenere: et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et praelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa³ tripartito⁴ intulerunt: prima ac secunda acies, ut victis ac submotis resisteret, tertia, ut venientes exciperet.

26. Ita ancipiti praelio diu atque acriter pugnatum est. Diutius cum nostrorum impetus sustinere non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc toto praelio, cum ab hora septima ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem⁵ videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros obiecerant, et e loco superiore in nostros venientes tela coniciebant, et nonnulli inter carros rotasque mataras⁶ ac tragulas subiiciebant nostrosque vulnerabant. Diu cum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia atque unus e filiis captus est. Ex eo praelio circiter millia hominum cxxx superfuerunt, eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die iv pervenerunt: cum, et propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum, nostri triduum morati, eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas literas nuntiosque misit, ne eos frumento neve alia re iuarent: qui si iu-

1 *Diu iactato brachio.* Dopo aver lungamente dimenato il braccio per aver lo scudo libero, nè potendolo disimpacciare, preferivano gettarlo via, *emittere*, e combattere senza quella difesa: chè qui *nudo corpore* non vuol già dire senza vesti.

2 *Pedem referre.* Tornar indietro.

3 *Conversa signa.* Voltate le insegne, cioè le schiere, che voltan-

dosi, voltavasi naturalmente anche l'insegna.

4 *Tripartito.* A tre ordini, a tre file, o schiere. — *Submotis*; disciolti, disordinati.

5 *Aversum hostem.* Niuno poté vedere il nemico voltato in fuga.

6 *Mataras.* Una specie di giavelotto; *tragulas*, piccole aste. *Subiiciebant*: scagliavano di sotto i carri.

vissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi coepit.

27. Helvetii, omnium rerum inopia adducti, legatos de deditioe ad eum miserunt. Qui cum eum in itinere convenissent, seque ad pedes proiecissent, suppliciterque locuti, flentes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum expectare iussisset, paruerunt. Eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur et conferuntur, nocte intermissa¹, circiter hominum millia vi eius pagi, qui Verbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne, armis traditis, supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod in tanta multitudine deditiorum, suam fugam aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent, prima nocte, ex castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

28. Quod ubi Caesar rescivit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit: reductos in hostium numero habuit: reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditioem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobrigos in fines suos unde erant profecti, reverti iussit, et quod, omnibus fructibus amissis, domi² nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent: ipsos oppida vicosque, quos incenderant, restituere iussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare; ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent, et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Boios, petentibus Aeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit: quibus illi agros dederunt, quosque postea in parem iuris libertatisque conditionem³ atque ipsi erant, receperunt.

29. In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt⁴, lite-

¹ Nocte intermissa. Nel frattempo di una notte.

² Domi nihil erat. Nel lor paese più non aveano che; avendolo distrutto partendo per la sventurata loro impresa.

³ In parem iuris... conditionem. Li accettarono per cittadini parine⁹ diritti ecc.

⁴ Tabulae repertae sunt litteris graecis confectae. Tavole scritte con lettere greche, ma in lingua galli-

ris graecis confectae, et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta¹ erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent: et item separatim pueri, senes mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat, capitum Helvetiorum millia cclxxiii, Tulingorum millia xxxvi, Latobrigorum xiv, Rauracorum xxiii, Boiorum xxxii: ex his, qui arma ferre possent, ad millia xcii: summa omnium fuerunt ad millia ccclxxviii. Eorum, qui domum redierunt, censu habito², ut Caesar imperaverat, repertus est numerus millium c et x.

Bellum Ariovisti.

30. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt: « Intelligere sese, tametsi, pro veteribus Helvetiorum iniuriis Populi Romani, ab iis poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae, quam Populi Romani accidisse: propterea quod eo consilio³, florentissimis rebus, domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent imperioque potirentur, locunque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum iudicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere, idque Caesaris voluntate facere liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent. » Ea re permissa, diem concilio constituerunt, et iureiurando, ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio mandatam esset, inter se sanxerunt.

31. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui ante fuerant ad Caesarem, reverterunt petieruntque, uti sibi in occulto⁴ de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata, sese omnes fentes Caesari ad

ca. Se i Galli e gli Elvezi avessero saputo il greco, Cesare non avrebbe avuto bisogno d' interpreti, pur parlando co' principali di essi. Vedi cap. 19.

¹ *Ratio confecta erat.* C' era il fatto novero.

² *Censu habito.* Fatto il conto. Eran periti 258 mila!

³ *Eo consilio etc.* Mentre stavan benissimo, lasciarono il loro paese col proposito ecc.

⁴ *In occulto.* Tornano, i capi, indietro a trattar segretamente.

pedes proiecerunt: « non minus se id contendere¹ et laborare, ne ea, quae dixissent, enuntiarentur, quam uti ea, quae vellent, impetrarent; propterea quod, si enuntiatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent. » Locutus est pro his Divitiacus Aeduus: « Galliae totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Aeduos, alterius Arvernos. Hi cum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernibus Sequanisque Germani mercede arcesserentur². Horum primo circiter millia xv Rhenum transisse: posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, transductos plures: nunc esse in Gallia ad c et xx millium numerum: cum his Aeduos eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus praeliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute et Populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare, nobilissimos civitatis, et iureiurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros, neque auxilium a Populo Romano imploraturus, neque recusaturus, quominus perpetuo sub illorum ditone atque imperio essent. Unum se esse ex omni civitate Aedunorum, qui adduci non potuerit, ut iuraret aut suos liberos obsides daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse, et Romam ad senatum venisse auxilium postulatum, quod solus neque iureiurando neque obsidibus teneretur. Sed peius³ victoribus Sequanis, quam Aeduis victis accidisse: propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset, tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavisset, et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, propterea quod, paucis mensibus ante, Harudum millia hominum xxiv ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis,

¹ *Non minus se id contendere etc.* Premere loro non meno il segreto che il conseguimento di quanto chiedevano.

² *Mercede arcesserentur*; chiamati con paga, assoldati. Parla Di-

viziaco per tutti, e spiega il motivo dell'invocare l'aiuto de' Romani.

³ *Sed peius victoribus Sequanis.* Ma peggio ancora ne stavano i Sequani, ancorchè vincitori.

uti omnes ex Galliae finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus¹ cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel² Gallorum copias praelio vicerit, quod praelium factum sit ad Magetobriam, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere, et in eos omnia exempla³ cruciatusque edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem eius facta sit: hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse eius imperia diutius sustineri. Nisi si quid⁴ in Caesare Populoque R. sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent: aliud domicilium, alias sedes remotas e Germanis, petant, fortunamque, quaecumque accidat, experiantur. Haec si enuntiata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine Populi R. deterrere posse, ne maior multitudo Germanorum Rhenum transducatur; Galliamque omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere. »

32. Hac oratione a Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. Animadvertit Caesar, unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Eius rei causa quae esset miratus, ex ipsis quaesiit. Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Cum ab iis saepius quaereret, neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Aeduus respondit: « Hoc esse miserio-rem⁵ gravioremque fortunam Sequanorum, prae reliquorum, quod soli ne in occulto quidem queri, nec auxilium implorare auderent, absentisque Ariovisti crudelitatem,

¹ *Neque hanc consuetudinem victus.* Né tra questa, de' Galli, maniera di vivere e quella de' Germani esservi paragone.

² *Ut semel.* Per avere una volta vinto i Galli in battaglia.

³ *Omnia exempla.* Esempi d'ogni maniera, co' tormenti, dava in essi del doverlo ubbidire a suo senno e

volere.

⁴ *Nisi si quid.* Salvo che Cesare ed i Romani diano aiuto, altrimenti toccherà a' Galli tutti di fare come gli Elvezi, emigrare.

⁵ *Hoc esse miserio-rem.* La sorte de' Sequani essere ancora peggiore per questo che ecc.

velut si coram adesset, horrerent: propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur; Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate eius essent, omnes cruciatus essent perferendi. »

33. His rebus cognitis, Caesar Gallorum animos verbis confirmavit, pollicitusque est, sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum finem iniuriis facturum. Hac oratione habita, concilium dimisit, et secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret; in primis, quod Aeduos, fratres consanguineosque saepenumero ab senatu¹ appellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri, eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intelligebat: quod in tanto imperio² Populi Romani turpissimum sibi et Reipublicae esse arbitrabatur. Paullatim autem Germanos consuescere Rhenum transire, et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, Populo Rom. periculosum videbat: neque sibi homines feroces ac barbaros temperaturos³ existimabat, quin, cum omnem Galliam occupassent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in Provinciam exirent, atque inde in Italiam contenderent; praesertim cum Sequanos a Provincia nostra Rhodanus divideret. Quibus rebus quam maturime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumserat, ut ferendus non videretur.

34. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum medium⁴ utriusque colloquio diceret: velle sese de republica et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit: « Si quid ipsi⁵ a Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit⁶, illum ad se venire oportere. Praeterea se neque sine exercitu

¹ Ab senatu. Dal senato romano.

² In tanto imperio etc. In tanta potenza del popolo romano.

³ Sibi...temperaturos...quin. Non si sarebbero contenti dal passare in Provenza, e poi in Italia, come avevano fatto i Cimbri ed i Teutoni.

⁴ Locum medium etc. Un luogo a mezza strada per entrambi, epperò comodo al colloquio.

⁵ Ipsi, cioè sibi Ariovisto. È noto usarsi ipse ancora per ego, tu.

⁶ Ille se velit, sottintesa a: cioè ille a se Ariovisto velit.

in eas partes Galliae venire audere, quas Caesar possideret; neque exercitum sine magno comœatu atque emolimento¹ in unum locum contrahere posse: sibi autem mirum² videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Caesari, aut omnino Populo Rom. negotii esset. »

35. His responsis ad Caesarem relatis, iterum ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: « Quoniam tanto suo Populique R. beneficio affectus, cum in consulatu suo rex atque amicus a senatu appellatus esset, hanc sibi Populoque R. gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur, neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret; haec esse, quae ab eo postularet: primum, ne quam multitudinem hominum amplius trans Rhenum in Galliam transduceret: deinde obsides, quos haberet ab Aeduis redderet, Sequanisque permetteret, ut, quos illi³ haberent, voluntate eius reddere illis liceret; neve Aeduos iniuria lacesseret, neve his sociisve eorum bellum inferret: si id ita fecisset, sibi Populoque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret, sese, quoniam M. Messala, M. Pisone coss., senatus censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod commodo reipublicae facere posset, Aeduos ceterosque amicos Populi R. defenderet, sese Aeduorum iniurias non neglecturum. »

36. Ad haec Ariovistus respondit: « Ius esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item Populum Rom. victis, non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse. Si ipse Populo Rom. non praescriberet, quemadmodum suo iure uteretur, non oportere sese a Populo Rom. in suo iure impediri. Aeduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent, et armis congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Caesarem iniuriam facere, qui suo adventu vectigalia⁴ sibi deteriora faceret. Aeduis se

¹ *Comœatu et emolimento.* Non poter ridurre l'esercito in un sol luogo senza grande accompagnamento di cose necessarie e disturbo.

² *Mirum videri.* Parergli strano d'aver che fare con Cesare, o sia pure il popolo romano.

³ *Illi haberent... illis redderent.* Questi due *illi* rendono il senso un po' oscuro: par che debba intendersi *illi* per Sequani, *illis* per Edui: i quali dovevano aver dato ostaggi ad Ariovisto ed ai Sequani.

⁴ *Vectigalia sibi deteriora face-*

obsides redditurum non esse, neque iis, neque eorum sociis iniuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent: si id non fecissent, longe iis¹ fratrum nomen Populi R. abfuturum. Quod sibi Caesar denuntiaret, se Aeduorum iniurias non neglecturum: neminem² secum sine sua pernicie contendisse. Cum vellet, congregaretur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui intra annos XIV tectum non subissent³, virtute possent. »

37. Haec eodem tempore Caesari mandata referabantur, et legati ab Aeduis et Trevisis veniebant: Aedui questum quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur; sese, ne obsidibus quidem datis, pacem Ariovisti redimere potuisse: Treviri autem, pagos centum Suevorum ad ripas Rheni consedissee, qui Rhenum transire conarentur: iis praeesse Nasuam et Cimmerium fratres. Quibus rebus Caesar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese coniunxisset, minus facile resisti posset. Itaque, re frumentaria, quam celerrime potuit, comparata, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

38. Cum tridui viam processisset, nuntiatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus profecisse. Id ne accideret, magnopere praecavendum sibi Caesar existimabat: namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas⁴; idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis, ut circino⁵ circumductum, pene totum oppidum cingit: reliquum spatium, quod

ret. Colla sua venuta Cesare gran torto facevagli, impedendo o scemandogli que' tributi, per sicurtà de' quali egli, Ariovisto, si era fatto dare ostaggi.

¹ Longe iis fratrum nomen... abfuturum. Nulla avrebbe loro giovato il chiamarsi fratelli dei Romani.

² Neminem. Si sottintende sapese, che niuno aveva con lui conte-

so, senza restarne colla peggio.

³ Tectum subissent. Erano quattordici anni che i guerrieri Germani non dormivano in casa, sempre sull'armi, in aperta campagna.

⁴ Summa erat in eo oppido facultas. Di cose per servizio di guerra era in quel castello grandissima copia.

⁵ Ut circino circumductum. Qua-

est non amplius pedum sexcentorum, qua flumen intermittit¹ mons continet magna altitudine, ita ut radices eius montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc murus circumdatus² arcem efficit et cum oppido coniungit. Huc Caesar magnis diurnis nocturnisque itineribus contendit, occupatoque oppido, ibi praesidium collocat.

39. Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariae commeatusque causa moratur, ex percunctatione nostrorum vocibusque³ Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant, saepenumero sese cum eis congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum ferre potuisse, tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est⁴ a tribunis militum, praefectis, reliquisque, qui ex urbe⁵, amicitiae causa, Caesarem secuti, non magnum in re militari usum habebant: quorum alius, alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse dicerent, petebant, ut eius voluntate discedere liceret: nonnulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsignabantur⁶. Horum vocibus ac timore paullatim etiam ii, qui magnam in castris usum habebant, milites centurionesque, quique equitatu praeerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris et magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut sa-

si tirato intorno col compasso.

¹ *Qua flumen intermittit.* Dove il fiume più non cinge la città, s'alza e chiude quel passo un monte altissimo.

² *Hunc (montem) murus circumdatus.* Un buon bastione, che gli gira tutt'intorno, fa di questo monte una fortezza e lo unisce, ecc.

³ *Vocibusque.* Dicerie. Si noti questa magnifica descrizione del timor

panico, in che era caduto il romano esercito.

⁴ *Hic primum ortus est.* Cagion prima di questo timore erano i tribuni ecc. poco usati alle armi.

⁵ *Ex urbe.* Da Roma.

⁶ *Vulgo testamenta obsignabantur.* Comunemente si faceva testamento per tutto il campo; altro segno della prostrazione di quegli animi, che già si teneano spacciati.

tis commode supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Caesari renuntiabant, cum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes¹ milites, nec propter timorem signa laturus.

40. Haec cum animadvertisset, convocato consilio, omniumque ordinum² ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: « primum, quod, aut quam in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum, se consule, cupidissime Populi Romani amicitiam appetisse: cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum³ iudicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis atque aequitate conditionum perspecta, eum neque suam neque Populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua⁴ virtute aut de ipsius diligentia desperarent? Factum eius hostis periculum⁵ patrum nostrorum memoria, cum, Cimbris et Teutonis a C. Mario pulsus, non minorem laudem exercitus, quam ipse imperator, meritus videbatur: factum etiam nuper in Italia servili tumultu, quos tamen aliquid usus ac disciplina, quam a nobis accepissent, sublevent. Ex quo iudicari posset, quantum haberet in se boni⁶ constantia; propterea quod, quos aliquandiu inermes⁷ sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores⁸ superassent. Denique hos esse eosdem, quibuscum saepenumero Helvetii congressi non solum in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. Si quos adversum praelium et fuga

¹ *Fore dicto audientes.* Ed altri ancora lasciavano intendere a Cesare stesso, che i soldati avrebbero resistito al comando di muovere il campo e levare le insegne.

² *Omniumque ordinum.* Di tutte le schiere

³ *Ab officio discessurum.* Perché avrebbe lasciato il suo dovere d'amico ed alleato?

⁴ *De sua virtute.* Perché mostrar si poca fiducia nel loro valore (cioè dei soldati romani) e nella sua diligenza, cioè di Cesare?

⁵ *Periculum.* Era ancor fresca la memoria della prova fatta di quello

stesso nemico, quando, scacciati i Cimbri ed i Teutoni da C. Mario, non minor lode s'era acquistato l'esercito che il capitano.

⁶ *Boni constantia.* Quindi potersi vedere quanto gran bene è la costanza.

⁷ *Aliquandiu inermes.* L'arrivo de' Cimbri in Italia aveva naturalmente incusso timore; e nondimeno erano inermi; cioè molti di essi, inermi; e molti, male armati.

⁸ *Hos postea armatos ac victores.* Molti degli schiavi sollevati erano avanzi dei Cimbri sconfitti da Mario.

Gallorum commoveret, hos, si quaerere, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, cum multos menses castris se ac paludibus tenuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes iam de pugna et dispersos subito adortum, magis ratione et consilio, quam virtute vicisse. Cui rationi ¹ contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare, nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem, angustiasque itinerum conferrent, facere arroganter, cum aut de officio imperatoris desperare, aut praescribere viderentur. Haec sibi esse curae; frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare; iamque esse in agris frumenta matura: de itinere ipsos brevi tempore iudicuros. Quod non fore dicto audientes milites, neque signa laturo dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut, male gesta, fortunam defuisse; aut, aliquo facinore comperto, avaritiam esse coniunctam. Suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus esset, repraesentaturum, et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quam primum intelligere ² posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret; sibi eam praetoriam cohortem futuram ³. » Huic legioni Caesar et indulserat praecipue, et propter virtutem confidebat maxime.

41. Hac oratione habita, mirum in modum conversae ⁴ sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est, princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confir-

¹ *Cui rationi locus fuisset.* Quell'astuzia, quel colpo era riuscito ad Ariovisto con barbari e poco esperti di guerra.

² *Ut quam primum, etc.* Per veder quanto prima se in essi valeva la vergogna e il dovere, oppure il timore.

³ *Sibi eam praetoriam, etc.* La stessa decima legione gli avrebbe

servito da coorte pretoria; sottinteso: se questa fosse rimasta indietro co' paurosi. La coorte pretoria stava attorno al capitano per sua difesa e servizio: era la guardia del corpo.

⁴ *Conversae sunt omnium mentes.* Mirabile effetto d'una sagace, eloquente parola!

mavit. Deinde reliquae legiones per tribunos militum et primorum ordinum centuriones egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque unquam dubitasse, neque timuisse, neque de summa belli suum iudicium, sed imperatoris esse existimavisse. Eorum satisfactione accepta et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex Gallis ei maximam fidem habebat, ut millium amplius¹ quinquaginta circuitu, locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, uti dixerat, profectus est. Septimo die cum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris millibus passuum iv et xx abesse.

42. Cognito Caesaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere², quoniam propius accessisset; seque id sine periculo facere posse existimare. Non respuit conditionem Caesar: iamque eum ad sanitatem³ reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur; magnamque in spem veniebat, pro suis tantis Populique R. in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore uti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est, ex eo die quintus. Interim, cum saepe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quæ peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret; alia ratione se non esse venturum. Caesar, quod neque colloquium, interposita causa, tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatu committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus deductis, eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, imponere, ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod cum fieret, non irridicule⁴ quidam ex militibus decimae legionis dixit: « Plus quam pollicitus esset, Caesarem facere;

¹ *Ut millium amplius, etc.* Col proposito di far anche cinquanta miglia girando, ma in luoghi aperti.

² *Id per se fieri licere.* Aveva chiesto un colloquio, un abboccamento: ecco s'era in ordine di po-

terlo fare.

³ *Ad sanitatem (mentis, sottinteso) reverti arbitrabatur.* Gli pareva che facesse senno.

⁴ *Non irridicule.* Non senza arguzia, lepidamente.

pollicitum se in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum, nunc ad equum rescribere ¹. »

43. Planities erat magna et in ea tumulus terrenus satis grandis: hic locus aequo fere spatio a castris utrisque aberat. Eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Caesar quam equis devexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. Item equites Ariovisti pari intervallo constituerunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur et, praeter se, denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit, « quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa, quam rem et paucis contigisse, et pro magnis hominum officiiis consuesse tribui docebat: illum, cum neque aditum neque causam postulandi iustam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia consecutum. Docebat etiam ², quam veteres quamque iustae causae necessitudinis ipsis cum Aeduis intercederent: quae senatusconsulta, quoties, quamque honorifica in eos facta essent: ut omni tempore totius Galliae principatum Aedui tenuissent, prius etiam quam nostram amicitiam appetissent: Populi Rom. hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse: quod vero ad amicitiam Populi R. attulissent, id iis eripi, quis pati posset? » Postulavit deinde eadem quae legatis in mandatis dederat, « ne aut Aeduis, aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet: si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur. »

44. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit: de suis virtutibus multa praedicavit: « Transisse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum et arcessitum a Gallis; non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia ab ipsis concessas; obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere iure belli quod victores victis imponere consuerint;

¹ Ad equum rescribere Aveva promesso di pigliar la decima legione per coorte pretoria, ed or di piu la metteva in cavalleria.

² Docebat etiam... etc. Accampò anche le molte e vecchie ragioni d'amicizia tra i Romani e gli Edui.

non sese Gallis sed Gallos sibi bellum intulisse; omnes Galliae civitates¹ ad se oppugnandum venisse, ac contra se castra habuisse; eas omnes copias a se uno praelio fusas ac superatas esse: si iterum experiri velint, iterum paratum sese decertare; si pace uti velint, iniquum esse² de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus dependerint. Amicitiam Populi Rom. sibi ornamento et praesidio³, non detrimento esse oportere, idque se ea spe petisse. Si per Populum Rom. stipendium remittatur, et dedititii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum Populi Rom. amicitiam, quam appetierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam transducat, id se sui muniendi, non Galliae impugnandae causa facere; eius rei testimonium esse, quod nisi rogatus non venerit, et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse quam Populum Rom. Numquam ante hoc tempus exercitum Populi Rom. Galliae provinciae fines egressum. Quid sibi vellet? Cur in suas possessiones veniret? Provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret; sic item nos esse iniquos, qui in suo iure se interpellaremus⁴. Quod fratres a senatu Aeduos appellatos diceret, non se tam barbarum neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio Populi Rom. usos esse. Debere se suspicari, simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere. Qui nisi dedat atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum: quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus⁵ principibusque Po-

1 *Omnes civitates.* Tutte le città, le popolazioni della Gallia avevano preso le armi ed erano state in campo contro di lui.

2 *Iniquum esse, etc.* Ingiustamente ricusavano il tributo, che di lor volontà fino a quel di avevano pagato.

3 *Sibi ornamento et praesidio.* L'amicizia del popolo romano do-

veva tornargli, non di danno, ma d'onore e d'aiuto. *Idque se;* e con tale speranza egli l'aveva chiesta.

4 *In suo iure se interpellaremus.* Se lo frastornassimo ne' suoi diritti.

5 *Multis nobilibus, etc.* Fa sentire a Cesare che anche molti Romani l'avevano sulle corna: e non mica de' piccoli; ma de' nobili e principali.

puli Rom. gratum esse facturum : id se ab ipsis per eorum nuntios compertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redimere posset. Quod si decessisset ac liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum et, quaecumque bella geri vellet, sine ullo eius labore et periculo confecturum. »

45. Multa a Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et « neque suam neque Populi Rom. consuetudinem pati, uti optime meritos socios desereret : neque se iudicare Galliam potius esse Ariovisti, quam Populi Rom. Bello superatos esse ¹ Arvernos et Rutenos a Q. Fabio Maximo, quibus Populus Rom. ignovisset, neque in provinciam redegisset neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus ² spectari oporteret, Populi R. iustissimum esse in Gallia imperium : si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam quam bello victam suis legibus uti voluisset. »

46. Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nuntiantur est equites Ariovisti propius tumultum accedere et ad nostros adequitare ³, lapides telaque in nostros conicere. Caesar loquendi finem fecit, seque ad suos recepit, suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes reicerent. Nam, etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu praelium fore videbat, tamen committendum non putabat; ut, pulsus hostibus, dici posset, eos a se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus, omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros eius equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset, multo maior alacritas, studiumque pugnandi maius exercitu iniectum est ⁴.

47. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit,

¹ *Superatos esse, etc.* E non esser vero che i Romani non fossero stati nella Gallia prima d'Ariovisto; v'erano stati benissimo e s'eran regolati ben diversamente da esso: perocchè avevan vinto e avevan perdonato, senza imporre tributo alcuno.

² *Quod si antiquissimum tempus.* Altro che essere stati, i Romani,

nella Gallia, prima d'Ariovisto; v'erano stati da tempo antichissimo; e i Galli erano stati a Roma, sotto Brenno.

³ *Adequitare.* Giravano, caracolavano intorno a' nostri.

⁴ *Exercitu iniectum est.* *Exercitu* per *exercitui*, come in altri luoghi ancora usa Cesare.

velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo: uti, aut iterum colloquio diem constitueret; aut, si id minus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret. Colloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis quod pridie eius diei Germani retineri non poterant, quin in nostros tela conicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum et hominibus feris obiecturum ¹ existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Procellum, C. Valerii Caburi filium, summa virtute et humanitate ² adolescentem (cuius pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat), et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa iam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere, et M. Mettium, qui hospitio Ariovisti usus erat. His mandavit ut quae diceret Ariovistus cognoscerent et ad se referrent. Quos cum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente, conclamavit: Quid ad se venirent? an speculandi causa? Conantes dicere prohibuit, et in catenas coniecit.

48. Eodem die castra promovit et millibus passuum vi a Caesaris castris sub monte consedit. Postridie eius diei praeter castra Caesaris ³ suas copias transduxit, et millibus passuum ii, ultra eum castra fecit, eo consilio, uti frumento comiteatuque, qui ex Sequanis et Aeduis supportaretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die dies continuos v ⁴ Caesar pro castris suas copias produxit, et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus praelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit; equestri praelio quotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum millia erant vi; totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi; quos ex omni copia singuli sin-

¹ *Hominibus feris obiecturum.* Stimava che era come un gettarlo allo sbaraglio tra gente feroce.

² *Summa virtute et humanitate.* Giovanetto di gran valore e coltura.

³ *Praeter castra Caesaris.* Menò le sue truppe due miglia oltre il campo di Cesare, e quivi s'accara-

pò, col proposito, *eo consilio*, d'impedirgli il grano e i foraggi, ecc.

⁴ *Ex eo die dies continuos v. Caesar pro castris.* Da quel dì, per cinque giorni di seguito Cesare trasse fuori le sue truppe; e le tenne schierate: *aciem instructam*, etc.

gulos, suae salutis causa, delegerant. Cum his in praeliis versabantur; ad hos se equites recipiebant: hi si quid erat durius¹, concurrebant: si qui, graviore vulnere accepto, equo deciderant, circumstabant: si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut, iubis equorum sublevati², cursum adaequarent.

49. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani conederant, circiter passus sexcentos ab eis, castris idoneum locum delegit, acieque triplici instructa, ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire iussit. Hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat. Eo circiter hominum numero xvi millia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostros perterrent et munitione prohiberent. Nihilo secius Caesar, ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere iussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit et partem auxiliorum; quatuor reliquas in castra maiora³ reduxit.

50. Proximo die, instituto suo, Caesar e castris utrisque copias suas eduxit: paullumque a maioribus progressus, aciem instruxit, hostibusque pugnandi potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora oppugnaret, misit: acriter utrinque usque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariovistus, multis et illatis et acceptis vulneribus, in castra reduxit. Cum ex captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus praelio non decertaret, hanc reperiebat causam, quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matresfamiliae eorum sortibus et vaticinationibus⁴ declararent, utrum praelium

¹ *Hi, si quid erat durius.* Questi fanti, occorrendo qualche intoppo, scontro più duro, accorrevano coi cavalieri.

² *Iubis equorum sublevati.* Sollevati, fatti più celeri dall'impeto del cavallo, alla cui chioma tene-

vansi, correvan di pari coi cavalli stessi.

³ *Castra maiora.* Nell'accampamento maggiore, fatto prima di queste nuove opere di difesa ora ordinate.

⁴ *Sortibus et vaticinationibus.*

committi ex usu ¹ esset, nec ne: eas ita dicere: non esse fas Germanos superare ², si ante novam lunam ³ praelio contendissent.

51. Postridie eius diei Caesar, praesidio utrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit: omnes alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat ⁴, ut ad speciem alariis uteretur ⁵. Ipse, triplici instructa acie, usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt, generatimque ⁶ constituerunt, paribusque intervallis Harudes, Marcomannos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suevos, omnemque aciem suam rhedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres imposuerunt, quae in praelium proficiscentes milites passis crinibus flentes implorabant, ne se in servitutum Romanis traderent.

52. Caesar singulis legionibus singulos legatos et quaestorem ⁷ praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animadverterat, praelium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes coniiciendi non daretur. Reiectis pilis, cominus gladiis pugnatum est: at Germani, celeriter ex consuetudine sua phalange facta, impetus gladiatorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalanges insilirent, et scuta manibus revellerent, et desuper vulnerarent. Cum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro cornu ve-

Col tirare, consultare le sorti ed i precagi.

¹ Ex usu. Utile, vantaggioso.

² Non esse fas Germanos superare. Non avremmo i Germani potuto vincere.

³ Ante novam lunam. Ecco un superstizioso pregiudizio di questa povera gente.

⁴ Pro hostium numero valebat. Il nemico era sì folto, numeroso, che Cesare gli era inferiore nelle legioni che aveva da opporgli.

⁵ Ut ad speciem alariis uteretur. Che pose in mostra anche gli alarii, per far vedere d'aver molte più forze che non aveva.

⁶ Generatimque. Per famiglie, per popolazioni, per razze, altri direbbe, che poi nomina, Arudi, Marcomanni, ecc.

⁷ Singulos legatos et quaestorem. Prepose a ciascuna legione un luogotenente con particolare cancelliere, che osservassero e notassero gli atti de' combattenti.

hementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id cum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatu praeerat, quoc̄ expeditior erat, quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

53. Ita praelium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt, neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerint. Ibi perpauca aut viribus confisi transnatata contenderunt, aut lintribus inventis sibi salutem repperunt. In his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam nactus, ea profugit: reliquos omnes consecuti equites nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueva natione, quam ab domo secum eduxerat; altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat, a fratre missam: utraeque in ea fuga perierunt. Duae filiae harum, altera occisa, altera capta est. C. Valerius Proculus, cum a custodibus in fuga trinis catenis vincitus traheretur, in ipsum Caesarem, hostes equitatu persequentem, incidit. Quae quidem res Caesari non minorem, quam ipsa victoria voluptatem attulit, quod hominem honestissimum¹ provinciae Galliae suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque eius calamitate de tanta voluptate et gratulatione quidquam fortuna deminuerat. Is, se praesente, de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius repperus et ad eum reductus est.

54. Hoc praelio trans Rhenum nuntiato, Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt; quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos insecti, magnum ex his numerum occiderunt. Caesar, una aestate duobus maximis bellis confectis, maturius paullo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum praeposuit: ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos² profectus est.

¹ *Hominem honestissimum.* Si potrebbe tradurre: Il piu brav'uomo della Provenza.

² *Ad conventus agendos.* A tenere adunanze del popolo, per disbrigare gli affari occorrenti.

COMMENTARII DE BELLO GALLICO

LIBER SECUNDUS

ARGUMENTUM

CONIURATIO BELGARUM ET BELLUM

CAP. 1. Coniuratio Belgarum. — 2, 3. Deditio Remorum, adveniente Caesare — 4. Origo et copiae Belgarum. — 5. Iter et castra Caesaris ad flumen Axonam. — 6. 7. Oppugnatio oppidi nomine Bibrax soluta, misso a Caesare contra Belgas subsidio. — 8. Castra Caesaris idoneo loco contra Belgas. — 9 - 11. Discessus Belgarum ad tuendos fines contra Aeduos, Titurio legato frustra impugnato: clades. — 12 - 14. Deditio Suessionum et Bellovacorum. — 15. Ambianorum: mores Nerviorum. — 16 - 28. Bellum Nervicum: clades: deditio. — 29 - 33. Bellum Aduaticorum: obsessio: perfidia: calamitas.

EXPEDITIO P. CRASSI IN ARMORICAM

CAP. 34. Plures civitates maritimae a P. Crasso subactae.

RES POST BELGAS PACATOS GESTAE

CAP. 35. Opinio huius belli apud Germanos: legati Germanorum ad Caesarem: iter Caesaris in Italiam et Illyricum: hiberna: supplicatio Romae.

Coniuratio Belgarum et Bellum.

1. Cum esset Caesar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, literisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra Populum Rom. coniurare obsidesque inter se dare¹: coniurandi has esse causas²: primum quod vererentur, ne,

¹ *Obsidesque inter se dare.* Si davano ostaggi a vicenda, per rendere più forti e sicuri gli accordi fatti nella congiura.

² *Coniurandi has esse causas.* I motivi della congiura erano questi. Essendo i Belgi ancora indipendenti e liberi, temevano che i Romani, pa-

omni pacata Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod a nonnullis Gallis sollicitarentur¹, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita Populi Rom. exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant; partim qui mobilitate et levitate animi² novis imperiis studebant: a nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus atque his qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna³ occupabantur, qui minus facile eam rem in imperio nostro consequi poterant.

2. Iis nuntiis literisque commotus Caesar, duas legiones in citeriore Gallia⁴ novas conscripsit, et inita aestate in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, cum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit: dat negotium⁵ Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant seque de his rebus certiorum faciant. Hi constanter omnes nuntiaverunt, manus cogi, exercitum in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos (duodecimo die) proficisceretur. Re frumentaria provisa, castra movet, diebusque circiter xv ad fines Belgarum pervenit.

3. Eo cum de improvviso celeriusque omni opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos, Iccium et Antebrogium, primos civitatis, miserunt, qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque in potestatem Populi R. permittere: neque se cum reliquis Belgis consensisse, neque contra Populum R. om-

cificata, cioè preso tranquillo possesso della Gallia, si voltassero a' loro danni.

¹ *A nonnullis Gallis sollicitarentur*. Da parecchi Galli erano subornati. Alcuni di questi vedevano di mal occhio che l'esercito romano stesse troppo nella Gallia, per la stessa ragione che non ci avevano voluto i Germani: cioè temevano per la propria indipendenza.

² *Mobilitate et levitate animi*. Altri leggieri ed instabili, come i Galli de' tempi nostri, vagheggiavano nuovi governi.

³ *Vulgo regna occupabantur*. Ed altri, perchè si vedevano frastorna-

ti nella loro ambizione; chè, essendo potenti e avendo modo di radunarsi attorno gran gente, *vulgo*, riuscivano a occupar qualcuno de' tanti piccoli regni, in che era allora spartita la Gallia.

⁴ *Citeriore Gallia*. Eran le parti più vicine all'Italia e parte dell'Italia stessa tra il Varo, l'Alpi, ecc. Dicevasi anche Gallia *comata* e Gallia *togata*, dalla chioma lunga e dalla toga che questi Galli usavano.

⁵ *Dat negotium*. Incarica i Senonensi ecc. di informarsi di ciò che i Belgi vadan facendo, e riferirglielo.

nino coniurasse: paratosque esse et obsides dare, et imperata facere, et oppidis recipere, et frumento ceterisque rebus iuvare: reliquos omnes Belgas in armis esse: Germanosque, qui cis Rhenum incolunt, sese cum his coniunxisse, tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Suessiones quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem iure et eisdem legibus utantur, unum imperium unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent.

4. Cum ab his quaereret, quae civitates, quantaque in armis essent, et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos a Germanis; Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem ibi consedis, Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse; solosque esse, qui patrum nostrorum memoria, omni Gallia vexata¹, Teutonos Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint. Qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus² in re militari sumerent. De numero eorum omnia se habere explorata Remi dicebant, propterea quod propinquitatibus affinitatibusque³ coniuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos et virtute et auctoritate et hominum numero valere: hos posse conficere armata millia centum: pollicitos ex eo numero electa millia Lx, totiusque belli⁴ imperium sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos, latissimos feracissimosque agros possidere. Apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum, totius Galliae potentissimum, qui cum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae⁵ imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam: ad hunc propter iustitiam

¹ *Omni Gallia vexata.* Malmenata tutta la Gallia, dai Teutoni e Cimbri: i Belgi soli gli avevano respinti.

² *Magnosque spiritus.* Questa vittoria aveva dato loro gran riputazione, grand'animo, spiriti altieri.

³ *Propinquitatibus affinitatibusque.* Per società e parentele strette coi Belgi, i Remesi potevan molto bene conoscere che numero di com-

battenti ogni popolazione, ogni città belga aveva, nella lor generale adunanza, promesso per quella guerra.

⁴ *Totius belli, etc.* I Bellovacensi erano i più poderosi; potevano mettere in campo centomila uomini: n'avevan promesso sessantamila scelti; chiedevano il comando supremo, generale, di quella guerra.

⁵ *Britanniae.* La Bretagna, pro-

prudentiamque, summam totius belli¹ omnium voluntate deferri: oppida habere num. XII: polliceri millia armata L: totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur longissimeque absint: XV millia Atrebates, Ambianos X millia, Morinos XXV millia, Menapios IX millia, Caletes X millia, Velocasses, et Veromandos totidem; Aduaticos XXIX millia; Condrusos, Eburones, Caeraesos, Paemanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad XL millia².

5. Caesar Remos cohortatus, liberaliterque oratione prosecutus, omnem senatum³ ad se convenire, principumque liberos obsides ad se adduci iussit. Quae omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse Divitiacum Aeduum magnopere cohortatus, docet, quantopere Reip. communisque salutis intersit, manus hostium distineri⁴, ne cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit. Id fieri posse, si suas copias Aedui in fines Bellovacorum introduxerint, et eorum agros populari coeperint. His mandatis, eum a se dimittit. Postquam omnes Belgarum copias in unum locum coactas ad se venire vidit, neque iam longe abesse ab his, quos miserat, exploratoribus, et a Remis cognovit, flumen Axonam, quod est in extremis Remorum finibus, exercitum transducere maturavit⁵, atque ibi castra posuit. Quae res et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat, et post eum quae essent, tuta ab hostibus reddebat, et commeatus a Remis reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum portari posset, efficiebat. In eo flumine pons erat. Ibi praesidium ponit, et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum legatum cum VI cohortibus reliquit: castra in altitudinem pedum XII vallo fossaque duodeviginti pedum munire iubet.

vincia della Gallia, diversa dalla Gran Bretagna.

¹ *Summam totius belli.* Il comando supremo, la direzione generale.

² *Arbitrari ad XL millia.* Calcolarsi un quarantamila. Da questa chiara enumerazione risulta che i Belgi mettevano in armi contro i Romani più di trecentomila uomini. Or si badi agli ordini dati, alle disposizioni prese (altri direbbe) da

Cesare per uscirne con onore.

³ *Senatum;* de' Remesi — *Principumque liberos obsides.* Si fé' menar per ostaggi i figliuoli de' principali cittadini. — *Ad diem.* Al tempo fissato.

⁴ *Manus hostium distineri.* Tener impedito, occupato, distratto in varie parti le forze del nemico.

⁵ *Maturavit.* S' affrettò a condur l'esercito di là del fiume l'*Aisne*.

6. Ab his castris oppidum Remorum, nomine Bibrax, aberat millia passuum VIII. Id ex itinere magno impetu Belgae oppugnare coeperunt. Aegre eo die sustentatum¹ est. Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est haec². Ubi, circumiecta multitudine hominum totis moenibus, undique lapides in murum iaci coepti sunt, murusque defensoribus nudatus est, testudine facta, portas succedunt murumque subruunt³. Quod tum facile fiebat. Nam, cum tanta multitudo lapides et tela conicerent, in muro consistendi potestas erat nulli. Cum finem oppugnandi nox fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter suos, qui tum oppido praeerat, unus ex his, qui legati de pace ad Caesarem venerant, nuntios ad eum mittit, nisi subsidium sibi submitatur, sese diutius sustinere non posse.

17. Eo de media nocte Caesar, iisdem ducibus usus, qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit: quorum adventu, et Remis cum spe defensionis studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi discessit. Itaque paullisper apud oppidum morati, agrosque Remorum depopulati, omnibus vicis aedificiisque, quos adire poterant, incensis, ad castra Caesaris omnibus copiis contenderunt et a millibus passuum minus duobus castra posuerunt; quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur⁴, amplius millibus passuum VIII in latitudinem patebant.

8. Caesar primo, et propter multitudinem hostium, et propter eximiam opinionem virtutis, praelio supersedere statuit; quotidie tamen equestribus praeliis, quid hostis virtute posset et quid nostri auderent, sollicitationibus perichitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit,

¹ *Aegre eo die sustentatum est.* Quel di si stentò a reggere, si resse a fatica, dai Romani; come s'intende da quel che dice appresso; cioè che niuno poteva star sul muro, tanti erano i sassi ed i dardi scagliati.

² *Eadem... oppugnatio est haec.* I Galli ed i Belgi tengono nell'assalto un modo stesso, ch'è questo. Scagliati i soldati (*circumiecta multi-*

tudine hominum totis moenibus) tutt' intorno alle mura, ecc.

³ *Portas succedunt, ecc.* Spogliate di difensori le mura, formata la testuggine, si fan sotto le porte e le mura, e le scassinano.

⁴ *Ut fumo atque ignibus significabatur.* Secondochè si poteva conoscere dal fumo e da' fuochi che i Belgi facevano.

loco pro castris ad aciem instruendam natura opportuno atque idoneo (quod is collis, ubi castra posita erant, paululum ex planitie editus ¹, tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris deiectus habebat et frontem leniter fastigatus paulatim ad planitiem redibat), ab utroque latere eius collis transversam fossam obduxit circiter passuum CD, et ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta ² collocavit, ne, cum aciem instruxisset, hostes (quod tantum multitudine poterant) a lateribus pugnantes suos circumvenire possent. Hoc facto, duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut si qua opus esset, subsidio duci possent, reliquas vi legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex castris eductas instruxerant.

9. Palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum. Hanc si nostri transirent, hostes expectabant: nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut impeditos aggrederentur, parati in armis erant. Interim praelio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum praelio nostris ³, Caesar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Azonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est. Ibi vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt, eo consilio, ut si possent, castellum, cui praeerat Q. Titurius legalus, expugnarent pontemque interscinderent ⁴; si minus potuissent agros Remorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatuque nostros prohiberent.

10. Caesar certior ⁵ factus a Titurio, omnem equitatum et levis armaturae Numidas, funditores sagittariosque pontem transducit, atque ad eos contendit ⁶. Acriter in eo

¹ *Ex planitie editus.* Un monticello poco rilevato nella pianura: *ex utraque parte lateris deiectus habebat:* aveva burroni ne' fianchi: davanti, leggiermente innalzandosi, tornava, finiva in pianura: *leviter fastigatus in planitiem redibat*

² *Tormenta.* Macchine da lanciar pietre, ecc.

³ *Secundiore nostris.* Più favorevole ai nostri: in quel combattere della cavalleria i Belgi avean la peggio

⁴ *Pontemque interscinderent.* Rompere il ponte.

⁵ *Certior.* Assicurato da Titurio.

⁶ *Ad eos contendit.* Va con essi; da buon generale.

loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine aggressi, magnum eorum numerum occiderunt. Per eorum corpora reliquos audacissime transire conantes, multitudine telorum repulerunt; primos qui transierant, equitatu circumventos, interfecerunt. Hostes, ubi et de expugnando oppido, et de flumine transeundo seipsum se fefellisse intellexerunt, neque nostros in locum iniquiorem¹ progredi pugnandi causa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere coepit, concilio convocato, constituerunt, optimum esse, domum suam quemque reverti; ut quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenirent, et potius in suis, quam in alienis finibus decertarent, et domesticis copiis rei frumentariae uterentur. Ad eam sententiam, cum reliquis causis, haec quoque ratio eos deduxit, quod Divitiacum atque Aeduos finibus Bellocorum appropinquare cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur neque suis auxilium ferrent, non poterat.

11. Ea re constituta, secunda vigilia magno cum strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine neque imperio, cum sibi quisque primum itineris locum peteret, et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugae profectio² videretur. Hac re statim Caesar per speculatores cognita, insidias veritus, quod, qua de causa discederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur³, praemisit. His Q. Pedium et L. Aurunculeium Cottam legatos praefecit. T. Labienum legatum cum legionibus III subsequi iussit. Hi novissimos adorti⁴ et multa millia passuum prosequuti, magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt; cum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, consisterent fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent; prioresque⁵, quod abesse

1 *In locum iniquiorem.* In luogo meno acconcio.

2 *Consimilis fugae profectio.* La loro partenza, ritirata, fu tale che parve fuga.

3 *Novissimum agmen moraretur.* Tenesse a bada le ultime schiere

de' fuggitivi nemici.

4 *Novissimos adorti.* Assaltati gli ultimi, la retroguardia.

5 *Prioresque.* Que' che eran primi nella ritirata; la vanguardia de' nemici, trovandosi lontani dal pericolo, e non vedendo necessita di

a periculo viderentur, neque ulla necessitate neque imperio continerentur, exaudito clamore, perturbatis ordinibus omnes in fuga sibi praesidium ponerent. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium; sub occasumque solis destiterunt, seque in castra, ut erat imperatum, receperunt.

12. Postridie eius diei Caesar, priusquam se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit, et magno itinere confecto ad oppidum Noviodunnum contendit. Id ex itinere ¹ oppugnare conatus, quod vacuum a defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossae murique altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis, vineas ² agere, quaeque ad oppugnandum visus erant, comparare coepit. Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere iacto turribusque constitutis, magnitudine operum, quae neque viderant ante Galli neque audierant, et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Caesarem de deditioe mittunt, et, petentibus Remis, ut conservarentur, impetrant.

13. Caesar, obsidibus acceptis, primis civitatis atque ipsius Galbae regis duobus filiis, armisque omnibus ex oppido traditis ³, in deditioem Suessiones accepit, exercitumque in Bellovacos duxit. Qui cum se suaeque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter millia passuum v abesset, omnes maiores natu ex oppido egressi, manus ad Caesarem tendere, et voce significare coeperunt, sese in eius fidem ac potestatem venire, neque contra Populum R. armis contendere. Item cum ad oppidum accessisset, castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis manibus ⁴, suo more, pacem a Romanis petierunt. // //

fermarsi, cercarono scampo nella fuga.

¹ *Ex itinere.* Di passaggio, via facendo, ma s'ingannò; perchè, sebbene i difensori fossero pochi (*paucis defendentibus*), tuttavia la larghezza del fossato e l'altezza delle mura erano buon riparo.

² *Vineas.* Macchine militari di legno, simili a piccola torre, da batter le mura.

³ *Armisque... traditis.* Oltre gli ostaggi, e i principali cittadini, e due figliuoli del re stesso, bisognò consegnargli tutte le armi.

⁴ *Passis manibus.* Colle mani tese

14. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Aeduarum copiis, ad eum ¹ reverterat) facit verba: « Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis Aeduae fuisse: impulsos a suis principibus, qui dicerent, Aeduos a Caesare in servitatem redactos, omnes indignitates contumeliasque perferre, et ab Aeduis defecisse et Populo R. bellum intulisse. Qui huius consilii principes fuissent, quod intelligerent, quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Aeduos, ut sua clementia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fecerit, Aeduarum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum: quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consuerint. »

15. Caesar, honoris Divitiaci atque Aeduarum causa, sese eos in fidem recepturum et conservaturum dixit; sed, quod erat civitas magna inter Belgas auctoritate, atque hominum multitudine praestabat, sexcentos obsides poposcit. His traditis, omnibusque armis ex oppido collatis, ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se suaque omnia sine mora dederunt. Eorum fines Nervii attingebant: quorum de natura moribusque Caesar cum quaereret, sic reperiebat: « Nullum aditum esse ad eos mercatoribus: nihil pati vini reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium, inferri, quod his rebus relanguescere animos. et remitti virtutem existimarent: esse homines ferros magnaque virtutis: increpitare² atque incusare reliquos Belgas, qui se Populo R. dedidissent, patriamque virtutem proiecissent: confirmare³, sese neque legatos missuros, neque ullam conditionem pacis accepturos. »

16. Cum per eorum fines triduum iter fecisset, inveniebat ex captivis, Sabim flumen a castris suis non amplius millia passuum x abesse: trans id flumen omnes Nervios consedissee, adventumque ibi Romanorum expectare una cum Atrebatibus et Veromanduis finitimis suis (nam his utrisque persuaserant, uti tandem belli fortunam experirentur): expectari etiam ab his Aduaticorum

¹ Ad eum. A Cesare.

² Increpitare. Proverbiare

³ Confirmare. Stavan saldi a dire che ecc.

copias, atque esse in itinere: mulieres, quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

17. His rebus cognitis, exploratores centurionesque praemittit, qui locum idoneum castris deligant. Cumque ex dedititiis Belgis reliquisque Gallis complures, Caesarem secuti, una iter facerent; quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum¹ consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervererunt, atque iis demonstrarunt, inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quidquam negotii², cum prima legio in castra venisset, reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri³: qua pulsa impedimentisque direptis, futurum, ut reliquae contra consistere non audent. Adiuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, cum equitatu nihil possent (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis), quo facilius finitimorum equitatum, si praedandi causa ad eos venisset, impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis, crebris in latitudinem ramis et rubis sentibusque interiectis effecerant, ut instar muri hae sepes munimenta praerberent; quo non modo intrari, sed ne perspicere quidem posset. His rebus cum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii aestimaverunt.

18. Loci natura erat haec, quem locum nostri castris delegerant. Collis, a summo aequaliter declivis, ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat. Ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur, adversus huic et contrarius, passus circiter cc, infima apertus, a superiore parte silvestris, ut non facile introrsus perspicere posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant: in aperto loco, secundum flumen, paucae stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo pedum circiter iii.

19. Caesar, equitatu praemisso, subsequebatur omni-

¹ *Forum dierum, etc.* Visto il modo di marciare del nostro esercito in que' di.

² *Neque esse quidquam negotii,*

etc. Non esser punto difficile, ecc.

³ *Hanc sub sarcinis adoriri.* Assaltar la prima legione carica de' soliti attrezzi militari.

bus copiis. sed ratio ordoque agminis ¹ aliter se habebat ac Belgae ad Nervios detulerant. Nam, quod ad hostes appropinquabat, consuetudine sua Caesar vi legiones expeditas ducebat: post eas, totius exercitus impedimenta collocarat: inde duae legiones, quae proxime conscriptae erant, totum agmen claudebant, praesidioque impedimentis erant. Equites nostri cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu praelium commiserunt. Cum se illi identidem in silvas ad suos recipebant, ac rursus ex silva in nostros impetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem ² porrecta ac loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent; interim legiones vi, quae primae venerant, opere dimenso, castra munire coeperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab his, qui in silvis abditi latebant, visa sunt, quod tempus inter eos committendi praelii convenerat, ita ut intra silvas aciem ordinesque constituerant atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt, impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsatis, incredibili celeritate ad flumen decurrerunt, ut pene uno tempore et ad silvas, et in flumine, et iam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

20. Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, cum ad arma concurrere oporteret: signum tuba dandum: ab opere revocandi milites: qui paullo longius aggeris petendi causa processerant, arcessendi: acies instruenda, milites cohortandi, signum dandum ³: quarum rerum magnam partem temporis brevitatis, et successus et incursus hostium impediabat. His difficultatibus duae res erant subsidio: scientia atque usus militum, quod superioribus praeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi prae-

¹ *Ratio ordoque agminis.* La disposizione e riordinamento delle schiere era diverso da quel che i Belgi avevano riferito a' Nervii.

² *Longius quam quem ad finem.* I nostri, cioè i soldati di Cesare, non osavano inseguire i Belgi cedenti,

fuggenti, se non fino al limite de' luoghi piani e aperti; non osavano cioè inseguire i nemici fin nelle selve sopra mentovate.

³ *Signum dandum.* Qui vale dare la parola d'ordine.

scribere, quam ab aliis doceri poterant; et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Illi, propter propinquitatem et celeritatem hostium, nihil iam Caesaris imperium spectabant, sed per se, quae videbantur, administrabant.

21. Caesar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decurrit, et ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent; quod non longius hostes aberant¹, quam quo telum adiici posset, praelii committendi signum dedit. Atque in alteram partem item cohortandi causa profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas inducendas, scutisque tegimenta detrahenda tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere² casu devenit, quaeque prima signa conspexit, ad haec constitit, ne, in quaerendis suis, pugnandi tempus dimitteret.

22. Instructo exercitu, magis uti loci natura deiectusque collis et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat, cum diversis locis legiones, aliae alia in parte, hostibus resisterent, sepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interiectis, prospectus impediretur: neque certa subsidia collocari, neque quid in quaque parte opus esset, provideri, neque ab uno omnia imperia³ administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate, fortunae quoque eventus varii sequebantur.

23. Legionis nonae et decimae milites, ut in sinistra parte aciei constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitu-

¹ *Quod non longius hostes aberant.* Non essendo i nemici lontani; oppure: essendo poco lontani.

² *Ab opere.* Dall'opera, dal lavoro che stavan facendo per fortificare il campo.

³ *Neque ab uno omnia imperia.* In tanto affrettata disposizione del-

l'esercito, fatta alla bella meglio, aggiuntovi l'impaccio delle dense siepi e de' boschetti che non lasciavan veder d'un colpo d'occhio tutte le schiere, era impossibile che una sola persona desse tutti gli ordini per la battaglia.

dine exanimatos vulneribusque confectos Atrebatas (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt, et transire conantes insecuti gladiis magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt; et, in locum iniquum progressi, rursus regressos ac resistentes hostes, redintegrato praelio, in fugam dederunt. Item alia in parte diversae duae legiones, undecima et octava, profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis praeliabantur. At tum totis fere a fronte et a sinistra parte nudatis castris¹, cum in dextro cornu legio duodecima, et non magno ab ea intervallo septima constitisset, omnes Nervii, confertissimo agmine, duce Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere coepit.

24. Eodem tempore, equites nostri levisque armaturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos primo hostium impetu pulsos dixeram, cum se in castra reciperent, adversis hostibus² occurrebant ac rursus aliam in partem fugam petebant: et calones³, qui a decumana porta ac summo iugo collis nostros victores flumen transisse conspexerant, praedandi causa egressi, cum respexissent et hostes in nostris castris versari vidissent, praecipites fugae sese mandabant. Simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur, aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii causa a civitate missi ad Caesarem venerant, cum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi et pene circumventas teneri, calones, equites, funditores Numidas diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt: Romanos pulsos su-

¹ *Nudatis castris.* Spogliato di difensori il campo davanti e da sinistra.

² *Adversis hostibus.* Vedutisi i nemici in faccia.

³ *Calones.* Servi dell'esercito, sacerdoti. — *Decumana porta.* Da la porta maggiore, ch'era nel lato in-

fioro del campo romano, in faccia al nemico; quella dal lato superiore si diceva *praetoria*, standovi il pretore dell'esercito; le due laterali si dicevan principali, e vi risiedevano i tribuni militari, e si tenevan le insegne.

peratosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renuntiaverunt.

25. Caesar, a decimae legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri, signisque in unum locum collatis duodecimae legionis confertos milites ¹ sibi ipsos ad pugnam esse impedimento; quartae cohortis omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis aut occisis; in his primo pilo ² P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut iam se sustinere non posset, reliquos esse tardiores, et nonnullos a novissimis desertos praelio excedere ac tela vitare; hostes neque a fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere ³, et ab utroque latere instare; et rem esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod submitti posset: scuto a novissimis uni militi detracto (quod ipse eo sine scuto venerat), in primam aciem processit, centurionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus milites, signa inferre et manipulos laxare ⁴ iussit, quo facilius gladiis uti possent. Cuius adventu spe illata militibus ac redintegrato animo, cum pro se quisque in conspectu imperatoris etiam in extremis suis rebus operam navare cuperent, paullum hostium impetus tardatus est.

26. Caesar, cum septimam legionem, quae iuxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, Tribunos mil. monuit, ut paullatim sese legiones coniungerent, et conversa signa in hostes inferrent. Quo facto, cum alius alii subsidium ferrent, neque timerent, ne aversi ⁵ ab hoste circumvenirentur, audacius resistere ac fortius pugnare coeperunt. Interim milites legionum duarum, quae in novissimo agmine praesidio impedimentis fuerant, praelio nuntiato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspiciabantur. Et T. Labienus, castris hostium potitus,

¹ *Confertos milites.* I soldati stipati, troppo stretti insieme, non potevan manco combattere.

² *Primo pilo.* Centurione (colonnello) della prima centuria, capo di prima fila.

³ *Subeuntes intermittere.* I ne-

mici venir su di fronte da basso incessantemente.

⁴ *Manipulos laxare.* Rallentare, allargare un po' le schiere: che prima disse troppo stitamente unite: *confertos milites.*

⁵ *Aversi.* Dalle spalle.

et ex loco superiore, quae res in nostris castris gerentur, conspicatus, decimam legionem subsidio nostris misit. Qui, cum ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra et legiones et imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem¹ sibi reliqui fecerunt.

27. Horum adventu tanta rerum commutatio facta est, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi praelium redintegrarent; tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent; equites vero, ut turpitudinem fugae virtute deleverent, omnibus in locis pugnae se legionariis militibus praeferrent². At hostes etiam in extrema spe salutis tantam virtutem praestiterunt, ut, cum primi eorum cecidissent, proximi iacentibus insisterent, atque ex eorum corporibus pugnarent, his deiectis, et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulto, tela in nostros conicerent et pila intercepta³ remitterent; ut non nequidquam tantae virtutis homines iudicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, ascendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum: quae facilia ex difficilimis animi magnitudo redegerat.

28. Hoc praelio facto et prope ad interneccionem gente ac nomine Nerviorum redacto, maiores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes collectos dixeramus, hac pugna nuntiata, cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium, qui supererant, consensu, legatos ad Caesarem miserunt, seque ei dederunt, et in commemoranda civitatis calamitate, ex DC ad III senatores, ex hominum millibus LX vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. Quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus mi-

¹ *Nihil ad celeritatem.* Corsero con quanta n'aveano in gambe.

² *Praeferrent.* I cavalieri, per pensar la fuga vergognosa, si mettevano, per combattere, innanzi a' fanti.

³ *Pila intercepta.* I dardi, i giavellotti de' Romani, colti da' Belgi, eran da questi riscagliati contro di quelli. Non si può negare che i Ner-

vii combatterono valentemente; e Cesare lo dice: ma il valore di Cesare stesso in questo fatto fu veramente straordinario: chè trovandosi come perduto, ristabilì la battaglia e riportò sì memoranda vittoria. Di sessantamila nemici, ne restarono appena cinquecento: di quattrocento senatori, appena tre, come si nota appresso.

sericordia videretur, diligentissime conservavit, suisque finibus atque oppidis uti iussit, et finitimis imperavit, ut ab iniuria et maleficio se suosque prohiberent.

29. Aduatici, de quibus supra scripsimus, cum omnibus copiis auxilio Nervii venirent, hac pugna nuntiata, ex itinere domum reverterunt; cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum egregie natura munitionum contulerunt. Quod cum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter acclivis aditus, in latitudinem non amplius centum pedum, relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant: tum magni ponderis saxa et praeacutas trabes in muro collocarant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati: qui cum iter in provinciam nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis, quae secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiae ex suis ac praesidio sex millia hominum una reliquerunt. Hi, post eorum obitum¹, multos annos a finitimis exagitati, cum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent, consensu eorum omnium pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

30. Ac, primo adventu exercitus nostri, crebras ex oppido excursiones faciebant, parvulisque praeliis cum nostris contendebant; postea, vallo pedum decem in circuitu viginti millium, crebrisque castellis circummuniti, oppido sese continebant. Ubi vineis actis², aggere extracto, turrim procul constitui viderunt, primum irridere ex muro atque increpitare vocibus, quo tanta machinatio a tanto spatio institueretur? quibusnam manibus, aut quibus viribus, praesertim homines tantulae staturae (nam plerumque hominibus Gallis prae magnitudine corporum suorum brevis nostra contemptui est) tanti oneris turrim in muros sese collocare confiderent?

31. Ubi vero moveri et appropinquare moenibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti, legatos ad Caesarem de pace miserunt, qui ad hunc modum locuti: « Non se existimare, Romanos sine ope divina bellum gerere,

¹ *Eorum obitum.* Cioè de' Cimbri venuti in Italia e disfatti da C. Mario.

² *Vineis actis.* Messe in opera le macchine.

qui tantae altitudinis machinationes tanta celeritate promovere, et ex propinquitate pugnare possent: se suaque omnia eorum potestati permittere dixerunt. Unum petere ac deprecari: si forte pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset, Aduaticos esse conservandos, ne se armis despoliaret; sibi omnes fere finitimos esse inimicos ac suae virtuti invidere; a quibus se defendere, traditis armis, non possent. Sibi praestare ¹, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a Populo Rom. pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent. »

* 32. Ad haec Caesar respondit: « Se magis consuetudine sua, quam merito eorum, civitatem conservaturum, si prius quam murum aries attigisset, se dedidissent: sed deditiois nullam esse conditionem, nisi armis traditis: se id, quod in Nervii fecisset, facturum, finitimisque imperaturum, ne quam deditiis Populi Rom. iniuriam inferrent. » Re nuntiata ad suos, quae imperarentur, facere dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum, iacta, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent; et tamen circiter parte tertia (ut postea perspectum est) celata atque in oppido retenta, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

33. Sub vesperum Caesar portas claudi, militesque ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani a militibus iniuriam acciperent. Illi, ante inito (ut intellectum est ²) consilio, quod, deditioe facta, nostros praesidia deducturos, aut denique indiligentius servaturos, crediderant, partim cum his, quae retinuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis aut viminibus intextis, quae subito (ut temporis exiguitas postulabat) pellibus induxerant, tertia vigilia ³, qua minime arduus ad nostras munitiones adscensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Caesar im-

¹ *Sibi praestare, etc.* Se costretti a ceder le armi, tornar loro meglio subit qualunque sorte, ecc. accennano a possibilita di combattere.

² *Ut intellectum est.* Come poi si

seppe — *ante inito consilio.* Con disegno prestabilito.

³ *Tertia vigilia.* Alle tre dopo mezzanotte.

perarat, ignibus significatione facta¹, ex proximis castellis eo concursum est, pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus, in extrema spe salutis, iniquo loco, contra eos, qui ex vallo turribusque tela iacerent, pugnari debuit, cum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum millibus iv, reliqui in oppidum reiecti sunt. Postridie eius diei, refractis portis, cum iam defenderet nemo, atque intronmissis militibus nostris, sectionem eius oppidi² universam Caesar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est millium lxxx.

Expeditio P. Crassi in Armoricam.

34. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Curiosolitas, Sesuvios, Aulercos, Rhedones, quae sunt maritimae civitates Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque Populi Rom. esse redactas.

Res post Belgas pacatos gestae.

35. His rebus gestis, omni Gallia pacata, tanta Lulius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab his nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Caesarem, quae se obsides daturas, imperata facturas, pollicerentur: quas legationes Caesar, quod in Italiam Illyriumque properabat, inita proxima aestate³ ad se reverti iussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turonesque, quae civitates propinquae his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est: ob easque res, ex literis Caesaris, dies xv supplicatio⁴ decreta est; quod ante id tempus accidit nulli.

¹ *Ignibus significatione facta.* Cesare, non fidandosi degli Aduatici, aveva ordinato a' suoi soldati che, sentendo rumore, subito ne dessero segno con fuochi.

² *Sectionem eius oppidi.* Vinto il nemico, tenne la città come sua preda, e la vendette facendola mettere all' incanto, sostanze e cittadini: di questi, ben cinquantatremila capi.

³ *Inita proxima aestate.* Ordinò che tornassero al principiar dell' estate.

⁴ *Dies xv supplicatio.* Preghiere che si facevano in Roma, con banchetti ne' templi, per rendimento di grazie agli Dei: da prima eran d' un giorno solo; poi di più: non s'era ancor visto esempio tale.

COMMENTARIII DE BELLO GALLICO

LIBER TERTIUS

ARGUMENTUM

BELLUM ALPINORUM

CAP. 1. Hiberna Servii Galbae in Veragris et Nantuatibus. — 2. Motus Gallorum. — 3 - 6 Periculum romanae legionis : victoria : iter in Provinciam.

BELLUM VENETICUM

CAP. 7 - 11. Novum bellum in Armorica, auctoribus Venetis, conflatum : apparatus ad id bellum. — 12, 13. Situs Venetorum et armatura classis. — 14 - 16. Praelium navale : clades Venetorum.

BELLUM UNELLORUM

Cap. 17. Iter Q. Titurii in Unellos : castra. — 18, 19. Unelli ratione et consilio superati.

EXPEDITIO P. CRASSI IN AQUITANIAM

CAP. 20 - 22. Sotiates a P. Crasso victi : Soldurii. — 23 - 27. Deditio maxime partis Aquitaniae.

EXPEDITIO CAESARIS IN MORINOS ET MENAPIOS

CAP. 28. Iter Caesaris ad hostes : receptus Morinorum in silvas : impetus in Romanos. — 29. Consilia Caesaris tempestatibus impedita : hiberna.

Bellum Alpinorum.

1. Cum in Italiam proficisceretur Caesar, Servium Galbam cum legione duodecima et parte equitatus in Nantuates, Veragros Sedunosque misit, qui a finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum portoriiis mercatores ire

consuerant, pateferi¹ volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in eis locis legionem, hiemandi causa, collocaret. Galba, secundis aliquot praeliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis, obsidibusque datis et pace facta, constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare, et ipse cum reliquis eius legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus², hiemare: qui vicus positus in valle, non magna adiecta planitie, altissimis montibus undique continetur. Cum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem eius vici Gallis concessit, alteram, vacuam ab illis relictam, cohortibus ad hiemandum attribuit. Eum locum vallo fossaque munivit. ✕

2. Cum dies hibernorum complures transissent frumentumque eo comportari iussisset, subito per exploratores certior factus est, ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae consilium caperent: primum, quod legionem, neque eam plenissimam, deductis cohortibus duabus, et compluribus singillatim³, qui commeatus petendi causa missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant; tum etiam, quod propter iniquitatem loci, cum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela conicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri existimabant. Accedebat, quod suos a se liberos abstractos⁴ obsidum nomine dolebant: et Romanos, non solum itinerum causa, sed etiam perpetuae possessionis, culmina Alpium occupare conari, et ea loca finitimae provinciae adiungere, sibi persuasum habebant.

3. His nuntiis acceptis, Galba, cum neque opus hiber-

¹ *Pateferi*. Voleva quel cammino, quella via aperta e libera, per le sue occorrenze di soldati e vettovalgie.

² *Octodurus*. Ora Martigny. — Dove, circa quattro secoli appresso, si fermò Massimiano, quando nel vicino Agauno fe' massacrare la le-

gione Tebea.

³ *Compluribus singillatim*. Molti altri soldati andavano alla spicciolata a foraggiare.

⁴ *Suos a se liberos abstractos*. I figliuoli strappati alle lor braccia e dati in ostaggio.

norum ¹ munitionesque plene essent perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod, deditioe facta obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimaverat, consilio celeriter convocato, sententias exquirere coepit. Quo in consilio cum tantum repentini periculi praeter opinionem accidisset, ac iam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri, neque commeatus supportari interclusis itineribus possent; prope iam desperata salute, nonnullae² huiusmodi sententiae dicebantur, ut, impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem itineribus, quibus eo pervenissent, ad salutem contenderent. Maiori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experiri, et castra defendere.

4. Brevi spatio interiecto, vix ut his rebus, quas constituerent, collocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus signo dato, decurrere, lapides gaesaeque in vallum conicere: nostri, primo integris viribus fortiter repugnare, neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere: ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eo occurrere et auxilium ferre: sed hoc superari, quod diuturnitate pugnae hostes defessi praelio excedebant, alii integris viribus succedebant: quarum rerum a nostris, propter paucitatem, fieri nihil poterat, ac non modo defesso³ ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem eius loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui recipiendi facultas dabatur.

5. Cum iam amplius horis vi continenter pugnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela nostris deficerent, atque hostes acrius instarent, languidioribusque nostris⁴ vallum scindere et fossas complere coepissent, resque esset iam ad extremum perducta casum, P. Sextius Baculus, primi pili centurio, quem Nervico praelio compluribus confectum vulneribus diximus, et item C. Volusenus tri-

¹ *Opus hibernorum.* L'opera de' quartieri d'inverno.

² *Nonnullae, etc.* Alcuni erano di parere che si dovesse di tratto uscir fuori del campo.

³ *Non modo defesso... etc.* Non solo non era possibile agli stanchi

ritrarsi dal combattimento, ma ne pur a' feriti lasciar il posto; *propter paucitatem*; perchè erano pochi.

⁴ *Languidioribus nostris.* E cominciando già i nostri a resistere languidamente.

bunus mil., vir et consilii magni, et virtutis, ad Galbam accurrunt, atque unam esse spem salutis docent, si, eruptione facta, extremum auxilium¹ experirentur. Itaque, convocatis centurionibus, celeriter milites certiores facit, paullisper intermitterent praelium ac tantummodo tela missa exciperent, seque ex labore reficerent: post, dato signo, ex castris erumperent, atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

6. Quod iussi sunt, faciunt; ac subito omnibus portis eruptione facta, neque cognoscendi quid fieret, neque sui colligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata fortuna, eos, qui in spem potiendorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt: et ex hominum millibus amplius xxx, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam coniciunt, ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fuis, armisque exutis, se in castra munitio-nesque suas recipiunt. Quo praelio facto, quod saepius fortunam tentare Galba nolebat, atque alio sese in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat²; maxime frumenti commeatusque inopia permotus, postero die omnibus eius vici aedificiis incensis, in provinciam reverti contendit: ac nullo hoste prohibente, aut iter demorante, incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobrogas perduxit, ibique hiemavit.

Bellum Veneticum.

7. His rebus gestis, cum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedonis, atque ita inita hieme Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum est. Eius belli haec fuit causa. P. Crassus adolescens cum legione vii proximus mare Oceanum in Andibus hiemarat. Is, quod in his locis inopia frumenti erat,

1. *Extremum auxilium.* Tentar
l'ultimo partito, spediente.

2. *Aliis occurrisse rebus viderat.*

(Era venuto con un pensiero, e) a-
vea trovato altro.

praefectos tribunosque mil. complures in finitimas civitates frumenti commeatusque petendi causa dimisit: quo in numero erat T. Terrasidius, missus in Unellos, M. Trebius Gallus in Curiosolitas, Q. Velanius cum T. Silio in Venetos.

8. Huius civitatis est longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum; quod et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consueverunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt, et in magno impetu¹ maris atque aperto, paucis portibus interiectis, quod tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consueverunt, habent vectigales. Ab iis fuit initium retinendi Sillii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia) eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent, et, celeriter missis legatis, per suos principes inter se coniurant, nihil nisi communi consilio acturos, eundemque omnes fortunae exitum² esse laturos; reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a maioribus acceperant, permanere, quam Romanorum servitutem perferre mallent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, « si velit suos recipere, obsides sibi remittat. »

9. Quibus de rebus Caesar a Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas aedificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum, remiges ex Provincia institui³, nautas gubernatoresque comparari iubet. His rebus celeriter administratis, ipse, cum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquaeque item civitates, cognito Caesaris adventu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intelligebant, legatos (quod nomen ad omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset) retentos a se et in vincula coniectos, pro magnitudine periculi bellum parare, et

¹ Et in magno impetu, etc. In mare aperto (e perciò ampio) e procelloso.

² Eundemque fortunae exitum.

Correre tutti una stessa sorte, qualunque fosse.

³ Remiges ex Provincia institui. Formar rematori della Provenza.

maxime ea, quae ad usum navium pertinent, providere instituunt; hoc maiore spe, quod multum natura loci confidebant. Pedestria esse itinera ¹ concisa aestuariis, navigationem impeditam propter inscientiam locorum, paucitatemque portuum sciebant: neque nostros exercitus propter frumenti inopiam diutius apud se morari posse, confidebant: ac iam, ut omnia ² contra opinionem acciderent, tamen se plurimum navibus posse: Romanos neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus insulasque novisse: ac longe aliam esse navigationem in concluso mari atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant, naves in Venetiam ubi Caesarem primum bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexovios, Nannetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscunt: auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita est, arcessunt.

10. Erant hae difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus; sed multa Caesarem tamen ad id bellum incitabant: iniuriae retentorum equitum Romanorum: rebellio facta post deditionem: defectio datis obsidibus: tot civitatum coniuratio: in primis, ne, hac parte neglecta ³ reliquae nationes idem sibi licere arbitrarentur. Itaque cum intelligeret, omnes fere Gallos novis rebus studere et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere et conditionem servitutis odisse, prius quam plures civitates conspirarent, partientium sibi ac latius distribuendum exercitum putavit.

11. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio contineat ⁴; Germanosque, qui auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, pro-

¹ *Pedestria... itinera.* Le vie di terra essere interrotte da stagni.

² *Ut omnia, etc.* E dato che tutto andasse male, contro la loro speranza, opinione.

³ *Hac parte neglecta.* Trascurata, lasciata impunita questa parte.

⁴ *In officio contineat.* Li tenga a segno, nel dovere.

hibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis XII et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci iubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur ac tantae nationes coniungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus III in Unellos, Curiosolitas Lexoviosque mittit, qui eam manum destinendam curet. D. Brutum adolescentem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regionibus convenire iusserat, praeficit et, cum primum possit, in Venetos proficisci iubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

12. Erant eiusmodi fere situs oppidorum, ut, posita in extremis lingulis promontoriisque¹, neque pedibus aditum haberent, cum ex alto se aestus incitavisset, quod bis accidit semper horarum XXIV spatio, neque navibus, quod rursus, minuente aestu, naves in vadis afflicterentur. Ita utraque re oppidorum oppugnatio impediabatur; ac si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus², atque his ferme oppidi moenibus adaequatis, suis fortunis desperare coeperant, magno numero navium appulso, cuius rei summam facultatem habebant, sua deportabant omnia, seque in proxima oppida recipiebant. Ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Haec eo facilius magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tempestatibus detinebantur, summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas navigandi.

13. Namque ipsorum naves ad hunc modum factae armataeque erant. Carinae aliquanto planiores quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum aestus³ excipere possent: prorae admodum erectae atque item puppes, ad magnitudinem fluctuum tempestatumque accommodatae: naves totae factae ex robore, ad quamvis vim et contumeliam perferendam: transtra pedibus in

¹ *Extremis lingulis promontoriisque, etc.* Le città eran situate sulla punta di lingue di terra e su promontorii; sicchè, in tempo del flusso del mare (*ex alto se aestus*), abbondando le acque, era impossibile andarvi a piedi; e, in tempo del riflusso (*minuente aestu*), per lo scemamento delle acque, le navi

stentavano molto ad approdarvi.

² *Extruso mari aggere ac molibus.* Gettati, fatti in mare terrapieni e moli, alti quasi come le mura delle città, ecc.

³ *Decessum aestus.* Nel riflusso, nel ritirarsi della marea. *Excipere vada.* Reggersi sulle acque.

latitudinem trabibus, confixa clavis ferreis, digiti pollicis ¹ crassitudine: ancorae pro funibus, ferreis catenis revinctae: pelles pro velis, alutaeque tenuiter confectae, sive propter lini inopiam atque eius usus inscientiam, sive eo quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani tantosque impetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis non satis commode arbitrabantur. Cum his navibus nostrae classi eiusmodi congressus ² erat, ut una celeritate et pulsu remorum praestaret; reliqua pro loci natura, pro vi tempestatum, illis essent aptiora et accommodatiora: neque enim his nostrae rostro nocere poterant; tanta in eis erat firmitudo: neque propter altitudinem facile telum adiciebatur, et eadem de causa minus commode scopulis continebantur. Accedebat, ut, cum saevire ventus coepisset et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius, et in vadis consisterent tutius, et ab aestu derelictae, nihil saxa et cautes timerent: quarum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

14. Compluribus expugnatis oppidis, Caesar ubi intellexit, frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam, captis oppidis, reprimi, neque his noceri posse, statuit expectandam classem. Quae ubi convenit ac primum ab hostibus visa est, circiter ccxx naves eorum paratissimae atque omni genere armorum ornatissimae, profectae ex portu nostris adversae ³ constiterunt. Neque satis Bruto, qui classi praeerat, vel tribunis militum centurionibusque, quibus singulae naves erant attributae, constabat quid agerent, aut quam rationem pugnae insisterent. Rostro enim noceri non posse cognoverant; turribus autem excitatis ⁴, tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adiaci possent, et missa a Gallis gravius acciderent.

¹ *Digiti pollicis, etc.* Grossi come il pollice, ecc.

² *Eiusmodi congressus, etc.* Il conflitto delle nostre con queste navi era tale, che solo potevan vincerle colla velocità e forza di remi.

³ *Nostris adversae.* Stettero in faccia, di contro alle nostre.

⁴ *Turribus excitatis.* Nè giovava-

no le torri di legno alzate su; perchè le poppe delle navi de' barbari eran più alte di quelle; sì che a chi stava più basso (i Romani) era malagevole lanciare con effetto i dardi suoi; e i lanciati da' Galli, venendo dall'alto, ferivan più gravemente.

Una erat magno usui res praeparata a nostris, falces praecutae insertae affixaeque longuriis, non absimili forma muralium falcium ¹. His cum funes, qui antemnas ad malos destinabant, comprehensi adductique erant, navigio remis incitato praerompebantur. Quibus abscissis, antemnae necessario concidebant, ut, cum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret; his ereptis, omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute, qua nostri milites facile superabant, atque eo magis quod in conspectu Caesaris atque omnis exercitus res gerebatur, ut nullum paullo fortius factum ² latere posset: omnes enim colles ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

15. Deiectis, ut diximus, antemnis, cum singulas binae ac ternae naves ³ circumsteterant, milites summa vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, cum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt: ac, iam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia ac tranquillitas extitit, ut se ex loco movere non possent. Quae quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna: nam singulas nostri consectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerint, cum ab hora fere iv usque ad solis occasum pugnaretur.

16. Quo praelio bellum Venetorum totiusque orae maritimae confectum est. Nam, cum omnis iuventus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant; tum navium quod ubique fuerat, unum in locum coegerant: quibus amissis, reliqui, neque quo se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se suaque omnia Caesari dederunt. In quos eo gravius Caesar vindican-

¹ *Muralium falcium.* Falci da mura, da abbattere mura, massime formate di travi e terra. — *His cum funes etc.* Quando le corde, che tenevan ferme le antenne, erano colte e afferrate da queste (falci), ecc.

² *Paullo fortius factum.* Nium fatto un po' notevole, egregio.

³ *Cum singulas binae ac ternae naves.* Avendo ogni nave romana due e tre delle nemiche attorno.

dum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris ius legatorum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona ¹ vendidit.

Bellum Unellorum.

17. Dum haec in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His praeerat Viridovix, ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quae defece- rant, ex quibus exercitum magnasque copias coegerat. At- que his paucis diebus Auleri, Eburovices, Lexoviique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse volebant, portas clausurunt, seque cum Viridovix coniunxerunt; magnaue praeterea multitudo undique ex Gallia perdi- torum hominum latronumque convenerant, quos spes praedandi studiumque bellandi ab agricultura et quoti- diano labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat, cum Viridovix contra eum dum millium spatio consedisset, quotidieque productis copiis ² pugnandi potestatem faceret: ut iam non solum hostibus in contentionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur: tantamque opinio- nem timoris praebuit, ut iam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea de causa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, praesertim eo absente qui sum- mam imperii teneret, nisi aequo loco aut opportunitate aliqua data, legato ³ dimicandum non existimabat.

18. Hac confirmata opinione timoris, idoneum quem- dam hominem et callidum delegit, Gallum, ex his quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis praemiis polli- citationibusque persuadet, uti ad hostes transeat, et quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, ti- morem Romanorum proponit: « quibus angustiis ipse Cae- sar a Venetis prematur, docet: neque longius abesse,

¹ *Sub corona.* Li vendette all'in- canto, per ischiavi; dopo aver uc- cisi tutti i senatori, i maggiorenti. A' nostri tempi gli usi di guerra non sono più si crudeli.

² *Productis copiis.* Attelate le schiere, presentava la battaglia.

³ *Legato.* Ad un luogotenente, di- remmo noi.

quin prima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat, et ad Caesarem, auxilii ferendi causa, proficiscatur. » Quod ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse, ad castra iri oportere. Multae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio, per fugae confirmatio, inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum; spes Venetici belli, et quod fere libenter homines id quod volunt credunt. His rebus adducti, non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit concessum¹, arma uti capiant et ad castra contendant. Qua re concessa, laeti, ut explorata victoria², sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

19. Locus erat castrorum editus, et paullatim ab imo acclivis, circiter passus mille. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus suos hortatus, cupientibus signum dat. Impeditis hostibus propter ea quae ferebant onera, subito duabus portis eruptionem fieri iubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum, superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent, ac statim terga verterent. Quos impeditos integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consecrati, paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic uno tempore, et de navali pugna Sabinus, et de Sabini victoria Caesar certior factus, civitatesque omnes se statim Titurio dederunt. Nam, ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

¹ *Quam... concessum.* Non lasciano ritirarsi i loro capitani dal consiglio di guerra, prima di averne

ottenuta facoltà di correre alle armi.

² *Explorata victoria.* Come certi

della vittoria.

Expeditio P. Crassi in Aquitaniam.

20. Eodem fere tempore P. Crassus, cum in Aquitaniam pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine, et multitudine hominum ex tertia parte Galliae est aestimanda, cum intelligeret in his locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconinus legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde L. Manilius proconsul, impedimentis amissis, profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat. Itaque, re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa, Carcasone et Narbone, quae sunt civitates Galliae Provinciae, finitimae his regionibus, nominatim evocatis, in Sotiatum fines exercitum introduxit. Cuius adventu cognito, Sotiates, magnis copiis coactis, equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre praelium commiserunt; deinde, equitatu suo pulso atque insequentibus nostris, subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi nostros disiectos adorti, praelium renoverunt.

21. Pugnatum est diu atque acriter, cum Sotiates, superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent; nostri autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspici cuperent¹: tamen confecti vulneribus hostes terga vertere. Quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatum oppugnare coepit. Quibus fortiter resistentibus, vineas turresque egit. Illi, alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturae² sunt, ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in dedi-

¹ *Perspici cuperent.* Bramando far vedere quel che sapevan fare, benchè non ci fosse a comandarli l'imperatore (il generale supremo), nè

l'aiuto delle altre legioni.

² *Aerariae secturae.* Le cave, le miniere del rame, del ferro.

tionem ut recipiat, petunt. Qua re impetrata, arma tradere iussi, faciunt.

22. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, cum sexcentis devotis, quos illi soldurios¹ appellant (quorum haec est conditio, uti omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiae dederint: si quid iis per vim accidat, aut eundem casum una ferant², aut sibi mortem consciscant: neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto cuius se amicitiae devovisset, mortem recusaret), cum iis Adcantuannus eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, cum ad arma milites concurrissent vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen uti eadem deditiois conditione uteretur, a Crasso impetravit.

23. Armis obsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocatum et Tarusatum profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum et natura loci et manu munitum, paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoquoversus³ dimittere, coniurare, obsides inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae, finitimae Aquitaniae: inde auxilia ducesque arcesuntur. Quorum adventu magna cum auctoritate⁴ et magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi consuetudine Populi Romani loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci⁵; hostem et vagari, et vias obsidere, et castris satis praesidii relinquere; ob eam causam minus commode frumentum commeatumque

¹ *Soldurios*. Non è ben certa l'etimologia di questo vocabolo; ma n'è certo il significato, indicato da Cesare nella parola *devotis*; pronti disposti a sacrificarsi per l'amico a cui si son dedicati.

² *Aut eundem casum una ferant*.

O corrano insieme la stessa sorte

³ *Quoquoversus*. Da tutte parti.

⁴ *Auctoritate*. Qui vale baldanza, arroganza.

⁵ *Diduci*. Avendo pochi soldati, non poteva divider le sue forze, per mandarne altrove.

sibi supportari, in dies hostium numerum augeri; non cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

24. Prima luce, productis omnibus copiis, duplici acie instituta, auxiliis ¹ in mediam aciem coniectis, quid hostes consilii caperent expectabat. Illi, etsi propter multitudinem et veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum, se tuto dimicaturos existimabant; tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, com meatu intercluso, sine ullo vulnere victoria potiri; et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese recipere ² coepissent, impeditos in agmine et sub sarcinis, inferiores animo, adoriri cogitabant. Hoc consilio probato a ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta, Crassus, cum sua cunctatione atque opinione timidiore hostes, nostros milites alacriores ad pugnandum effecisset, atque omnium voces audirentur, expectari diutius non oportere, quin ad castra iretur; cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

25. Ibi, cum alii fossas complerent, alii, multis telis coniectis, defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium praeberent; cum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur, telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent: equites, circumitis hostium castris, Crasso renuntiaverunt, non eadem esse diligentia a decumana porta ³ castra munita, facilemque aditum habere.

26. Crassus, equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quatuor cohortibus, quae praesidio castris relictæ, intritæ a labore ⁴ erant, et longiore itinere circumductis, ne ex ho-

¹ *Auxiliis.* I soldati ausiliari, non così esperti nel combattere come i Romani.

² *Sese recipere.* Ritirarsi.

³ *Decumana porta.* La porta mag-

giore, nel lato inferiore. I Galli avevano imparato da' soldati di Sertorio a piantar il campo come i Romani.

⁴ *Intritæ a labore.* Riposate.

stium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas quas diximus munitiones pervenerunt, atque his prorutis, prius in hostium castris constitierunt, quam plane ab iis videri, aut quid rei gereretur, cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri, redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius impugnamque coeperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones deicere¹ et fuga salutem petere intenderunt. Quos equitatus apertissimis campis consecutus, ex millium quinquaginta numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recepit.

27. Hac audita pugna, magna pars Aquitaniae sese Crasso deditit obsidesque ultro misit: quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates. Paucae ultimae nationes, anni tempore confisae, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

Expeditio Caesaris in Morinos et Menapios.

28. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta iam aestas erat, tamen quod, omni Gallia pacata, Morini Menapiique supererant, qui in armis essent neque ad eum unquam legatos de pace misissent, arbitratus id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit: qui longe alia ratione ac reliqui Galli bellum agere instituerunt. Nam, quod intelligebant, maximas nationes, quae praelio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque silvas² ac paludes habebant; eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum cum Caesar pervenisset castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt eosque in silvas re-

¹ Per munitiones deicere. Gettarsi giù dai ripari.

² Continentes silvas. Lunghi e unite selve.

pulerunt, et, compluribus interfectis, longius impeditioribus locis secuti, paucos ex suis deperdiderunt.

29. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit, et, ne quis inermibus imprudentibusque militibus¹ a latere impetus fieri posset, omnem eam materiam quae erat caesa, conversam ad hostem² collocabat et pro vallo ad utrumque latus extruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, cum iam pecus atque extrema impedimenta a nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, eiusmodi tempestates³ sunt consecutae, uti opus necessario intermitteretur et, continuatione imbrum, diutius sub pellibus⁴ milites contineri non possent. Itaque, vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum reduxit, et in Aulercis Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quae proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

¹ *Inermibus imprudentibusque militibus.* Acciocchè i nemici non assalissero di fianco i suoi soldati disarmati (per l'opera del tagliare le selve) e imprudenti, troppo audaci.

² *Conversam ad hostem.* Dispose

tutta quella materia di legne tagliate voltandola contro il nemico.

³ *Eiusmodi tempestates.* Sopravvennero tali tempi, piogge, temporali.

⁴ *Sub pellibus.* Sotto le tende fatte di pelli.

COMMENTARII DE BELLO GALLICO

LIBER QUARTUS

ARGUMENTUM

BELLUM USIPETUM ET TENCHTHERORUM

CAP. 1 - 3. Transitus Usipetum et Tenchtherorum in Galliam: mores Suevorum. — 4. Menapii oppressi. — 5, 6. Bellum contra Germanos a Caesare susceptum. — 7 - 9. Legatio Germanorum ad Caesarem. — 10. Mosae et Rheni descriptio. — 11 - 15. Perfidia Germanorum: clades: fuga.

TRANSITUS CAESARIS IN GERMANIAM

CAP. 16, 17. Pons in Rheno stratus. — 18, 19. Adventus Caesaris in Sicanbris: receptus in Galliam.

TRAIECTUS CAESARIS IN BRITANNIAM

CAP. 20, 21. Consilium Caesaris proficiscendi in Britanniam. C. Volusenus ad cognoscendum praemissus. — 22 - 27. Morini pacati: traiectus in insulam: fuga Britannorum: deditio. — 28, 29. Classis Romana tempestate afflicta. — 30 - 36. Defectio Britannorum: pugna ex essedis: ultio de Britannis: reditus Caesaris in Galliam.

BELLUM IN MORINIS ET MENAPIIS

CAP. 37. Perfidia Morinorum. — 38. Menapii depopulationibus vexati: supplicatio Romae.

Bellum Usipetum et Tenchtherorum.

1. Ea quae secuta est hieme, qui fuit annus Cn. Pompeio, M. Crasso coss., Usipetes Germani, et item Tenchtheri, magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longe a mari¹, quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit, quod a Suevis complures annos exagi-

¹ *Non longe a mari.* Siccome il Reno sbocca nel mare del Nord, dopo bagnata l'Olanda, così quel pas-
saggio de' Germani Usipeti dev' essere stato in cotesto paese.

tati, bello premebantur, et agricultura prohibebantur. Suevorum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula millia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. Reliqui qui domi manserint, se atque illos¹ alunt. Hi rursus invicem anno post in armis sunt; illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec ratio atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est: neque longius anno remanere uno in loco incolendi causa licet. Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus: quae res et cibi genere et quotidiana exercitatione, et libertate vitae (quod a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti, nihil omnino contra voluntatem faciant), et vires alit, et immani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus, praeter pelles, habeant quidquam (quarum propter exiguitatem, magna est corporis pars aperta), et laventur in fluminibus.

2. Mercatoribus est ad eos aditus, magis eo, ut quae bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se importari desiderent: quin etiam iumentis, quibus maxime Gallia delectatur, quaeque impenso parant pretio, Germani importatitiis² non utuntur: sed quae sunt apud eos nata, prava atque deformia, haec quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus praeliis saepe ex equis desiliunt ac pedibus praeliantur; equosque eodem remanere vestigio assuefaciunt; ad quos se celeriter, cum usus est³, recipiunt: neque eorum moribus turpius quidquam aut inertius habetur quam ephippiis⁴ uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum, quamvis pauci, adire au-

1 *Illos*. Cioè i cinquantamila usciti alla guerra.

2 *Importatitiis*. Non vogliono giumenti importati di fuori; ma coll'esercizio rendono i proprii, comechè brutti e cattivi, tollerantissimi della fatica.

3 *Cum usus est*. Quando occorre,

è utile.

4 *Ephippiis*. Selle. *Ephippiatorum equitum*. Di cavalieri in sella e fornimenti. Dovevano certamente essere buoni cavallerizzi, atti a vincere altri barbari cavalieri; ma perchè mancanti di disciplina e tattica, furono vinti dai Romani.

dent. Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

3. Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros¹: hac re significari, magnum numerum civitatum suam vim sustinere non posse. Itaque una ex parte a Suevis circiter millia passuum sexcenta agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii (quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum²), et paullo³ qui sunt eiusdem generis, ceteris humaniores, propterea quod Rhenum attingunt multumque ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem gallicis sunt moribus assuefacti. Hos cum Suevi, multis saepe bellis experti, propter amplitudinem gravitatemque civitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

4. In eadem causa⁴ fuerunt Usipetes et Tenchtheri, quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt; ad extremum tamen, agris expulsi et multis Germaniae locis triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant et ad utramque ripam fluminis agros, aedificia vicosque habebant; sed tantae multitudinis aditu⁵ perterriti, ex his aedificiis, quae trans flumen habuerant, demigraverant et cis Rhenum dispositis praesidiis, Germanos transire prohibebant. Illi, omnia experti, cum neque vi contendere propter inopiam navium, neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt, et tridui viam progressi, rursus reverterunt, atque, omni hoc itinere una nocte equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui, de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His in-

¹ *Vacare agros.* Stimano un vanto esservi, oltre i loro confini, grandi campagne deserte; ciò essere un segno che città a gran numero non possono stare a fronte di essi.

² *Ut est captus Germanorum.* A giudizio de' Germani, per Germani.

³ *Et paullo etc.* E un po' più civili degli altri, che sono della stessa razza.

⁴ *In eadem causa.* Il simile accadde degli Usipeti ecc.

⁵ *Aditu.* Sgomentati dal sopraggiungere di tanta turba ecc.

terfectis navibusque eorum occupatis, prius quam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum quieta in suis sedibus erat, certior fieret, flumen transierunt, atque omnibus eorum aedificiis occupatis, reliquam partem hiemis se eorum copiis¹ aluerunt.

5. His de rebus Caesar certior factus et infirmitatem² Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles, et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. Est autem hoc Gallicae consuetudinis, uti et viatores, etiam invitos, consistere cogant, et, quod quisque eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant, et mercatores in oppidis vulgus circumstiat, quibusque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronuntiare cogant. His rumoribus atque auditionibus permoti, de summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos e vestigio³ poenitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

6. Qua consuetudine cognita, Caesar, ne graviore bello⁴ occurreret, maturius, quam consuerat, ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cognovit, missas legationes a nonnullis civitatibus ad Germanos, invitatosque eos, uti a Rheno discederent; omniaque quae postulassent, a se fore parata. Qua spe adducti Germani latius iam vagabantur et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant. Principibus Galliae evocatis, Caesar ea, quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit, eorumque animis permulsis⁵ et confirmatis equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit.

7. Re frumentaria comparata equitibusque delectis, iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat. A quibus cum paucorum dierum iter abesset, legati ab his venerunt, quorum haec fuit oratio: « Germanos neque priores⁶ Populo Romano bellum inferre,

¹ Copiis. Viveri, vettovaglie.

² Infirmitatem. Instabilità.

³ E vestigio. Subito, molto presto.

⁴ Ne graviore bello. Per non andar incontro a più grave guerra;

maturius quam etc. più presto del solito ecc.

⁵ Permulsis. palpati, lusingati.

⁶ Neque priores. Non essere stati i primi a far guerra.

neque tamen recusare, si lacesantur, quin armis contendant; quod Germanorum consuetudo haec sit a maioribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari¹: haec tamen dicere² venisse invites, eiectione domo. Si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos: vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere, quos armis possederint. Sese unis Suevis concedere³, quibus ne Dii quidem immortales pares esse possint: reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint. »

8. Ad haec Caesar, quae visum est respondit; sed exitus fuit orationis: « Sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent: neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare⁴: neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari, tantae praesertim multitudini, sine iniuria possint. Sed licere, si velint, in Ubiorum finibus considerare, quorum sint legati apud se et de Suevorum iniuriis querantur et a se auxilium petant: hoc se ab iis impetraturum. »

9. Legati haec se ad suos relatores dixerunt, et re deliberata, post diem tertium ad Caesarem reversuros: interea, ne propius se castra moveret, petierunt. « Ne id quidem Caesar a se impetrari posse » dixit: cognoverat enim, magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante praedandi frumentandique causa ad Ambivaritos trans Mosam missam. Hos expectari equites, atque eius rei causa moram interponi arbitrabatur.

10. Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingonum, et, parte quadam⁵ ex Rheno recepta, quae appellatur Vahalis, insulam efficit Batavorum, neque longius ab eomillibus passuum LXXX in Oceanum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Sarunetium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Triboccorum, Trevirorum ci-

¹ *Neque deprecari.* Nè punto evitare la guerra, con preghiere; o, come direbbersi, scongiurare il pericolo, la guerra.

² *Haec tamen dicere.* Osservare nondimeno ecc.

³ *Concedere.* Cederla a' soli Sve-

vi ecc. — Tenendo costoro in sì alto concetto, si vede che non conoscevano il mondo nè il vero Dio.

⁴ *Alienos occupare.* Sottinteso posse.

⁵ *Parte quadam.* Una parte, un ramo del Reno.

tatus¹ fertur, et ubi Oceano appropinquat, in plures diffluit partes, multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur, ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur, multisque capitibus in Oceanum influit.

11. Caesar cum ab hoste non amplius passuum XII millibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui, in itinere congressi, magnopere, ne longius progrediretur, orabant. Cum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, praemitteret, eosque pugna prohiberet; sibi que uti potestatem faceret, in Ubios legatos mittendi: quorum si principes ac senatus sibi iureiurando fidem fecissent, ea conditione, quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Haec omnia Caesar eodem illo pertinere² arbitrabatur, ut, tridui mora interposita, equites eorum, qui abessent, reverterentur: tamen sese non longius millibus passuum IV aquationis causa³ processurum eo die dixit: huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nuntiarent, ne hostes praelio lacesserent, et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

12. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat quinque millium numerus, cum ipsi non amplius octingentos equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum paullo ante a Caesare discesserant, atque is dies induciis erat ab eis petitus, impetu facto, celeriter nostros perturbaverunt. Rursus resistantibus nostris, consuetudine sua ad pedes desilierunt, suffossisque equis⁴ compluribusque nostris deiectis, reliquos in fugam coniecerunt, atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent. In eo praelio ex

¹ Citatus. Rapido.

² Eodem illo pertinere. Mirare almedesimo di ecc.

³ Aquationis causa. In cerca di

CAESARIS Comm. I.

acqua, a provveder acqua.

⁴ Subfossisque equis. Feriti per disotto, nel ventre, sbudellati, i cavalli. — Deiectis. Gellati giù.

equitibus nostris interficiuntur IV et LXX, in his vir fortissimus, Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cuius avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus a senatu nostro appellatus. Hic cum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit, ipse equo vulnerato deiectus, quoad potuit, fortissime restitit. Cum circumventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset, atque id frater, qui iam praelio excesserat, procul animadvertisset incitato equo se hostibus obtulit atque interfectus est.

13. Hoc facto praelio, Caesar, neque iam sibi legatos audiendos, neque condiciones accipiendas arbitratur ab his, qui per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum intulissent: expectare vero, dum hostium copiae auferentur equitatusque reverteretur, summae dementiae esse iudicabat, et, cognita Gallorum infirmitate¹, quantum iam apud eos hostes uno praelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda² nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus et consilio cum legatis et quaestore communicato, ne quem diem pugnae praetermitteret, opportunissima res accidit, quod postridie eius diei mane eadem et perfidia et simulatione usi Germani, frequentes³, omnibus principibus maioribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt; simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod contra, atque esset dictum et ipsi petissent, praelium pridie commisissent; simul ut, si quid possent, de induciis fallendo⁴ impetrarent. Quos sibi Caesar oblatos⁵ gavisus, illos retineri iussit; ipse omnes copias castris eduxit, equitatumque, quod recenti praelio perterritum esse existimabat, agmen⁶ subsequi iussit.

14. Acie triplici instituta et celeriter VIII millium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent. Qui, omnibus re-

¹ *Infirmitate.* Conoscendo la leggerezza ecc.

² *Quibus ad consilia capienda.* Per le quali cose stimava non essere il caso di perdere tempo in consultare.

³ *Frequentes.* Numerosi, molti.

⁴ *De induciis fallendo.* Tentavano di ottenere con inganno un altro indugio.

⁵ *Oblatos.* Cadutigli in grembo.

⁶ *Agmen.* L'esercito.

bus ¹ subito perterriti, et celeritate adventus nostri et discessu suorum, neque consilii habendi, neque arma capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne adversus hostem educere, an castra defendere, an fuga salutem petere, praestaret. Quorum timor cum fremitu et concursu ² significaretur, milites nostri, pristini diei perfidia incitati, in castra irruerunt. Quorum qui celeriter arma capere potuerunt, paullisper nostris restiterunt, atque inter carros impedimentaue praelium commiserunt: at reliqua multitudo puerorum mulierumque, nam cum omnibus suis domo excesserant Rhenumque transierant, passim fugere coepit; ad quos consecrandos Caesar equitatum misit.

15. Germani, post tergum clamore audito, cum suos interfici viderent, armis abiectis signisque militaribus relictis, se ex castris eiecerunt; et, cum ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt atque ibi timore, lassitudine, vi fluminis oppressi perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes ³, perpauca vulneratis, ex tanti belli timore, cum hostium numerus capitum quadringentorum triginta millium fuisset, se in castra receperunt. Caesar his, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit: illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. His Caesar libertatem concessit.

Transitus Caesaris in Germaniam.

16. Germanico bello confecto, multis de causis Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundum: quarum illa fuit iustissima, quod, cum videret Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus ⁴ eos timere voluit, cum intelligerent, et posse et audere Populi Romani exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et Tenchtherorum, quam su-

¹ *Omnibus rebus.* In ogni modo.

² *Concursu.* L'andare e venire.

³ *Ad unum omnes incolumes.*
Tutti sani e salvi, eccetto pochi feriti. Cosa incredibile in tanto nu-

mero di nemici.

⁴ *Suis quoque rebus.* Volle farli temere de' fatti lor proprii, per casa loro.

pra commemoravi praedandi frumentandique causa Mosam transisse, neque praelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sicambrorum receperat seque cum iis coniunxerat. Ad quos cum Caesar nuntios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: « Populi R. imperium Rhenum finire: si, se invito, Germanos in Galliam transire non aequum existimaret, cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet? » Ubii autem, qui uni ex transrhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, « ut sibi auxilium ferret, quod graviter a Suevis premerentur; vel, si id facere occupationibus Reipublicae prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium spemque reliqui temporis futurum: tantum esse nomen atque opinionem eius exercitus, Ariovisto pulso et hoc novissimo praelio facto, etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione et amicitia ¹ Populi Romani tuti esse possint. Navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur. »

17. Caesar his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat; sed navibus transire, neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque Populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, et si summa difficultas faciendi pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum ², aut aliter non transducendum exercitum, existimabat. Rationem ³ pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia ⁴, paullum ab imo ⁵ praeacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se iungebat. Haec cum machinationibus ⁶ immissa in flumen

¹ *Ubi opinione et amicitia.* Bastar loro la fama e l'amicizia de' Romani per esser sicuri.

² *Id sibi contendendum.* Doversi a ciò mettere, tentare tale sforzo.

³ *Rationem pontis.* Fece questo disegno di ponte; penso un ponte di questa fatta.

⁴ *Tigna... sesquipedalia.* Grossi pali, o piuttosto travi o assi larghi un piede e mezzo. V'è chi distingue *tigna* da *travi*, e *assi*: e sta bene:

ma non sapremmo se un pezzo di legno largo o grosso un piede e mezzo, possa essere altro che un trave od un asse.

⁵ *Paullum ab imo.* Poco su dal fondo, dal piè del trave. Vuol dire che l'aguzzamento cominciava quasi al fondo.

⁶ *Machinationibus*, per *machinis*. Machine, ordigni da piantar giù. — *Fistucis*. Grosso martello di legno, mazza. — *Sublica*, grosso pivo-

defixerat fistucisque adegerat, non sublicae modo directa ad perpendicularum, sed prona ac fastigata ¹, ut secundum naturam fluminis procumberent: iis item contraria bina, ad eundem modum iuncta, intervallo pedum quadragenum ² ab inferiore parte, contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat. Haec utraque insuper bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorū iunctura distabat, binis utrinque fibulis ab extrema parte, distinebantur: quibus disclusis atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo atque ea rerum natura, ut, quo maior vis aquae se incitavisset, hoc arctius illigata tenerentur. Haec directa materie iniecta contexebantur et longuriis cratibusque consternebantur: ac nihilo secius sublicae et ad inferiorem partem fluminis oblique agebantur, quae, pro pariete subiectae et cum omni opere coniunctae, vim fluminis exciperent; et aliae item supra pontem mediocri spatio; ut, si arborum trunci sive naves deiiciendi operis essent a barbaris missae, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.

18. Diebus decem, quibus materia coepta erat comporari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Caesar, ad utramque partem pontis firmo praesidio relicto, in fines Sicambrorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem atque amicitiam petentibus, liberaliter respondit obsidesque ad se adduci iubet. At Sicambri ex eo tempore, quo pons institui coeptus est, fuga comparata, hortantibus iis, quos ex Tenchtheris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suaeque omnia exportaverant, seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

19. Caesar, paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis aedificiisque incensis frumentisque succisis, se in fines Ubiorum recepit; atque iis auxilium suum polli-

lo, colonnetta mozza di legno per sostegno di ponte.

¹ *Fastigata*; aguzzi. — *Secundum naturam fluminis*. Chini secondo la corrente del fiume.

² *Quadragenum* per *quadragenorum*, quaranta — *Fibulis* Fermagli, allacciature. — *Disclusis*, dis-

giunte. — *Revinctis*, ribadite. — *Longuriis*, perticoni. Sebbene lo scrittore sia valentissimo, questa nondimeno è di quelle descrizioni che, a capir bene com'era fatto quel ponte, bisognerebbe vederlo ed osservarlo a parte a parte col testo di Cesare alla mano.

citus, si a Suevis premerentur, haec ab iis cognovit: Suevos, posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo concilio habito, nuntios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores suaeque omnia in silvas deponerent, atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum ¹ medium fere regionum earum, quas Suevi oblitterent: hic Romanorum adventum expectare atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Caesar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa transducere exercitum constituerat, ut Germanis metum iniiceret, ut Sicambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino x et viii trans Rhenum consumptis, satis et ad laudem et ad utilitatem profectum ² arbitratus, se in Galliam recepit pontemque rescidit.

Traiectus Caesaris in Britanniam.

20. Exigua parte aestatis reliqua ³, Caesar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad septentriones vergit, maturae sunt hiemes ⁴, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod, omnibus fere Gallicis bellis, hostibus nostris inde subministrata auxilia intelligebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset; quae omnia fere Gallis erant incognita. Neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam, neque iis ipsis quidquam, praeter oram maritimam atque eas regiones, quae sunt contra Gallias, notum est. Itaque, evocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset insulae magnitudo, neque quae aut quantae nationes incolerent, neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad maiorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

¹ *Hunc esse delectum.* Questo luogo essere stato scelto quasi in mezzo ecc.

² *Satis... profectum.* Stimando di averne riportato abbastanza onore e

vantaggio.

³ *Exigua parte aestatis reliqua.* Sullo scorcio dell'estate.

⁴ *Maturae sunt hiemes.* L'inverno è già ben avanti.

21. Ad haec cognoscenda, prius quam periculum faceret, idoneum esse arbitratus, C. Volusenum cum navi longa praemittit. Huic mandat, uti, exploratis omnibus rebus, ad se quamprimum revertatur: ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimus in Britanniam traiectus. Huc naves undique ex finitimis regionibus, et, quam superiore aestate ad Veneticum bellum fecerat, classem iubet convenire. Interim, consilio eius cognito et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus eius insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare atque imperio Populi Romani obtemperare. Quibus auditis, liberaliter pollicitus hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit et cum his una Commium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cuius et virtutem et consilium probabat, et quem sibi fidelem arbitrabatur, cuiusque auctoritas in his regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civitates horteturque, ut Pop. Romani fidem¹ sequantur; seque celeriter eo venturum nuntiet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egressi ac se barbaris committere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur; quaeque ibi perspexisset renuntiat.

22. Dum in his locis Caesar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari et nostrae consuetudinis imperiti bellum Populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportune Caesar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat, neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat, neque has tantularum rerum² occupationes sibi Britanniae anteponendas iudicabat, magnum his obsidum numerum imperat. Quibus ad ductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onera-

¹ *Populi Rom. fidem.* Stiano in fede. alla fede del Popolo Romano.

² *Tantularum rerum.* Stimando

di non dover anteporre alla Bretagna queste faccenduoie (l'air de Morini).

riis coactis contractisque¹, quod satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quidquid praeterea navium longarum habebat, quaestori, legatis praefectisque distribuit. Huc accedebant xviii onerariae naves, quae ex eo loco a millibus passuum viii vento tenebantur, quo minus in eundem portum pervenire possent. Illas equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio Sabino et L. Aurunculeio Cottae, legatis, in Menapios atque in eos pagos Morinorum, a quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpitium Rufum, legatum, cum eo praesidio quod satis esse arbitrabatur, portum tenere iussit.

23. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertia fere vigilia solvit, equitesque in ulteriorem portum progredi et naves conscendere et se sequi iussit: a quibus cum id paullo tardius esset administratum, ipse hora diei circiter quarta cum primis navibus Britanniam attingit atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cuius loci haec erat natura: adeo montibus angustis² mare continebatur, uti ex locis superioribus in litus telum adici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquae naves eo convenirent, ad horam nonam in ancoris expectavit. Interim legatis tribunisque militum convocatis, et quae ex Voluseno cognosset, et quae fieri vellet, ostendit monuitque, ut rei militaris ratio³, maxime ut maritimae res postularent, ut quae celerem atque instabilem motum⁴ haberent, ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis et ventum et aestum uno tempore nactus secundum, dato signo et sublatis ancoris, circiter millia passuum vii ab eo loco progressus, aperto ac plano litore naves constituit.

24. At barbari, consilio Romanorum cognito, praemisso equitatu et essedariis⁵, quo plerumque genere in praeliis uti consueverunt, reliquis copiis subsecuti, nostros navi-

¹ *Coactis contractisque.* Ordinate di venire e radunate

² *Montibus angustis.* Era cinto di monti sì stretti.

³ *Ut rei militaris ratio,* sottinteso *postulat.* Secondochè vuol arte

di guerra.

⁴ *Celerem atque instabilem motum.* Avendo le cose di mare movimento celere e instabile.

⁵ *Essedariis.* Combattenti da certi carri detti *essedi.*

bus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem, nisi in alto¹, constitui non poterant; militibus autem ignotis locis, impeditis manibus, magno et gravi armorum onere oppressis, simul et de navibus desiliendum et in fluctibus consistendum et cum hostibus erat pugnandum: cum illi aut ex arido², aut paullulum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis audacter tela conicerent et equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque huius omnino generis pugnae imperiti, non eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti praeliis consueverant, nitebantur.

25. Quod ubi Caesar animadvertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatio et motus ad usum expeditior, paullum removeri ab onerariis navibus et remis incitari et ad latus apertum hostium constitui, atque inde fundis, sagittis, tormentis, hostes propelli ac submoveri³ iussit: quae res magno usui nostris fuit. Nam et navium figura et remorum motu et inusitato genere tormentorum permoti barbari constiterunt, ac paullum modo pedem retulerunt⁴. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris, qui decimae legionis aquilam ferebat, contestatus Deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: « Desilite, inquit, commilitones, nisi vultis aquilam hostibus prodere: ego certe meum reipublicae atque imperatori officium praestitero. » Hoc cum magna voce dixisset, ex navi se proiecit atque in hostes aquilam ferre coepit. Tum nostri, cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt: hos item alii ex proximis navibus cum conspexissent, subsecuti hostibus appropinquantur.

26. Pugnatum est ab utrisque acriter; nostri tamen, quod neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggregabat, magnopere perturbabantur. Hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex

¹ *In alto*, mare.

² *Ex arido*, sottinteso *littore*. Ma anche la Bibbia chiama *arida* la terra (Gen. 4).

³ *Submoveri*. Sloggiare.

⁴ *Pedem retulerunt*. Indietroreggiarono.

litore aliquos singulares ¹ ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis, impeditos adoriebantur: plures paucos circumstabant: alii a latere aperto ² in universos tela coniciebant. Quod cum animadvertisset Caesar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia ³ militibus compleri iussit et, quos laborantes conspexerat, iis subsidia submittebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis ⁴, in hostes impetum fecerunt atque eos in fugam dederunt, neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere ⁵ atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam ⁶ Caesari defuit.

27. Hostes praelio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt: obsides duros, quaeque imperasset sese facturos, polliciti sunt. Una cum his legatis Comminus Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britanniam praemisum. Hunc illi e navi egressum, cum ad eos, oratoris modo, imperatoris mandata perferret, comprehenderant atque in vincula coniecerant: tum, praelio facto, remiserunt et in petenda pace eius rei culpam in multitudinem contulerunt et, propter imprudentiam ut ignosceretur, petiverunt. Caesar questus, quod, cum ultro in continentem legatis missis pacem a se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiae ⁷ dixit, obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt, partem, ex longinquiore locis arcessitam, paucis diebus sese duros dixerunt. Interea suos remigrare in agros iusserunt, principesque undique convenere et se civitatesque suas Caesari commendare coeperunt.

28. His rebus pace confirmata, post diem iv, quam est in Britanniam ventum, naves xviii, de quibus supra demonstratum est, quae equites sustulerant, ex superiore

¹ Aliquos singulares. Parecchi alla spicciolata.

² Latere aperto. Da fianco scoperto, non difeso.

³ Speculatoria navigia. Schifi, barche da esplorazione.

⁴ Suis omnibus consecutis. Seguiti da tutti i loro commilitoni.

⁵ Cursum tenere. Mantener la carriera.

⁶ Pristinam fortunam. L'antica fortuna. Vuol dire che questo fatto non gli andò così bene come gli altri.

⁷ Ignoscere imprudentiae. Perdonar l'imprudenza.

portu leni vento solverunt. Quae cum appropinquarent Britanniae et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posses, sed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur; aliae ad inferiorem partem insulae, quae est propius solis occasum, magno sui cum periculo deicerentur: quae tamen, ancoris iactis, cum fluctibus complerentur, necessario adversa nocte in altum provectae¹, continentem petierunt.

29. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena, qui dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere consuevit: nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, aestus complebat²; et onerarias, quae ad ancoras erant deligatae, tempestas afflictabat; neque ulla nostris facultas³ aut administrandi, aut auxiliandi, dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquae cum essent, funibus, ancoris reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est: neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent; et omnia deerant, quae ad reficiendas eas usui sunt et, quod omnibus constabat, hiemari in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

30. Quibus rebus cognitis, principes Britanniae, qui post praelium factum ad ea, quae iusserat Caesar, facienda convenerant, inter se collocuti, cum equites et naves et frumentum Romanis deesse intelligerent et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis⁴ Caesar legiones transportaverat, optimum factu esse duxerunt, rebellionem facta, frumento commeatuque nostros prohibere et rem in hiemem producere⁵, quod, iis superatis⁶,

¹ *Necessario in altum provectae.* Di forza portate in alto mare.

² *Aestus complebat.* Il flusso, la marea le empiva. — *Tempestas afflictabat;* la procella. il vento le scuoteva, malmenava.

³ *Neque ulla nostris facultas etc.* Né i nostri potevano in alcun modo governarle o aiutarle.

⁴ *Sine impedimentis.* Il campo re-

mano pareva anche più piccolo, e però pochi i soldati, in quanto che Cesare aveva lasciati addietro i bagagli, i carriaggi ecc.

⁵ *Rem in hiemem producere.* Tirarli nell'inverno, come fecero i Russi per Napoleone.

⁶ *Iis superatis etc.* E così, vinti o impediti di tornare sul continente

aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi causa in Britanniam transiturum confidebant.

31. Itaque, rursus coniuratione facta, paullatim ex castris discedere, ac suos clam ex agris deducere coeperunt. At Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus¹ subsidia comparabat: nam et frumentum ex agris quotidie in castra conferebat, et, quae gravissime² afflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas utebatur et, quae ad eas res erant usui, ex continenti comportari iubebat. Itaque, cum id summo studio a militibus administraretur, XII navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.

32. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine una frumentatum missa, quae appellabatur VII, neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, cum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, II, qui pro portis castrorum in statione erant, Caesari renuntiarent, pulverem maiorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Caesar id, quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris in illo consilii, cohortes, quae in stationibus erant³, secum in eam partem proficisci, duas ex reliquis in stationem succedere, reliquas armari et confestim sese subsequi iussit. Cum paullo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi atque aegre sustinere⁴ et conferta legione ex omnibus partibus tela conici, animadvertit. Nam quod, omni ex reliquis partibus demesso frumento⁵, pars una erat reliqua, suspicati hostes, huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant: tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos, subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus⁶, perturbaverant: simul equitatu atque essedis⁷ circumdederant.

¹ *Ad omnes casus.* Provvedeva per ogni caso.

² *Et quae gravissime etc.* Si serviva del legno e del rame delle più sbattute e guaste per ristorar le altre.

³ *In stationibus erant.* Le coorti che stavano alla guardia.

⁴ *Aegre sustinere.* A stento reg-

gersi. — *Et conferta legione.* E sulla serrata legione.

⁵ *Demesso frumento.* Mietuto il grano in tutte parti, salvo una.

⁶ *Incertis ordinibus.* Non essendo i soldati ben ordinati, schierati; perchè occupati nel mietere.

⁷ *Essedis.* Carri per combattere.

33. Genus hoc est ex essedis pugnae: primo per omnes partes perequitant et tela coniiciunt, atque ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant et, cum se inter equitum turmas insinuaverint, ex essedis desiliunt et pedibus praeliantur. Aurigae interim paulatim ex praelio excedunt atque ita currus collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in praeliis praestant, ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, ut in declivi ac praecipiti loco ¹ incitatos equos sustinere et brevi moderari ac flectere et per temonem percurrere et in iugo insistere, et inde se in currus citissime recipere consuerint.

34. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnae, tempore opportunissimo Caesar auxilium tulit: namque eius adventu hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. Quo facto, ad lacessendum et ad committendum praelium alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit ² et, brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris reliqui, discesserunt. Secutae sunt continuos complures dies tempestates, quae et nostros in castris continerent et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuntios in omnes partes dimiserunt, paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi ³ facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitudine peditatus equitatusque coacta, ad castra venerunt.

35. Caesar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsus, celeritate periculum effugerent; tamen nactus equites circiter xxx ⁴, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum

¹ *In declivi ac praecipiti loco.* Ne' luoghi inclinati e ripidi, ne' pendii, nelle chine anche più forti. — *Equos sustinere.* Frenare i cavalli. — *Brevi moderari et flectere.* Sveltamente governarli e voltarli. — *Per temonem percurrere, in iugo insistere.* Scorrere pel timone, fermarsi

sul giogo.

² *Suo se loco continuit.* Stette al suo posto.

³ *In perpetuum sui liberandi.* Di liberarsi una volta per sempre.

⁴ *Nactus equites circiter xxx.* Incontrata una trentina di cavalieri.

transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Comisso praelio, diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt, ac terga verterunt. Quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus longe lateque afflictis incensisque, se in castra receperunt.

36. Eodem die legati, ab hostibus missi ad Caesarem de pace, venerunt. His Caesar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit, eosque in continentem adduci iussit, quod, propinqua die aequinoctii ¹, infirmis navibus, hiemi navigationem scibiendam non existimabat. Ipse, idoneam tempestatem nactus, paullo post mediam noctem naves solvit, quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex his onerariae et eosdem, quos reliquae, portus capere non potuerunt et paullo infra delatae ² sunt.

Bellum in Morinis et Menapiis.

37. Quibus ex navibus cum essent expositi milites ³ circiter ccc, atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar, in Britanniam proficiscens, pacatos reliquerat, spe praedae adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt, ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt. Cum illi orbe facto ⁴ sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter millia vi convenerunt. Quae nuntiata, Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt atque amplius horis quatuor fortissime pugnaverunt et, paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes abiectis armis terga verterunt, magnusque eorum numerus est occisus.

38. Caesar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui cum propter siccitates pa-

¹ *Propinqua die aequinoctii.* Essendo vicino l'equinozio d'autunno.
— *Infirmis navibus.* Colle navi guaste, sdruccite.

² *Paulo infra delatae.* Furono

portate dal vento più abbasso.

³ *Expositi milites.* Da queste navi essendo calati circa 300 soldati.

⁴ *Orbe facto.* Fatto il cerchio, disposti in giro.

ludum¹, quo se reciperent non haberent, quo perfugio superiore anno fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt. Caesar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt, reliquae neglexerunt. His rebus gestis, ex literis Caesaris dierum xx supplicatio² a senatu decreta est.

¹ *Propter siccitates paludum.* Essendo asciutte le paludi, i luoghi pantanosi.

² *Supplicatio.* Le preghiere sopra mentovate di ringraziamento agli Dei per tutti questi bei fatti.

COMMENTARII DE BELLO GALLICO

LIBER QUINTUS

ARGUMENTUM

EXPEDITIO SECUNDA CAESARIS IN BRITANNIAM

CAP. 1. Apparatus navium: iter Caesaris in Illyricum: pacatio Pirustarum. — 2 - 8. Adventus Caesaris in Galliam: contentiones Trevirorum compositae: Dumnorix interfectus: iter in Britanniam. — 9. Britanni fugati. — 10, 11. Classis Caesaris tempestate afflicta et reparata. — 12 - 14. Britanniae et incolarum descriptio. — 15 - 22. Cassivellaunus Britannorum dux post varios casus subactus: transitus Caesaris per Tamesim: Trinobantium et complurium civitatum deditio. — 23. Reditus Caesaris in Galliam.

BELLUM AMBIORIGIS

CAP. 24, 25. Exercitus Romanus propter frumenti inopiam latius distributus. Tasgetius interfectus. — 26 - 37. Ambiorigis et Cativulci defectio: castra Q. Titurii Sabini legati oppugnata: Romanorum calamitas, relictis castris. — 38 - 43. Hiberna Q. Ciceronis ab Eburonibus, adiunctis Nerviiis, oppugnata: constantia Q. Ciceronis. — 44. Egregia virtus T. Pulfionis et L. Varenii. — 45 - 52. Obsidio adventu Caesaris soluta: Belgae victi. — 53 - 54. Receptus Indutiomari in Treviros, omisa oppugnatione T. Labieni: hiberna Caesaris: motus in omni fere Gallia, in primis in Senonibus.

MOTUS TREVIRORUM COMPRESSI

CAP. 53, 56. Motus in Trevis: Germanorum sollicitatio: Cingetorix hostis iudicatus. — 57. Munita castra Labieni. — 58. Interfectus Indutiomarus: Gallia quietior.

Expediitio secunda Caesaris in Britanniam.

✕ 1. Lucio Domitio, Appio Claudio coss., discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuevat, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti, quam-

plurimas possent, hieme naves aedificandas veteresque reficiendas curarent. Earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi subductionesque¹, paullo facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti consuevimus; atque id eo magis quod propter crebras commutationes aestuum² minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat, ad onera et ad multitudinem iumentorum transportandam paullo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias³ imperat fieri; quam ad rem multum humilitas adiuvat. Ea quae sunt usui ad armandas naves ex Hispania apportari iubet. Ipse, conventibus Galliae citerioris peractis⁴, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem Provinciae incursionibus vastari audiebat. Eo cum venisset, civitatibus milites imperat, certumque in locum convenire iubet. Qua re nuntiata, Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant, nihil earum rerum publico factum consilio, seseque paratos esse demonstrant, omnibus rationibus de iniuriis satisfacere. Accepta oratione eorum, Caesar obsides imperat, eosque ad certam diem adduci iubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. His ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment poenamque constituent.

2. His confectis rebus conventibusque peractis, in citeriorem Galliam revertitur, atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset, circuitis⁵ omnibus hibernis singulari militum studio, in summa omnium rerum inopia, circiter DC eius generis, cuius supra demonstravimus, naves, et longas XXVIII invenit instructas, neque multum abesse ab eo, quin⁶ paucis diebus deduci possent. Collaudatis militibus atque iis qui negotio praefuerant, quid fieri velit ostendit, atque omnes ad portum Ilium convenire iubet; quo ex portu commodissimum in Britanniam

¹ Ad celeritatem onerandi subductionesque. All' uopo di poterle più presto caricare e tirare a terra, in porto. — Humiliores. Più basse.

² Crebras mutationes aestuum. Lo spesso variar delle maree.

³ Actuarias. Agili, leggiere, maneggevoli. — Humilitas, bassezza.

⁴ Conventibus... peractis. Fatte le

adunanze, tenute le assemblee, le diete.

⁵ Circuitis etc. Girato con grande attenzione intorno agli alloggiamenti d'inverno.

⁶ Neque multum abesse ab eo quin. E poco mancare a poter essere varate.

transmissum ¹ esse cognoverat, circiter millium passuum xxx a continenti. Huic rei quod satis esse visum est militum, reliquit: ipse cum legionibus expeditis iv et equitibus dccc in fines Trevirorum proficiscitur; quod hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur.

3. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Indutiomarus et Cingetorix: ex quibus alter, simul atque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se suosque omnes in officio futuros ² neque ab amicitia Populi Romani defecturos, confirmavit; quaeque in Trevis gererentur, ostendit. At Indutiomarus equitatum peditatumque cogere ³, iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. Sed posteaquam nonnulli principes ex ea civitate, et familiaritate Cingetorigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti, ad Caesarem venerunt, et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt, quoniam civitati consulere ⁴ non possent; Indutiomarus veritus, ne ab omnibus desereretur, legatos ad Caesarem mittit: « Sese idcirco a suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur ⁵. Itaque esse civitatem in sua potestate, seque, si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum et suas civitatisque fortunas eius fidei permissurum. »

4. Caesar, etsi intelligebat, qua de causa ea dicerentur, quaeque ⁶ eum res ab instituto consilio deterreret, tamen ne aestatem in Trevis consumere cogeretur, omnibus ad Britannicum bellum rebus comparatis, Indutiomarum ad

¹ *Transmissum.* Tragitto.

² *In officio futuros.* Sarebbero stati al dovere.

³ *Equitatum peditatumque cogere.* Radunar cavalli e fanti.

⁴ *Civitati consulere.* Non potevan parar la città.

⁵ *Propter imprudentiam laberetur.* Facesse qualche disordine.

⁶ *Quaeque, et quae.*

se cum cœ obsidibus venire iussit. His adductis, in iis filio propinquisque eius omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Indutiomarum, hortatusque est, ut in officio permaneret: nihilo tamen secius, principibus Trevirorum ad se convocatis, hos singillatim Cingetorigi conciliavit: quod cum ¹ merito eius a se fieri intelligebat, tum magni interesse arbitrabatur, eius auctoritatem inter suos quamplurimum valere, cuius tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui, et, qui iam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

5. His rebus constitutis, Caesar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit quadraginta naves, quae in Belgis factae erant, tempestate reiectas, cursum tenere non potuisse, atque eodem, unde erant profectae, revertisse: reliquas paratas ad navigandum atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem totius Galliae equitatus convenit, numero millium iv, principesque ² omnibus ex civitatibus: ex quibus, perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat, quod cum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

6. Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de quo a nobis antea dictum est. Hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis cognoverat. Accedebat huc, quod iam in concilio Aeduorum Dumnorix dixerat, sibi a Caesare regnum civitatis deferri: quod dictum Aedui graviter ferebant, neque recusandi, aut deprecandi causa legatos ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat. Ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur; partim quod insuetus navigandi mare timeret; partim quod religionibus ³ sese diceret impediri. Posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni

¹ *Quod cum etc.* Il che come intendeva fare per merito di lui.

² *Principesque.* I principali citta-

dini, i capi.

³ *Religionibus.* Da vincoli religiosi, da giuramenti.

spe impetrandi adempta, principes Galliae sollicitare, sevocare singulos hortarique coepit, uti in continenti remanerent: metu territare¹, non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur: id esse consilium Caesaris, ut quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos necaret: fidem reliquis interponere², iusiurandum poscere, ut quod esse ex usu³ Galliae intellexissent, communi consilio administrarent. Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur.

7. Qua re cognita, Caesar, quod tantum civitati Aeduae dignitatis tribuerat, coercendum atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat; quod longius⁴ eius amentiam progredi videbat, prospiciendum ne quid sibi ac Reipublicae nocere posset. Itaque dies circiter xxv in eo loco commoratus, quod corus⁵ ventus navigationem impediabat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit, dabat operam ut in officio Dumnorigem contineret, nihilo tamen secius omnia eius consilia cognosceret; tandem idoneam nactus tempestatem, milites equitesque conscendere in naves iubet. At omnium impeditis animis⁶, Dumnorix cum equitibus Aeduorum a castris, insciente Caesare, domum discedere coepit. Qua re nuntiata, Caesar, intermissa profectioe atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit retrahique imperat; si vim faciat neque pareat, interfici iubet: nihil hunc, se absente, pro sano⁷ facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. Ille enim revocatus resistere, ac se manu defendere suorumque fidem implorare coepit, saepe clamitans: « liberum se liberaeque civitatis esse. » Illi, ut erat imperatum, circumstant atque hominem interficiunt. At Aedui equites ad Caesarem omnes revertuntur.

8. His rebus gestis, Labieno in continente cum iii legionibus et equitum millibus ii relicto, ut portus tueretur,

¹ *Metu territare.* Incutere timore, far paura.

² *Fidem reliquis interponere.* Obbligare, dar parola ai restanti.

³ *Ex usu.* Utile, buono alla Gallia.

⁴ *Longius.* La sua pazzia andava tropp'oltre, passava il segno.

⁵ *Corus.* Greco, grecale, da N-E.

⁶ *Impeditis animis.* Distratti, occupati in quell'opera del passaggio in Bretagna.

⁷ *Pro sano.* Da sano, rettamente; cioè, assente Cesare, avrebbe fatto pazzie, disordini.

et rem frumentariam provideret, quaeque in Gallia gere-
rentur, cognosceret, consiliumque pro tempore et pro re
caperet; ipse cum v legionibus et pari numero equitum,
quem in continenti relinquebat, solis occasu naves solvit,
et leni africo ¹ provectus, media circiter nocte vento inter-
misso, cursum non tenuit: et longius delatus aestu ², orta
luce, sub sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rur-
sus, aestus commutationem secutus ³, remis contendit,
ut ⁴ eam partem insulae caperet, qua optimum esse egres-
sum superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum
fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque
navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum na-
vium cursum adaequarunt. Accessum est ad Britanniam
omnibus navibus meridiano fere tempore, neque in eo
loco hostis est visus: sed, ut postea Caesar ex captivis
comperit, cum magnae manus ⁵ eo convenissent, multitu-
dine navium perterritae, quae cum annotinis ⁶ privatis-
que, quas sui quisque commodi fecerat, amplius DCCC uno
erant visae tempore, a litore discesserant, ac se in supe-
riora loca abdiderant.

9. Caesar, exposito exercitu et loco castris idoneo ca-
pto, ubi ex captivis cognovit quo in loco hostium copiae
consedissent, cohortibus x ad mare relictis et equitibus
ccc qui praesidio navibus essent, de tertia vigilia ad hostes
contendit, eo minus veritus navibus, quod in litore molli ⁷
atque aperto deligatas ad ancoram relinquebat; et praesi-
dio navibus Q. Atrium praefecit. Ipse, noctu progressus
millia passuum circiter xii, hostium copias conspicatus est.
Illi equitatu atque essedis ad flumen progressi, ex loco
superiore nostros prohibere ⁸ et praelium committere coe-
perunt. Repulsi ab equitatu se in silvas abdiderunt, locum

¹ *Leni africo*. Con un soave li-
beccio in poppa.

² *Longius delatus aestu*, portato
più lungi dalla marea.

³ *Aestus commutationem secutus*.
Seguendo, assecondando il voltarsi
della marea.

⁴ *Remis contendit ut*. Procurò di
guadagnare, afferrare a forza di re-
mi quella parte ecc.

⁵ *Magnae manus*. Gran turba di
jemici.

⁶ *Annotinis*. Taluno dice che *an-
notinae naves*, significa *navi del-
l'anno passato*, e non *navi da
trasporto di viveri*, commerciali;
ma le navi di Cesare dell'anno an-
tecedente non erano in tanto nu-
mero come qui dice. Vedi lib. IV,
num. 22.

⁷ *Littore molli*. Spiaggia piana ed
aperta.

⁸ *Nostros prohibere*. Impedire, at-
traversare i nostri.

nacli egregie et natura et opere munitum, quem domestici belli, ut videbatur, causa iam ante praeparaverant: nam, crebris arboribus succisis, omnes introitus erant praecclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At milites legionis VII, testudine facta et aggere ad munitiones adiecto, locum coeperunt, eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Caesar prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et quod, magna parte diei consumpta, munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

10. Postridie eius diei, mane, tripartito ¹ milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. His aliquantum itineris progressis, cum iam extremi essent in prospectu, equites a Q. Atrio ad Caesarem venerunt, qui nuntiarent. superiori nocte, maxima coorta tempestate, prope omnes naves afflictas atque in litore eiectas esse; quod neque anchorae funesque subsisterent, neque nautae gubernatoresque vim pati tempestatis possent: itaque ex eo concursu navium magnum esse incommodum acceptum.

11. His rebus cognitis, Caesar legiones equitatumque revocari, atque itinere desistere iubet, ipse ad naves revertitur: eadem fere, quae ex nuntiis literisque cognoverat, coram perspicit, sic ut, amissis circiter XL navibus, reliquae tamen refici posse magno negotio ² viderentur. Itaque ex legionibus fabros delegit et ex continenti alios accessiri iubet; Labieno scribit, ut quam plurimas posset, iis legionibus, quae sint apud eum, naves instituat ³. Ipse, etsi res erat multae operae ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnes naves subduci ⁴ et cum castris una munitione coniungi. In his rebus circiter dies X consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus castrisque egregie munitis, easdem copias, quas ante, praesidio navibus reliquit: ipse eodem, unde redierat, proficiscitur. Eo cum venisset, maio-

¹ *Tripartito*. In tre schiere.

² *Magno negotio*. Con grande opera potevan ristorarsi; con molta spes, fatica.

³ *Iis legionibus... instituat*. Ordini a quello legioni, dia l'incarico.

⁴ *Subduci*. Tirarle a terra.

res iam undique in eum locum copiae Britannorum conveniant, summa imperii ¹ bellique administrandi communi consilio permissa Cassivellauno, cuius fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, a mari circiter millia passuum Lxxx. Huic superiori tempore cum reliquis civitatibus continentia bella intercesserant; sed nostro adventu permoti Britanni, hunc toti bello imperioque praefecerant.

12. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt: maritima pars ab iis, qui praedae ac belli inferendi causa, ex Belgis transierant; qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt; et bello illato, ibi remanserunt atque agros colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo creberrimaeque aedificia, fere Gallicis consimilia: pecorum magnus numerus. Utuntur aut aere aut annulis ferreis, ad certum pondus examinatis ², pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum; sed eius exigua est copia: aere utuntur importato. Materia ³ cuiusque generis, ut in Gallia, est, praeter fagum atque abietem. Leporem et gallinam et anserem gustare fas non putant; haec tamen alunt animi voluptatisque causa. Loca sunt temperatiora, quam in Gallia, remissioribus frigoribus.

13. Insula natura triquetra ⁴, cuius unum latus est contra Galliam: huius lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves appelluntur, ad orientem solem, inferior ad meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia passuum D; alterum vergit ad Hispaniam atque occidentem solem, qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut aestimatur, quam Britannia; sed pari spatio transmissus ⁵ atque ex Gallia est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula quae appellatur Mona. Complures praeterea minores obiectae insulae existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos xxx sub

¹ *Summa imperii.* Avevan fatto generalissimo ecc., avevan dato il supremo comando.

² *Ad certum pondus examinatis.* Ridotti a un peso fisso, determinato.

³ *Materia,* qui sta per *legname.*

⁴ *Natura triquetra.* Di forma triangolare.

⁵ *Pari spatio transmissus.* Il tragitto dall'Irlanda in Inghilterra è eguale a quello della Gallia alla medesima.

bruma ¹ esse noctem. Nos nihil de eo percunctationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris, breviores esse, quam in continente, noctes videbamus. Huius est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC millium passuum. Tertium est contra septentriones, cui parti nulla est obiecta ² terra; sed eius angulus lateris maxime ad Germaniam spectat: huic millia passuum DCCC in longitudinem esse existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies ³ centum millium passuum.

14. Ex his omnibus longe sunt humanissimi qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt, pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro ⁴ inficiunt, quod caeruleum efficit colorem; atque hoc horridiori sunt in pugna adspectu: capilloque sunt promisso, atque omni parte corporis rasa, praeter caput et labrum superius. Uxores habent deni duodenique ⁵ inter se communes et maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis; sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est.

15. Equites hostium essedariique acriter praelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt: tamen, ut ⁶ nostri omnibus partibus superiores fuerint, atque eos in silvas collesque compulerint: sed compluribus interfectis, cupidius insecuti nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio ⁷, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis eiecerunt, impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris ⁸

¹ *Sub bruma.* Nell'inverno, quando le notti sono più lunghe: ma Cesare stesso nota che egli non vide quella notte di 30 giorni; anzi trovo così le notti più brevi che nel continente. — *Ex aqua mensuris.* Clessidre ad acqua; orologi ad acqua.

² *Nulla est obiecta terra.* Qui non si vede più terra alcuna; ma tutto mare.

³ *Vicies etc.* Due mila miglia in giro.

⁴ *Vitro.* Nome di pianta da cui spremevano un sugo, con cui si tin-

gevano la persona. — *Capillo promisso.* Con chioma lunga.

⁵ *Deni duodenique.* Ecco qui uno de' maggiori segni della barbarie di quei popoli allora, l'aver le mogli comuni fra dieci o dodici uomini, e tra parenti si stretti come dice appresso.

⁶ *Tamen ut.* Sottinteso *ita.*

⁷ *Intermisso spatio (temporis) imprudentibus (impraevidentibus),* non pensando simile cosa, alla sprovvista.

⁸ *In statione pro castris.* Di guardia dinanzi al campo.

collocati, acriter pugnaverunt: duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare, atque his primis¹ legionum duarum, cum hae perexiguo intermisso loci spatio² inter se constitissent, novo genere³ pugnae perterritis nostris, per medios audacissime perruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus, tribunus militum, interficitur. Illi, pluribus immissis cohortibus, repelluntur.

16. Toto hoc in genere pugnae, cum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros propter gravitatem armaturae, neque insequi cedentes possent, neque a signis discedere auderent, minus aptos esse ad huius generis hostem; equites autem magno cum periculo praelio dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent et, cum paululum a legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent et pedibus dispari praelio contenderent. Equestris autem praelii ratio et cedentibus et insequentibus par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut, nunquam conferti, sed rari magnisque intervallis praeliarentur, stationesque dispositas haberent atque alios alii deinceps exciperent integrique et recentes defatigatis succederent.

17. Postero die procul a castris hostes in collibus constititerunt rarique se ostendere et lenius, quam pridie, nostros equites praelio lacessere coeperunt. Sed meridie, cum Caesar pabulandi causa in legiones atque omnem equitatum cum C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic, uti a signis legionibusque non absisterent⁴. Nostri, acriter in eos impetu facto, repulerunt, neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, cum post se legiones viderent, praecipites hostes egerunt: magnoque eorum numero interfecto, neque sui colligendi, neque consistendi, aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quae undique convenerant, auxilia discesserunt: ne-

¹ *His primis.* Spedite in aiuto le prime due coorti di due legioni.

² *Perexiguo loci spatio.* Fermatesi queste lasciando fra sé strettissimo spazio

³ *Novo genere.* Riusciva nuovo

ai Romani quel combattere dalle essede, carrette. — *Perruperunt*; retto da *illi*, cioè *Britanni*

⁴ *Non absisterent.* Non eran lontani dalle insegne e dalle legioni romane.

que post id tempus unquam summis nobiscum copiis¹ hostes contenderunt.

18. Caesar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesim, in fines Cassivellauni exercitum duxit; quod flumen uno omaino loco pedibus, atque hoc aegre², transiri potest. Eo cum venisset, animadvertit, ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas: ripa autem erat acutis sudibus praefixis munita; eiusdemque generis sub aqua defixae sudes flumine tegebantur. His rebus cognitis a captivis perfugisque, Caesar, praemisso equitatu, confestim legiones subsequi iussit. Sed ea celeritate atque eo impetu milites ierunt, cum capite solo ex aqua extarent³, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent, ripasque dimitterent, ac se fugae mandarent.

19. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omni deposita spe contentionis, dimissis amplioribus copiis, millibus circiter iv essedariorum relictis, itinera nostra servabat⁴, paullulumque ex via excedebat, locisque impeditis ac silvestribus sese occultabat, atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat: et, cum equitatus noster liberius praedandi vastandique causa se in agros effunderet, omnibus viis notis semitisque essedarios ex silvis emittebat et magno cum periculo nostrorum equitum cum iis confligebat, atque hoc metu latius vagari prohibebat. Relinquebatur⁵, ut neque longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur, et tantum in agris vastandis incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

20. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubratius adolescens, Caesaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat, cuius pater Imanuentius in ea civitate regnum obtinuerat interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem vita-

¹ *Summis copiis.* Con tutte le loro forze, truppe; ovvero grandissime.

² *Aegre.* A fatica, a mala pena.

³ *Extarent.* Proprietà di vocabo-

lo: stavano col capo solo a fior d'acqua.

⁴ *Servabat.* Teneva il nostro cammino.

⁵ *Relinquebatur.* Restava.

verat, legatos ad Caesarem mittunt pollicenturque, sese et dedituros atque imperata facturos: petunt, ut Mandubratium ab iniuria Cassivellauni defendat atque in civitatem mittat, qui praesit imperiumque obtineat. His Caesar imperat obsides XL frumentumque exercitui Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt, obsides ad numerum frumenta¹que miserunt.

21. Trinobantibus defensis atque ab omni militum iniuria prohibitis, Cenimagui, Segontiacy, Ancalites, Bibroci, Cassi, legationibus missis, sese Caesari dedunt. Ab his cognoscit, non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse, silvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. Oppidum autem Britanni vocant, cum silvas impeditas¹ vallo atque fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandae causa convenire consuerunt. Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes, paullisper morati, militum nostrorum impetum non tulerunt seque alia ex parte oppidi eiecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus, multique in fuga sunt comprehensi atque interfecti.

22. Dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Santium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus IV reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuntios mittit, atque his imperat ut, coactis omnibus copiis, castra navalia² de improvviso adorianentur atque oppugnent. Ii cum ad castra venissent, nostri, eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc praelio nuntiato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatum, legatos per Atrebatem Commium de deditioe ad Caesarem mittit. Caesar, cum statuisset, hiemem in continenti propter repentinos Galliae motus agere, neque multum aestatis superesset, atque id facile extrahi posse³ intelligeret, obsides imperat, et quid in annos singulos

¹ *Impeditas.* Folte, dense.

² *Castra navalia.* Il campo (Romano) ove erano le navi.

³ *Id facile extrahi posse.* Che cio poteva facilmente sbrigarasi.

vectigalis Populo Romano Britannia penderet, constituit: interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio, neu Trinobantibus bellum faciat.

23. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare, naves invenit resectas. His deductis ¹, quod et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullae tempestate perierant naves, duobus commeatibus ² exercitum reportare instituit. Ac sic accidit, uti ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc, neque superiore anno, ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur: at ex his, quae inanes ex continenti ad eum remitterentur, prioris commeatus expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum caperent ³; reliquae fere omnes reicerentur. Quas cum aliquamdiu Caesar frustra expectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur, quod aequinoctium suberat ⁴, necessario angustius milites collocavit ac, summa tranquillitate consecuta, secunda inita cum solvisset vigilia, prima luce terram attingit omnesque incolumes naves perduxit.

Bellum Ambiorigis.

24. Subductis navibus, concilioque Gallorum Samarobrivae peracto, quod eo anno frumentum in Gallia propter siccitates angustius provenerat, coactus est aliter, ac superioribus annis, exercitum in hibernis collocare legionesque in plures civitates distribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit; alteram in Nervios Q. Ciceroni ⁵; tertiam in Essuos L. Roscio; quartam in Remis cum T. Labieno in confinio Trevirorum hibernare iussit; tres in Belgio collocavit: his M. Crassum quaestorem, et L. Munatium Plancum et C. Trebonium legatos praefecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes v in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Cativolci erant, misit. His militibus Q.

¹ *Deductis* Tratte in mare.

² *Duobus commeatibus*. In due viaggi.

³ *Locum caperent*. Approdassero,

pagliassero terra. — *Reicerentur*. Respinte in mare.

⁴ *Suberat*. Era prossimo

⁵ Fratello dell'oratore.

Titurium Sabinum et L. Aurunculeium Cottam legatos praeesse iussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit: atque harum tamen omnium legionum hiberna (praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat) millibus passuum c continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocasset munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

25. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, cuius maiores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic Caesar, pro eius virtute atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari eius opera fuerat usus, maiorum locum restituerat. Tertium iam hunc annum regnantem inimici, palam multis etiam ex civitate auctoribus¹, eum interfecerunt. Defertur ea res ad Caesarem. Ille veritus, quod ad plures pertinebat², ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci iubet, ibique hiemare; quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis quaestoribusque, quibus legiones tradiderat, certior factus est, in hiberna perventum³ locumque hibernis esse munitum.

26. Diebus circiter xv, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Cativulco: qui cum ad fines regni sui Sabino Cottaque praesto fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari Treviri nuntiis impulsus, suos concitaverunt, subitoque oppressis lignatoribus, magna manu castra oppugnatum venerunt. Cum celeriter nostri arna cepissent vallumque adscendissent atque, una ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri praelio superiores fuissent, desperata re, hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent; habere sese, quae de re communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse sperarent.

¹ *Palam... auctoribus.* Per palese opera di — concorrendovi alla scoperta molti cittadini.

² *Ad plures pertinebat.* Molti ci

entravano. — *Deficeret.* Si ribellasse.

³ *Perventum a Romanis.* Fu assicurato da tutti che s'era giunti a'

27. Mittitur ad eos colloquendi causa C. Arpineius, eques Romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Iunius ex Hispania quidam, qui iam ante missu Caesaris ad Ambiorigem ventitare consueverat; apud quos Ambiorix ad hunc modum locutus est: « Sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset, quod Aduaticis finitimis suis pendere consuesset: quodque ei et filius et fratris filius a Caesare remissi essent, quos Aduatici, obsidum numero missos, apud se in servitute et catenis tenuissent: neque id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut iudicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis; suaque esse eiusmodi imperia¹, ut non minus haberet iuris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinae Gallorum coniurationi resistere non potuerit: id se facile ex humilitate sua² probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis Populum R. se superare posse confidat: sed esse Galliae commune consilium; omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alterae legioni subsidio venire posset: non facile Gallos Gallis negare potuisse, praesertim cum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur. Quibus quoniam pro pietate³ satisfecerit, habere se nunc rationem officii⁴ pro beneficiis Caesaris: monere, orare Titurium pro hospitio⁵, ut suae ac militum saluti consulat: magnam manum Germanorum conductam Ithenum transisse; hanc affore biduo⁶. Ipsorum esse consilium, velintne prius quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum deducere, quorum alter millia passuum circiter L, alter paullo amplius ab his absit. Illud se polliceri et iureiurando confirmare,

segnati quartieri d'inverno, e il luogo era fortificato.

¹ *Suaque esse eiusmodi imperia.* E la ragione, il modo, la natura del suo potere esser tale, che non meno comandava il popolo a lui, che egli al popolo.

² *Humilitate sua.* La sua piccolezza: per la quale ben sapeva che non poteva competere coi Romani.

³ *Pro pietate.* Pel rispetto, per l'amor dovuto alla patria, a' connazionali.

⁴ *Rationem officii.* Aver ora un modo di ricambiare i benefizi di Cesare

⁵ *Pro hospitio.* In nome dell'ospitalità.

⁶ *Affore biduo.* Fra due giorni era lì.

tutum iter per fines suos daturum; quod cum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur, et Caesari pro eius meritis gratiam referre. » Hac oratione habita, discedit Ambiorix.

28. Arpineius et Iunius, quae audierint, ad legatos deferunt. Illi, repentina re perturbati, etsi ab hoste ¹ ea dicebantur, non tamen negligenda existimabant: maximeque hac re permovebantur, quod, civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte Populo Romano bellum facere ausam, vix erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt magnaue inter eos existit controversia. L. Aurunculeius compluresque tribuni militum et primorum ordinum centuriones « nihil temere agendum, neque ex hibernis iniussu Caesaris discedendum, existimabant: quantavis magnas etiam copias Germanorum sustineri posse munitis hibernis, docebant: rem esse testimonio ², quod primum hostium impetum, multis ultro vulneribus illatis, fortissime sustinuerint: re frumentaria non premi: interea et ex proximis hibernis et a Caesare conventura subsidia: postremo, quid esse levius aut turpius, quam, auctore hoste ³, de summis rebus capere consilium? »

29. Contra ea Titurius, « sero facturos clamitabat, cum maiores hostium manus, adiunctis Germanis, convenissent: aut cum aliquid calamitatis ⁴ in proximis hibernis esset acceptum; brevem consulendi esse occasionem ⁵: Caesarem arbitrari profectum in Italiam: neque aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset ⁶, tanta cum contemtione nostri ad castra venturos esse: non hostem auctorem ⁷, sed rem spectare; subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et superiores nostras victorias: ardere Galliam, tot contumeliis acceptis sub Populi Romani im-

¹ *Etsi ab hoste.* Benchè fossero parole di nemico.

² *Rem esse testimonio.* Farne prova l'aver sostenuto con grandissimo valore il primo impeto del nemico (mentovato poc'anzi).

³ *Auctore hoste... consilium capere.* In cose di somma importanza regularsi a detta del nemico.

⁴ *Aliquid calamitatis etc.* Quan-

do fosse toccato qualche grave danno a' vicini quartieri d'inverno.

⁵ *Brevem consulendi esse occasionem.* Esserci poco tempo a consultare.

⁶ *Si ille (Caesar) adesset.* Cesare era certamente partito per l'Italia; altrimenti s'egli fosse stato presente, nella Gallia, nè i Carnuti ecc.

⁷ *Non hostem auctorem.* Non ha-

perium redactam, superiore gloria rei militaris extincta ¹. Postremo, quis hoc sibi persuaderet, sine certa re ² Ambiorigem ad eiusmodi consilium descendisse? Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nil sit durius ³, nullo periculo ad proximam legionem perventuros; si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? In quo si non praesens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset pertimescenda. »

30. Hac in utramque partem disputatione habita, cum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur, « Vincite ⁴ » inquit « si ita vultis » Sabinus, et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: « neque is sum, inquit, qui gravissime ex vobis ⁵ mortis periculo terrear: hi sapient ⁶, et si gravius quid acciderit, abs te rationem repositent: qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis coniuncti, communem cum reliquis belli casum suslineant, nec reiecti et relegati longe a ceteris aut ferro aut fame intereant. »

31. Consurgitur ex consilio; comprehendunt utrumque et orant, « ne sua dissensione et pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se salutem perspicere. » Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus ⁷; superat sententia Sabini. Pronuntiatur, prima luce ituros: consumitur vigiliis reliqua pars noctis, cum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur,

dava a quel che dicesse il nemico, ma alla cosa, al fatto. — *Subesse Rhenum*. Il Reno esser vicino. — *Ardere Galliam*. Fremere la Gallia.

¹ *Superiore gloria... extincta*. Spenta l'antica gloria dell'armi.

² *Sine certa re*. Senza esser sicuro del fatto suo.

³ *Si nil sit durius*. Nulla di peggio accadendo.

⁴ *Vincite... si ita vultis*. Vincetela pure, se così vi piace: fate pu-

re come volete.

⁵ *Gravissime ex vobis*. Resti atterrito da pericolo di morte più gravemente di voi.

⁶ *Hi sapient*. Questi li sapranno. — *Si per te liceat*. Se tu non l'opponi.

⁷ *Dat Cotta permotus manus*. Finalmente Cotta, smosso, cede. — *Superat sententia Sabini*; il parer di Sabino l'importa, la vince.

quare nec sine periculo maneatur et languore militum et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine maximisque impedimentis.

32. At hostes, posteaquam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartito in silvis opportuno atque occulto loco, a millibus passuum circiter II, Romanorum adventum expectabant: et, cum se maior pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte eius vallis subito se ostenderunt, novissimosque premere et primos prohibere adscensu atque iniquissimo nostris loco praelium committere coeperunt.

33. Tum demum Titurius, ut qui nihil ante providisset, trepidare, concursare, cohortesque disponere; haec tamen ipsa¹ timide atque ut eum omnia deficere viderentur: quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset haec posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat, et in appellandis cohortandisque militibus, imperatoris, et in pugna militis officia praestabat. Cumque propter longitudinem agminis minus facile per se omnia obire et, quid quoque loco faciendum esset, providere possent, iusserunt pronuntiare², ut impedimenta relinquerent atque in orbem consisterent. Quod consilium etsi in eiusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit: nam et nostris militibus spem minuit et hostes ad pugnam alacriores effecit, quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Praeterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites³ a signis discederent, quae quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere⁴ atque arripere properaret, clamore ac fletu omnia complerentur.

¹ *Haec tamen ipsa.* E ciò faceva timidamente, e in modo che pareva tutto mancargli; mancargli la terra sotto i piedi.

² *Pronuntiare.* Pubblicare, dire

ad alta voce.

³ *Vulgo milites.* I più de' soldati.

⁴ *Ab impedimentis petere.* A prendere dai bagagli.

34. At barbaris consilium non defuit: nam duces eorum tota acie pronuntiare iusserunt, « ne quis a loco discederet: illorum esse praedam, atque illis reservari, quaecumque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent. » Erant et virtute et numero pugnando pares, nostri tamen, etsi a duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant et, quoties quaeque cohors procurreret¹, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronuntiare iubet, ut procul tela coniciant, neu propius accedant, et, quam in partem Romani impetum fecerint, cedant: levitate armorum² et quotidiana exercitatione nihil iis noceri posse: rursus se ad signa recipientes insequantur.

35. Quo praecepto ab iis diligentissime observato, cum quaequam cohors ex orbe excesserat atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari necesse erat et a latere aperto tela recipi. Rursus, cum in eum locum, unde erant progressi, reverti coeperant, et ab iis qui cesserant, et ab iis qui proximi steterant, circumveniebantur; sin autem locum tenere velent, nec virtuti locus relinquebatur, neque a tanta multitudine coniecta tela conferti³ vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis, resistebant et, magna parte diei consumpta, cum a prima luce ad horam viii pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Baluentio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnae auctoritatis, utrumque femur tragula transiicitur: Q. Lucanius, eiusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur: L. Cotta Legatus, omnes cohortes ordinesque adhortans, in adversum os funda vulneratur⁴.

36. His rebus permotus Q. Titurius, cum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum Cn. Pompeium ad eum mittit, rogatum, ut sibi militibus-

¹ *Quaeque cohors procurreret.* Dovunque una coorte si facesse avanti.

² *Levitate armorum.* Essendo armati alla leggiera e molto esercitati.

³ *Conferti.* Essendo tanti uniti insieme; fitti com'erano.

⁴ *In adversum os funda vulneratur.* È ferito di fionda in faccia.

que parcat. Ille appellatus respondit: « si velit secum colloqui, licere; sperare, a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere. » Ille cum Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut excedant, et cum Ambiorige una colloquantur¹: sperare ab eo de sua ac militum salute impetrare posse. Cotta se ad armatum hostem iturum negat atque in eo constitit².

37. Sabinus, quos in praesentia tribunos militum circum se habebat et primorum ordinum centuriones, se sequi iubet et, cum propius Amborigem accessisset, iussus arma abiicere, imperatum facit, suisque, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt, longiorque consulto³ ab Amborige instituitur sermo, paullatim circumventus interficitur. Tum vero suo more victoriam conclamant atque ululatum tollunt, impetuque in nostros facto, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum; reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi: ex quibus L. Petrosidius aquilifer, cum magna multitudine hostium premere-tur, aquilam intra vallum proiecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi aegre ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex praelio elapsi, incertis itineribus per silvas ad T. Labienum legatum in hiberna perveniunt, atque eum de rebus gestis certiozem faciunt.

38. Hac victoria sublatus Ambiorix statim cum equitatu in Aduaticos, qui erant eius regno finitimi, proficiscitur; neque noctem neque diem intermittit peditatumque se subsequi iubet. Re demonstrata⁴, Aduaticisque concitatis, postero die in Nervios pervenit hortaturque, « ne sui in perpetuum liberandi atque ulciscendi Romanos, pro iis, quas acceperint, iniuriis occasionem dimittant: interfectos esse legatos duo, magnamque partem exercitus interisse demonstrat; nihil esse negotii⁵, subito

¹ Una colloquantur. Parlino insieme ad Amborige.

² Atque in eo constitit. E stette fermo in tal proposito.

³ Consulto. A bello studio.

⁴ Re demonstrata. Esposta la cosa, il fatto, il disegno.

⁵ Nihil negotii etc. Facilissima cosa, toglier di mezzo la legione... di tratto assalendola.

oppressam legionem, quae cum Cicerone hiemet, interfici; se ad eam rem proficetur adiutorem.» Facile hac oratione Nervii persuadet.

39. Itaque, confestim dimissis nuntiis ad Centrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidunos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt, et de improvviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magna manu Eburones, Nervii, Aduatici, atque horum omnium socii et clientes, legionem oppugnare incipiunt: nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt. Aegre is dies sustentatur¹, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant, atque, hanc adepti victoriam, in perpetuum se fore victores confidebant.

40. Mittuntur ad Caesarem confestim a Cicerone literae, magnis propositis praemiis, si pertulissent. Obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. Noctu ex ea materia, quam munitionis causa comportaverant, turres admodum cxx excitantur incredibili celeritate: quae deesse operi videbantur perficiuntur. Hostes postero die, multo maioribus copiis coactis, castra oppugnant, fossam complent². A nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur: hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermitteritur: non aegris, non vulneratis facultas quietis datur: quaecumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur: multae praeustae sudes³, magnus muralium pilorum⁴ numerus instituitur; turres contabulantur, pinnae loricaeque ex cratibus attextuntur. Ipse Cicero, cum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu⁵ ac vocibus sibi parcere cogeretur.

¹ *Aegre is dies sustentatur.* Quel di si difesero a stento.

² *Fossam complent.* Riempiono la fossa.

³ *Praeustae sudes.* Pertiche, pali abbrustoliti in punta.

⁴ *Muralium pilorum.* Giavellotti

da scagliar dalle mura. — *Pinnae.* Merli. — *Loricae.* Parapetti o berlesche.

⁵ *Ultro militum concursu.* Spontaneamente i soldati, a lui accorrendo, lo stringevano a risparmiarsi, aversi riguardo.

41. Tunc duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis ¹ aditum causamque amicitiae cum Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. Facta potestate, eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant, « omnem esse in armis Galliam, Germanos Rhenum transisse, Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari. » Addunt etiam de Sabini morte. « Ambiorigem ostentant fidei faciundae causa: errare eos dicunt, si quidquam ab his praesidii sperent, qui suis rebus diffidant; sese tamen hoc esse in Ciceronem Populumque Romanum animo, ut nihil nisi hiberna recusent atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere, et, quascumque in partes velint, sine metu proficisci. » Cicero ad haec unum modo respondit: « Non esse consuetudinem populi Romani, ullam accipere ab hoste armato conditionem: si ab armis discedere velint, se adiutore utantur ² legatosque ad Caesarem mittant: sperare, pro eius iustitia, quae petierint, impetraturos. »

42. Ab hac spe repulsi Nervii, vallo pedum xi et fossa pedum xv hiberna cingunt. Haec et superiorum annorum consuetudine ³ a nostris cognoverant et, quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur: sed, nulla feramentorum copia, quae sunt ad hunc usum idonea, gladiis cespitem ⁴ circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire cogebantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus millium decem in circuitu munitionem perfecerunt, reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

43. Septimo oppugnationis die, maximo coorto vento, ferventes fusili ex argilla glandes ⁵ fundis et fervefacta iacula in casas, quae more Gallico stramentis erant tectae, iacere coeperunt. Hae celeriter ignem comprehenderunt et venti

¹ *Aditum sermonis.* Che avevano qualche entrata e ragion d'amicizia

² *Se adiutore utantur.* Si valgano dell'opera sua, si servano di lui.

³ *Superiorum annorum consuetudine.* Dalla pratica degli anni an-

tecedenti.

⁴ *Gladius cespitem.* Tagliar i cespi, le zolle colla spada. — *Manibus, sagulisque,* colle mani e col saio pigliare e portare la terra.

⁵ *Fusili ex argilla glandes.* Infuocate palle d'argilla.

magnitudine in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore insecuti, quasi parta⁴ iam atque explorata victoria turres testudinesque agere et scalis vallum adscendere coeperunt. At tanta militum virtus atque ea praesentia animi fuit, ut, cum undique flamma torrerentur, maximaque telorum multitudine premerentur, suaque omnia impedimenta² atque omnes fortunas conflagrare intelligerent, non modo demigrandi causa de vallo decederet nemo, sed pene ne respiceret³ quidem quisquam; ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent. Illic dies nostris longe gravissimus fuit; sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus hostium numerus vulneraretur atque interficeretur, ut se sub ipso vallo⁴ constipaverant, recessumque primis ultimi non dabant. Paulum quidem intermissa flamma, et quodam loco turri adacta et contingente vallum, tertiae cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt suosque omnes removerunt; nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare coeperunt, quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.

44. Erant in ea legione fortissimi viri centuriones, qui iam primis ordinibus⁵ appropinquarent, T. Pulvio et L. Varenus. Hi perpetuas controversias inter se habebant, quinam anteferretur, omnibusque annis de loco⁶ summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulvio, cum acerrime ad munitiones pugnaretur, « Quid dubitas, inquit, Varenus? aut quem locum probandae virtutis tuae spectas? hic, hic dies de nostris controversiis iudicabit. » Haec cum dixisset, procedit extra munitiones, quaque pars hostium confertissima visa est, in eam irrumpit. Ne Varenus quidem vallo sese continet, sed omnium veritus⁷ existimationem subsequitur. Tum, mediocri spatio relicto, Pul-

1 *Quasi parta etc.* Come se già avessero la vittoria in pugno. — *Turres agere*, Appressar le torri.

2 *Impedimenta*. Bagagli, carriaggi.

3 *Ne respiceret*. Non guardavano manco addietro.

4 *Ut se sub ipso vallo*. E come si

erano addensati sotto il bastione, gli ultimi impacciavano la ritirata a' primi.

5 *Primis ordinibus*. A' primi gradi.

6 *De loco*. Avevano acerba gara intorno al posto.

7 *Omnium veritus*. Temendo l'opinione generale, pubblica.

sio pilum in hostes mittit atque unum ex multitudine procurrentem transiicit, quo percusso et exanimato, hunc scutis protegunt hostes, in illum universi tela coniciunt neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum Pulsioni et verutum in balteo ¹ defigitur. Avertit hic casus ² vaginam, et gladium educere conanti dextram moratur manum; impeditum hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Varenus et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulsione omnis multitudo convertit; illum veruto transfixum arbitrantur. Occursat ocuis gladio cominusque rem gerit Varenus atque, uno interfecto, reliquos paullum propellit; dum cupidius instat, in locum deiectus inferiorem ³ concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulsio atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute antefendus videretur.

45. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatione, et maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem ⁴ defensorum pervenerat, tanto crebriores literae nuntiique ad Caesarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciati necabatur. Erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat suamque ei fidem praestiterat. Hic servo spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut literas ad Caesarem deferat. Has ille in iaculo illigatas effert et, Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus, ad Caesarem pervenit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

46. Caesar, acceptis literis hora circiter xi diei, statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo millia passuum xxv. Iubet media nocte legionem proficisci celeriterque ad se venire.

¹ *Verutum in balteo.* Il verrettone (grosso dardo) si figge nella cintura.

² *Hic casus.* Questo colpo vollo la guaina della spada in modo che volendola trar fuori, la mano fu

men presta.

³ *In locum deiectus inferiorem.* Cade in un basso

⁴ *Res ad paucitatem.* Restavano pochi alla difesa.

Exiit cum nuntio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi ¹ iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si reip. commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paullo aberat longius, non putat expectandam: equites circiter quadringentos ex proximis hibernis cogit.

47. Hora circiter III² ab antecursoribus de Crassi adventu certior factus, eo die millia passuum xx progreditur. Crassum Samarobriuae praeficit, legionemque ei attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, literas publicas ³ frumentumque omne, quod eo tolerandae hie-
nis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus, interitu Sabini et caede cohortium cognita, cum omnes ad eum Trevirorum copiae venissent, veritus, ne, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, hostium impetum sustinere non posset, praesertim quos recenti victoria efferri sciret, literas Caesari remittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset: rem gestam in Eburonibus perscribit: docet, omnes peditatus equitatusque copias Trevirorum III millia passuum longe a suis castris consedissee.

48. Caesar, consilio eius probato, etsi opinione ⁴ III legionum deiectus, ad II redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc graecis conscriptam literis mittit, ne, intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola, ad amentum ⁵ deligata, intra munitiones castrorum abiiciat. In literis scribit, se

¹ *Qua sibi.* Per dove sapeva di dover passare.

² *Hora circiter III.* Circa le nove (della mattina).

³ *Litteras publicas.* Le pubbliche lettere, scritture.

⁴ *Elsi opinione e'c.* Benchè di tre

legioni, su cui aveva fatto conto, fosse ridotto a due.

⁵ *Ad amentum.* Attaccata alla correggia d'una tragola, d'un giavelotto; la qual correggia serviva a lanciare più forte il giavelotto.

cum legionibus profectum celeriter affore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus, periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrim adhaesit, neque a nostris biduo animadversa, tertio die a quodam milite conspicitur; demta ad Ciceronem defertur. Ille perfectam in conventu militum recitat, maximaque omnes laetitia afficit. Tum fumi incendiorum ¹ procul videbantur, quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

49. Galli, re cognita per exploratores, obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt; eae erant armatorum circiter millia LX. Cicero, data facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui literas ad Caesarem referat: hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perscribit in literis, hostes a se discessisse omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus literis circiter media nocte Caesar allatis suos facit ² certiores, eosque ad dimicandum animo confirmat: postero die luce prima movet castra, et circiter millia passuum IV progressus, trans vallem magnam et rivum multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare. Tum, quoniam liberatum obsidione Ciceronem sciebat, eoque omnino ³ remittendum de celeritate existimabat, consedit et, quam aequissimo potest loco, castra communit. Atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum millium VII, praesertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum ⁴, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemtionem hostibus veniat. Interim, speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat, quo commodissimo itinere vallem transire possit.

50. Eo die, parvulis equestribus praeliis ad aquam factis, utrique sese suo loco continent; Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, expectabant; Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum

¹ *Fumi incendiorum.* Il fumo de gl'incenci che Cesare, venendo, faceva appiccare alle case, agli edifici de' nemici.

² *Suos certiores facit.* Avvisa i suoi

³ *Eoque omnino.* E però stimava di dover andare più adagio. — *Consedit.* Si ferma, fa alto.

⁴ *Angustiis viarum.* Tenendo strette le vie che correvan pel campo.

elicere¹ posset, ut citra vallem pro castris praelio contenderet; si id efficere non posset, ut, exploratis itineribus², minore cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit, praeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consulto equites cedere seque in castra recipere iubet; simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri portasque obstrui, atque in his administrandis rebus quam maxime concursari³ et cum simulatione timoris agi iubet.

51. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias transducunt aciemque iniquo loco constituunt; nostris vero etiam de vallo deductis⁴, propius accedunt et tela intra munitionem ex omnibus partibus coniciunt; praeconibusque circummissis pronuntiari iubent, « seu quis Gallus, seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem: » ac sic nostros contemserunt, ut, obstructis⁵ in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas complere inciperent. Tum Caesar, omnibus portis eruptione facta, equitatuque emisso, celeriter hostes dat in fugam, sic, uti omnino pugnandi causa resisteret nemo; magnumque ex eis numerum occidit atque omnes armis exiit.

52. Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant, neque etiam⁶ parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turrets, testudines munitionesque hostium admiratur: producta legione cognoscit, non decimum⁷ quemque esse relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus iudicat rebus, quanto cum periculo et quanta cum virtute res sint administratae: Ci-

¹ *In suum locum elicere.* Trarli dov'egli era.

² *Exploratis itineribus.* Esplorante, saggiate le vie.

³ *Concursari.* Scorrazzare, andare e venire in fretta.

⁴ *Etiam de vallo deductis.* Benchè ritirati dal vallo, hastione.

⁵ *Obstructis.* Erano le porte turate con un semplice suolo di pio-

te, zolle: ma i Galli credendo per tal via (*ea*) non poter irrompere dentro il campo (romano) ecc.

⁶ *Neque etiam.* E vedeva che lasciare quel luogo non era punto con piccolo danno di quelli (de' nemici).

⁷ *Non decimum.* Non v'era un decimo de' soldati senza ferite.

ceronem pro eius merito legionemque collaudat: centuriones singillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero die concione habita rem gestam ¹ proponit, milites consolatur et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferendum docet, quod, beneficio Deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo ², neque hostibus diutina laetatio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

53. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut, cum ab hibernis Ciceronis abesset millia passuum circiter sexaginta, eoque post horam ix ³ diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur, quo clamore significatio victoriae gratulatioque a Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treviros perlata, Indutiomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit, copiasque omnes in Treviros reducit. Caesar Fabium cum legione in sua remittit hiberna, ipse cum iii legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis ⁴ hiemare constituit et, quod tanti motus Galliae extiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuntios legationesque in omnes partes dimittebant et, quid reliqui consilii ⁵ capebant atque unde initium belli fieret, explorabant, nocturnaque in locis desertis concilia habebant. Neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de conciliis ac motu Gallorum nuntium acciperet. In his a L. Roscio legato, quem legioni xiii praefecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Armoricae appellantur, oppugnandi sui causa convenisse: neque longius millia

¹ *Rem gestam.* Narra loro la vittoria riportata.

² *Expiato incommodo.* Riparato il danno, per bontà degli Dei. Riconosce Cesare la mano della Provvidenza.

³ *Post horam ix.* Dopo le tre po-

meridiane.

⁴ *Trinis hibernis.* In tre alloggiamenti, quartieri d'inverno.

⁵ *Quid reliqui consilii.* Qual partito restasse a prendere e donde cominciare la guerra.

passuum VIII ab hibernis suis abfuisse; sed nuntio allato de victoria Caesaris, discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur.

54. At Caesar, principibus cuiusque civitatis ad se evocatis, alias territando, cum se scire, quae fierent, denuntiaret, alias cohortando, magnam partem Galliae in officio tenuit. Tamen Senones, quae est civitas in primis firma et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, cuius frater Moritagus, adventu in Galliam Caesaris, cuiusque maiores regnum obtinuerant, interficere publico consilio conati, cum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt: et, missis ad Caesarem satisfaciendi causa legatis, cum is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli inferendi¹, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut, praeter Aeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro veteri ac perpetua erga Populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis. Idque adeo haud scio² mirandumne sit, cum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se eius opinionis deperdidisse, ut a Populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.

Motus Trevirorum compressi.

55. Treviri vero atque Indutiomarus totius hiemis nulum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri³ interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germa-

¹ *Principes belli inferendi.* Eccitatori, promotori di guerra.

² *Idque haud scio.* E per verità non è da maravigliarsene; poiche, oltre a molte altre ragioni, i Galli sopportavano molto a malincuore che essi, già in fama di sommo va-

lore in guerra, ne fossero caduti a segno da dover ubbidire ai Romani.

³ *Magna exercitus nostri.* Dicevano che la maggior parte dell'esercito romano era spacciata; molto meno restarne.

norum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, cum « se bis expertos dicerent, Ariovisti bello et Tenchtherorum transitu, non esse amplius fortunam tentandam. » Hac spe lapsus Indutiomarus, nihilominus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se allicere coepit. Ac tantam sibi iam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

56. Ubi intellexit ultro ad se venire, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris¹ instigari, altera Nervios Aduaticosque bellum Romanum parare, neque sibi voluntariorum copias defore², si ex finibus suis progredi coepisset; armatum concilium indicit (hoc more Gallorum est initium belli), quo lege communi omnes puberes armati convenire consuerunt: qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus Caesaris secutum fidem, ab eo non discessisse, hostem iudicat, bonaque eius publicat. His rebus confectis, in concilio pronuntiat, accessitum se a Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus Galliae civitatibus, huc³ iter facturum per fines Remorum, eorumque agros populaturum, ac priusquam id faciat, Labieni castra oppugnaturum: quae fieri velit praecipit.

57. Labienus, cum et loci natura et manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat, ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque eius propinquis oratione Indutiomari cognita, quam in concilio⁴ habuerat, nuntios mittit ad finitimas civitates equitesque undique evocat: iis certum diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris eius vagabatur, alias, ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi

¹ *Conscientia facinoris.* Istigati dalla coscienza del commesso delitto: i Senoni, d'aver cacciato il re Cavarino; e i Carnuti, d'aver ucciso Tasgezio.

² *Voluntariorum copias defore.*

Non gli sarebbero mancate truppe di volontari, ecc.

³ *Huc.* Per il paese de' Remi.

⁴ *In concilio (armato).* Nell'assemblea armata, in armi, di cui ha detto poc'anzi, num. 56.

aut territandi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum coniiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat, timorisque opinionem¹, quibuscumque poterat rebus, augebat.

58. Cum maiore in dies contemtionem Indutiomarus ad castra accederet, nocte una, intromissis² equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continebat, ut nulla ratione ea res enuntiari aut ad Treviros perferri posset. Interim ex consuetudine quotidiana Indutiomarus ad castra accedit atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela coniiciunt et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo a nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicit, proteritis hostibus atque in fugam coniectis, quod fore, sicut accidit, videbat, unum omnes petant Indutiomarus: ne quis quem prius vulneret, quam illum interfectum videat, quod mora reliquorum³, spatium nactum illum effugere volebat: magna proponit iis, qui occiderint, praemia: submittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna⁴, et, cum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur caputque eius refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, consecantur atque occidunt. Hac re cognita, omnes Eburorum et Nerviorum, quae conveniant, copiae discedunt; paulloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

¹ *Timorisque opinionem.* S'ingegnava in tutti i modi di far credere ch'egli avesse paura.

² *Intromissis.* Nel campo romano.

³ *Mora reliquorum.* Nell'indu-

giarsi cogli altri, che trovasse tempo di svignarsela.

⁴ *Comprobat.... fortuna.* Arriso fortuna al disegno.

COMMENTARII DE BELLO GALLICO

LIBER SEXTUS

ARGUMENTUM

MOTUS IN OMNI FERE GALLIA, TITURIO CAESO

CAP. 1. Romanorum copiae in Gallia auctae. — 2, 3. Motus Trevirorum. Nervii oppressi: concilium Lutetiae Parisiorum. — 4. Senones et Carnutes pacati. — 5, 6. Menapii subacti. — 7, 8. Treviri a Labieno dolo et ratione victi.

EXPEDITIO CAESARIS IN SUEVOS

CAP. 9. Iter Caesaris in Germaniam. Ubiorum legatio sui purgandi causa. — 10. Receptus Suevorum in ultimos fines suos. — 11 - 20. Mores Gallorum. — 21 - 24. Germanorum. — 25. Hercynia silva. — 26 - 28 Genera ferarum in Hercynia silva memoranda.

POENA AMBIORIGIS ET EBURONUM

CAP. 29 - 31. Reditus Caesaris in Galliam. Ambiorix oppressus: Cativulci regis mors. — 32 - 34. Partito exercitu, Eburonum fines devastati. — 35 - 42. Castra Romana a Sicambriis oppugnata: periculum Romanorum, qui frumentandi causa castris egressi: Romanorum terror adventu Caesaris sublatus. — 43. Eburones denuo vexati. — 44. Quaestio de coniuratione Senonum instituta. Aconis supplicium: hiberna Caesaris: iter in Italiam.

Motus in omni fere Gallia, Titurio caeso.

1. Multis de causis Caesar, maiorem Galliae motum expectans, per M. Silanum, C. Antistium Reginum, T. Sextium, legatos, delectum habere¹ instituit: simul a Cu. Pompeio proconsole petit, quoniam ipse ad urbem² cum

¹ Delectum habere. Far leve.

² Ad urbem (Romam). Presso la città, nelle adiacenze di Roma. —

Reipublicae causa Per servizio della repubblica — Cum imperio. Col comando delle truppe.

Imperio reipub. causa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset¹, ad signa convenire et ad se proficisci iuberet: magni interesse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae² existimans, tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore sarciri, sed etiam maioribus adaugeri copiis posset. Quod cum Pompeius et reipub. et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos delectu, tribus ante exactam hiemem et constitutis³ et adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid Populi Rom. disciplina atque opes possent.

2. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius propinquos a Trevis imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt; cum a proximis impetrare non possent, ulteriores tentant⁴. Inventis nonnullis civitatibus, iureiurando inter se confirmant obsidibusque de pecunia cavent; Amborigem sibi societate et foedere adiungunt. Quibus rebus cognitis, Caesar, cum undique bellum parari videret, Nervios, Aduaticos, Menapios, adiunctis cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis, Senones ad imperatum non venire⁵ et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Trevis Germanos crebris legationibus sollicitari; maturius sibi de bello cogitandum putavit.

3. Itaque nondum hieme confecta, proximis iv coactis legionibus, de improvviso in fines Nerviorum contendit, et prius quam illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto atque ea praeda militibus concessa, vastatisque agris, in deditionem ve-

¹ *Consulis sacramento rogavisset.* Aveva arrolato col giuramento del Console (così detto perché i nuovi arrolati, dopo alcuni giorni, erano fatti giurare che a comando del console, sempre si sarebbero radunati alle bandiere, nè mai fuggiti od usciti di fila se non per andare a pigliar l'arme o ferire il nemico o difendere gli amici.

² *Ad opsinorem Galliae.* A man-

tener la riputazione de' Romani nella Gallia.

³ *Constitutis.* Formate, ben ordinate e menate in Gallia tre legioni prima che finisse l'inverno.

⁴ *Uteriores tentant.* Tentano, tastano i più lontani.

⁵ *Ad imperatum non venire.* Non venire all'ordine dato, non rispondere all'appello.

nire atque obsides sibi dare coëgit. Eo celeriter confecto negotio, rursus in hiberna legiones reduxit. Concilio Galliae primo vere¹, ut instituerat, indicto, cum reliqui, praeter Senones, Carnutes, Trevirosque venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur², concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus civitatemque patrum memoria coniunxerant³; sed ab hoc consilio abfuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronuntiata, eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur magnisque itineribus eo pervenit.

4. Cognito eius adventu, Acco, qui princeps eius consilii⁴ fuerat, iubet in oppida multitudinem convenire: conantibus, prius quam id effici posset, adesse Romanos nuntiat; necessario sententia desistunt legatosque deprecandi causa ad Caesarem mittunt; adeunt per Aeduos⁵, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Caesar petentibus Aeduis dat veniam excusationemque accipit; quod aestivum tempus instantis belli⁶, non quaestionis, esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum, hos Aeduis custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Remis, quorum erant in clientela: eadem ferunt responsa. Peragit concilium Caesar, equitesque imperat civitatibus.

5. Hac parte Galliae pacata, totus et mente et animo in bellum Trevirorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci iubet, ne quis aut ex huius iracundia⁷ aut ex eo, quod meruerat, odio civitatis, motus existat. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat⁸, Ambiorigem praelio non esse concertatu-

¹ *Primo vere.* All'entrar della primavera.

² *Ut omnia postponere videretur.* Perché paresse che non si curava d'ogni altra cosa.

³ *Civitatem... coniunxerant.* S'erano confederati. — *Ab eo consilio abesse.* Si credevano non aver seguito il proposito di far la guerra. — *Pro suggestu.* Ciò detto dalla bigoncia, dalla ringhiera.

⁴ *Princeps eius consilii.* Autore di quel proposito, partito di guerra. — *Conantibus.* Mentre si sforzava-

no, s'adoperavano di ciò fare, cioè radunarsi.

⁵ *Adeunt per Aeduos.* Si fan presentare dagli Edui, per mezzo degli Edui. — *Quorum in fide.* Nella cui fede ab antico stava quel popolo.

⁶ *Instantis belli.* L'estate doveva serbarsi all'imminente guerra, non a questioni.

⁷ *Huius iracundia.* Per isdegno di costui, in vendetta dell'essere stato cacciato. Vedi sopra.

⁸ *Pro explorato habebat.* Certo e sicuro che Ambiorige non avrebbe

rum reliqua eius consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos numquam miserant. Cum iis esse hospitium ¹ Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis in amicitiam, cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacerasset; ne, desperata salute ², aut se in Menapios abderet, aut cum transrhenanis congregari cogeretur. Hoc inuito consilio, totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treviros mittit, duasque legiones ad eum proficisci iubet: ipse cum legionibus expeditis quinque in Menapios proficiscitur. Illi, nulla coacta manu, loci praesidio freti, in silvas paludesque confugiunt suaque eodem conferunt.

6. Caesar, partitis copiis cum C. Fabio legato et M. Crasso quaestore, celeriterque effectis pontibus, adit tripartito ³, aedificia vicosque incendit, magno pecoris atque hominum numero politur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum pacis petendae causa mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat ⁴, si aut Ambiorigem, aut eius legatos, finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Commium Atrebatem cum equitatu, custodis loco in Menapiis relinquit, ipse in Treviros proficiscitur.

7. Dum haec a Caesare geruntur, Treviri, magnis coactis peditatus equitatusque copiis, Labienum cum una legione, quae in eorum finibus hiemabat, adoriri parabant; iamque ab eo non longius bidui via aberant, cum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris a millibus passuum xv, auxilia Germanorum expectare constituunt. Labienus, hostium cognito consilio, sperans, temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem; praesidio cohortium quinque impedimentis relicto,

fatto giornata, stava osservando tutti i suoi passi.

¹ *Cum iis esse hospitium.* Che Ambiorige s'era ridotto tra essi. — *Per Treviros.* Per indotta, per mezzo de' Treviri aveva fatto amicizia co' Germani.

² *Desperata salute.* A partito di-

sperato. — *Congredi.* Andasse ad unirsi ai Transrenani.

³ *Tripartito.* In tre schiere, in tre corpi di truppe.

⁴ *Hostium se habiturum numero confirmat.* Dice loro alto che li terrà per nemici.

cum xxv cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur et, millium passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen ripisque praeruptis: hoc neque ipse transire in animo habebat, neque hostes transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in consilio palam, « quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum ¹ et postero die prima luce castra moturum. » Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatus numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogeat ². Labienus noctu, tribunis militum primisque ordinibus coactis, quid sui sit consilii, proponit et, quae facilius hostibus timoris det suspicionem, maiore strepitu et tumultu, quam Populi R. fert consuetudo, castra moveri iubet. His rebus fugae similem profectionem efficit. Haec quoque per exploratores ante lucem, in tanta propinquitate castrorum ad hostes deferuntur.

8. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat, cum Galli cohortati inter se, « ne speratam praedam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis ³, Germanorum auxilium expectare; neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exigua manu, praesertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant; » flumen transire et iniquo loco praelium committere non dubitant. Quae fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur. Tum, praemissis paullum impedimentis atque in tumulo quodam collocatis, « Habetis, inquit, milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero imperatori praestulistis: adessee eum et haec coram cernere, existimate. » Simul signa ad hostem converti aciemque dirigi iubet et, paucis tur-

¹ *Non devocaturum.* Non avrebbe arrischiato sé e l'esercito.

² *Natura cogeat.* Era naturale che fra tanti cavalieri Gallici alcuni fossero del partito de' Galli, favore-

vole alla causa dei Galli.

³ *Perterritis Romanis.* Essendo, mostrandosi i Romani impauriti, come Labieno aveva furbescamente disposto.

mis praesidio ad impedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri clamore sublato pila in hostes immittunt. Illi, ubi praeter spem, quos fugere credebant, infestis signis ¹ ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt ac, primo concursu in fugam coniecti, proximas silvas petierunt; quos Labienus equitatu consecutus, magno numero interfecto, compluribus captis, paucis post diebus civitatem recepit: nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Trevirorum fuga, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos ², ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

Expeditio Caesaris in Suevos.

9. Caesar, postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit: quarum erat altera, quod auxilia contra se Trevis miserant; altera, ne Ambiorix ad eos receptum haberet. His constitutis rebus, paullum supra eum locum, quo ante exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione ³, magno militum studio, paucis diebus opus efficitur. Firmo in Trevis praesidio ad pontem ⁴ relicto, ne quis ab iis subito motus oriretur, reliquas copias equitatumque transducit. Ubii, qui ante obsides dederant atque in deditionem venerant, purgandi sui causa ad eum legatos mittunt, qui doceant, « neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa, neque a se fidem laesam: petunt atque orant, ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum ⁵, innocentes pro nocentibus poenas pendant: si amplius obsidum velit, dare pollicentur. » Cognita Caesar causa ⁶ re-

¹ *Infestis signis.* Con aria, con piglio di guerra.

² *Comitati eos.* Accompagnatis a quelli, a' Germani.

³ *Nota atque instituta ratione.* Col metodo già mostrato ed usato. (V. Lib. iv).

⁴ *Ad pontem.* Lasciato un forte

presidio al ponte, presso al ponte.

⁵ *Communi odio Germanorum.* Per la comune disgrazia in che gli erano i Germani.

⁶ *Cognita causa.* Esaminato il caso, fatto il processo, direbbe un curiale.

perit, a Suevis auxilia missa esse, Ubiorum satisfactionem accepit, aditus viasque in Suevos perquirat.

10. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior, Suevos omnes unum in locum copias cogere atque iis nationibus, quae sub eorum sint imperio, denuntiare, uti auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis rebus, rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit, Ubiis imperat, ut pecora deducant suaque omnia ex agris in oppida conferant, sperans, barbaros atque imperitos homines, inopia cibariorum afflictos, ad iniquam¹ pugnandi conditionem posse deduci: mandat, ut crebros exploratores in Suevos mittant, quaeque apud gerantur cognoscant. Illi imperata faciunt et paucis diebus intermissis referunt, « Suevos omnes, posteaquam certiores nuntii de exercitu Romanorum venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coëgissent, penitus ad extremos fines sese recepisse: silvam esse ibi infinita magnitudine, quae appellatur Bacenis; hanc longe introrsus pertinere² et, pro nativo muro obiectam, Cheruscos a Suevis, Suevosque a Cheruscis, iniuriis incursionibusque prohibere: ad eius initium silvae Suevos adventum Romanorum expectare constituisse.

11. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus, et quo differant eae nationes inter sese proponere. « In Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis partibusque, sed pene etiam in singulis domibus factiones sunt: earumque factionum principes sunt, qui summam auctoritatem eorum iudicio habere existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat³. Idque eius rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorum auxilii egeret: suos enim quisque opprimi et circumveniri non patitur, neque, aliter si faciant, ullam inter suos habent auctoritatem⁴. » Haec eadem ratio est in summa to-

¹ Ad iniquam. Poter esser tratti a combaltere in sfavorevole condizione.

² Longe introrsus pertinere. Slargarsi molto addentro.

³ Redeat. Al cui arbitrio e giudizio riduconsi, rimettonsi gli affari e le deliberazioni più importanti.

⁴ Auctoritatem. Autorità, qui, morale; influenza, credito.

tius Galliae ¹: namque omnes civitates in partes divisae sunt duas.

12. Cum Caesar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Aedui, alterius Sequani. Hi cum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Aeduis, magnaue eorum erant clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adiunxerant eosque ad se magnis iacturis ² pollicitationibusque perduxerant. Praeliis vero compluribus factis secundis, atque omni nobilitate Aeduorum interfecta, tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Aeduis ad se transducerent, obsidesque ab iis principum filios acciperent et publice iurare cogere, nihil se contra Sequanos consilii inituros; et partem finitimi agri, per vim occupatam, possiderent, Galliaeque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi causa Romam ad Senatum profectus, infecta re ³ redierat. Adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Aeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis, quod hi, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore conditione atque aequiore imperio se uti videbant, reliquis rebus eorum, gratia, dignitate amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Remi successerant; quos quod adaequare ⁴ apud Caesarem gratia intelligebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Aeduis coniungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur. Ita et novam et repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe principes ⁵ haberentur Aedui, secundum locum dignitatis Remi obtineret.

13. « In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero ⁶ atque honore, genera sunt duo: nam plebs pene servorum habetur loco, quae per se nihil audet et nullo adhibetur consilio. Plerique, cum aut aere alieno, aut magnitudine tributorum, aut iniuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus: in hos eadem omnia sunt

¹ *In summa totius Galliae.* Nella Gallia intera.

² *Magnis iacturis.* Con grave dispendio, scapito.

³ *Infecta re.* Senza ottenere l'intento.

⁴ *Adaequare,* sottinteso Aeduos.

⁵ *Longe principes.* Eran tenuti di gran lunga i priimi.

⁶ *Aliquo sunt numero.* Che contano ed hannosi in pregio.

iura, quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus alterum est Druidum, alterum equitum. Illi rebus divinis iatersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur ¹. Ad hos magnus adolescentium numerus disciplinae causa concurrit, magnoque ii sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt; et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de haereditate, si de finibus controversia est, iidem decernunt; praemia poenasque constituunt: si qui aut privatus aut publicus eorum decreto non stelit, sacrificiis interdicunt ². Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, ii numero impiorum ac sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant: neque iis petentibus ius redditur, neque honos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus praest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si quis ex reliquis excellit dignitate, succedit: at, si sunt plures pares, suffragio Druidum deligitur, nonnunquam etiam de principatu armis contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt, eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata esse existimatur: et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur. »

14. « Druides a bello abesse consuerunt, neque tributa una cum reliquis pendunt; militiae vacationem ³, omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis ⁴, et sua sponte multi in disciplinam conveniunt, et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur: itaque annos nonnulli vice-

¹ *Religiones interpretantur.* I riti, i casi, le cose spettanti a religione.

² *Sacrificiis interdicunt.* L'escludono da' sacrifici: lo scomunicano: e con che effetto!

³ *Militiae vacationem.* Sono esenti dal militare, e godono in tutto

immunità. Cosa degna di essere notata da certi legislatori cristiani.

⁴ *Tantis excitati praemiis.* Allettati da tanti favori (goduti da' Druidi). — *Multi in disciplinam conveniunt.* Molti accorrono a tale scuola.

nos ¹ in disciplina permanent. Neque fas esse existimant, ea literis mandare, cum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, graecis utantur literis. Id mihi duabus de causis instituisse videntur; quod neque in vulgum disciplinam efferrī velint, neque eos, qui discant, literis confisos, minus memoriae studere: quod fere plerisque accidit, ut praesidio literarum, diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios ²: atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de Deorum immortalium vi ac potestate disputant, et iuventuti tradunt. »

15. « Alterum genus est equitum. Hi, cum est usus atque aliquod bellum incidit, quod ante Caesaris adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi iniurias inferrent, aut illatas propulsarent, omnes in bello versantur: atque eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos ³ clientesque habent. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt. »

16. « Natio est omnium Gallorum admodum dedita religionibus; atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis, qui que in praeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant ⁴, aut se immolatu-ros vovent administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur: quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse aliter Deorum immortalium numen placari arbitrantur: publiceque eiusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus vivis membra hominibus complent, quibus succensis, circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia eorum, qui in furto, aut in latrocinio, aut aliqua noxa sint comprehensi, gratia Diis immortalibus

¹ *Annos nonnulli vicenos.* Alcuni studiano ben venti anni.

² *Ab aliis...transire ad alios.* Credevano la metempsicosi; sciocca credenza; ma erano poveri barbari.

³ *Ambactos.* Specie di scudiere a cavallo.

⁴ *Pro victimis homines immolant.* Facevano (orribile a dirsi) sacrifici umani; e col rito barbaramente feroce che dice appresso; di riempere smisurati idoli di uomini vivi e quivi abbruciarli.

esse arbitrantur: sed, cum eius generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt. »

17. « Deum maxime Mercurium colunt: huius sunt plurima simulacra, hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae ¹ mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc, Apollinem et Martem et Iovem et Minervam: de his eandem fere, quam reliquae gentes, habent opinionem, Apollinem morbos depellere; Minervam operum atque artificiorum initia tradere; Iovem imperium coelestium tenere; Martem bella regere. Huic, cum praelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent. Quae superaverint, animalia capta immolant, reliquas res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum extractos tumulos ² locis consecratis conspiciari licet: neque saepe accidit, ut, neglecta quispiam religione ³, aut capta apud se occultare, aut posita tollere auderet; gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est. »

18. « Galli se omnes a Dite patre prognatos praedicant, idque a Druidibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt ⁴: dies natales, et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur ⁵. In reliquis vitae institutis hoc fere a reliquis differunt, quod suis liberos, nisi cum adoleverint, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire ⁶ non patiuntur; filiumque puerili aetate in publico, in conspectu patris, assistere, turpe ducunt. »

19. « Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis, aestimatione facta, cum dotibus communicant ⁷. Huius omnis pecuniae coniunctim

¹ *Quaestus pecuniae.* Per far denari. Ecco la ragione del loro adorar in particular modo Mercurio.

² *Extractos tumulos.* Mucchi, quasi trofei.

³ *Neglecta quispiam religione.* E raro accade che alcuno, messa da un lato la religione, o tenga in sua casa le cose prese in guerra, o tolga le poste da altrui in que' luoghi sacri.

⁴ *Finiunt.* Determinano, computano il tempo non da' giorni, ma dalle notti.

⁵ *Noctem dies subsequatur.* Il di sia come una coda della notte.

⁶ *Palam ad se adire.* Di loro accostarsi in vista degli altri.

⁷ *Cum dotibus communicant.* Fanno una sopraddote eguale alla dote. — *Coniunctim ratio habetur.* E di tutto questo denaro tengono con-

ratio habetur, fructusque servantur: uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicut in liberos, vitae necisque habent potestatem; et, cum pater familiae, illustriore loco natus, decessit, eius propinqui conveniunt, et de morte si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent¹ et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumtuosa; omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia: ac paullo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis funebribus² confectis, una cremabantur. »

20. « Quae civitates commodius³ suam rempublicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de rep. a finitimis rumore ac fama acceperit, uti ad magistratum deferat, neve cum quo alio communicet: quod saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri et ad facinus impelli et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quae visa sunt, occultant: quaeque esse ex usu iudicaverint, multitudini produnt. De rep. nisi per concilium loqui non conceditur. »

21. « Germani multum ab hac consuetudine differunt: nam neque Druides habent, qui rebus divinis praesint, neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, et quorum aperte opibus iuvantur, Solem et Vulcanum et Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt⁴. Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris⁵ consistit: a parvulis labori ac duritiae student. Qui diutissime impuberes permanserunt⁶, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali hoc vires ner-

to insieme, un conto solo. — *Ad eum pars utriusque.* Il superstite eredita anche la parte dell'altro, coi frutti.

¹ *Quaestionem habent.* Le esaminano, ne fan processo a modo di schiavi.

² *Iustis funebribus.* Fatte le esequie.

³ *Commodius.* Meglio, più agevolmente.

⁴ *Ne fama quidem acceperunt.*

Non li conoscono nè pur di nome.

⁵ *Studiis rei militaris.* In esercizi militari.

⁶ *Diutissime impuberes permanserunt.* Che si conservarono molto a lungo continenti, vergini. — *Hoc ali staturam.* Crescere con ciò la statura ecc. E giustamente lo credono; non essendoci cosa che più della dissolutezza rovini la sanità fisica e morale.

vosque confirmari, putant. Intra annum vero xx feminae notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus: cuius rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et pellibus aut parvis rhenonum tegimentis¹ utuntur, magna corporis parte nuda. »

22. « Agriculturae non student; maiorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit: neque quisquam agri modum certum² aut fines habet proprios; sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque³ hominum, qui una coierint, quantum, et quo loco visum est, agri attribuunt atque anno post alio transire cogunt. Eius rei multas afferunt causas; ne, assidua consuetudine capti, studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque ope cum potentissimis aequari videat. »

23. « Civitatis maxima laus est, quam latissimas circum se vastatis finibus⁴ solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere⁵, neque quemquam prope audere consistere: simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato. Cum bellum civitas aut illatum defendit aut infert, magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus est communis magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos ius dicunt controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque civitatis fiunt; atque ea iuventutis exercendae ac desidia minuendae causa fieri praedicant. Atque, ubi quis ex principibus in concilio dixit se ducem fore, qui sequi velint, profiteantur⁶; consurgunt ii, qui et causam

¹ *Paucis rhenonum tegimentis.* Con certe pellicce, pelli federate.

² *Agri modum certum.* Campo determinato e poderi propri.

³ *Gentibus cognationibusque.* Alle famiglie e parentele.

⁴ *Vastatis finibus.* Di devastati

paesi.

⁵ *Expulsos agris finitimos cedere.* I confinanti, i vicini, cacciati da' lor campi, se ne vadano.

⁶ *Qui sequi velint, profiteantur.* Que' che vogliono seguirlo, il dimostrano. — *Causam et hominem pro-*

et hominem probant, suumque auxilium pollicentur atque a multitudine collaudantur; qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur, omniumque iis rerum postea fides derogatur. Hospites violare, fas non putant; qui quaque de causa ad eos venerint, ab iniuria prohibent sanctosque habent; iis omnium domus patent, victusque communicatur. »

24. Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima sunt, Germaniae loca circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant, Tectosages occupaverunt atque ibi con-sederunt. Quae gens ad hoc tempus iis sedibus sese continet summamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem: nunc quoque in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani, permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur; Gallis autem Provinciae propinquitas, et transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus ¹ largitur. Paullatim assuefacti superari, multisque victi praeliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

25. Huius Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, latitudo ix dierum iter expedito ² patet: non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus, rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium; hinc se flectit sinistrorsus, diversis a flumine regionibus ³, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit: neque quisquam ⁴ est huius Germaniae, qui se aut adisse ad initium eius silvae dicat, cum die-

bant. Approvano l'impresa e l'uomo, e il condottiero. — Sanctos, sacri.

¹ Multa ad copiam atque usus. La vicinanza della Provenza ed il commercio coi popoli d'oltre mare lor procaccia molte cose necessarie e sovrabbondanti, di utilità e lusso.

² Iter expedito. Nove giorni di buon cammino. — Expedito, a spedito viandante.

³ Diversis a flumine regionibus. In terre diverse, lontane dal fiume: si scosta dal fiume.

⁴ Nec quisquam etc. Né v'è alcuno di questi Germani, di questa regione della Germania, il quale, benché v'abbia camminato 60 giorni, dica d'aver toccata la cima di cotesta selva, né sappia dire dove cominci.

rum iter lx processerit, aut quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint; ex quibus, quae maxime differant a ceteris et memoriae prodenda videantur, haec sunt.

26. « Est bos¹ cervi figura, cuius a media fronte inter aures unum cornu² existit excelsius magisque directum his, quae nobis nota sunt, cornibus. Ab eius summo, sicut palmae, rami quam late diffunduntur. Eadem est feminae marisque natura, eadem forma magnitudoque cornuum. »

27. « Sunt item quae appellantur alces. Harum est consimilis capreis figura et varietas pellium; sed magnitudine paullo antecedunt, mutilaeque sunt cornibus et crura sine nodis articulisque habent; neque quietis causa procumbunt, neque, si quo afflictas casu conciderint, erigere sese aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant, atque ita, paulum modo reclinatae, quietem capiunt: quarum ex aestigiis cum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consuerint, omnes eo loco aut a radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium³ relinquatur. Huc cum se consuetudine reclinaverint, infirmas arbores⁴ pondere affligunt atque una ipsae concidunt. »

28. « Tertium est genus eorum, qui uri appellantur. Hi sunt magnitudine paullo infra elephantos: specie et colore et figura tauri. Magna vis eorum et magna velocitas: neque homini, neque ferae, quam conspexerint, parcent. Hos studiose foveis captos⁵ interficiunt. Hoc se labore durant⁶ homines adolescentes atque hoc genere venationis exercent; et qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed assuescere ad homines et mansuescieri, ne par-

¹ *Est bos etc.* Havvi un bue colla figura di cervo; il renne, la renna.

² *Unum cornu etc.* Un corno più alto e più dritto degli ordinari a noi noti.

³ *Summa species earum stantium.* Li scavano dalle radici o li tagliano in modo che paiono star su diritti.

⁴ *Infirmas arbores. etc.* Pesan col corpo sulle mal salde piante, e con esse cadono.

⁵ *Studiose captos.* Presi con artificio, insidiosamente.

⁶ *Hoc se labore durant etc.* Inducono le membra con tal fatica.

vuli quidem excepti, possunt. Amplitudo cornuum et figura et species multum a nostrorum boum cornibus differt. Haec studiose conquisita a labris argento circumcludunt¹, atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

Poena Ambiorigis et Eburonum.

29. Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturae student, constituit, non progredi longius: sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum CC rescindit; atque in extremo ponte turrim tabulatorum IV² constituit, praesidiumque cohortium XII pontis tuendi causa ponit, magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco praesidioque C. Volcatium Tullum adolescentem praefecit: ipse, cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima atque a ripis Rheni finibusque Trevirorum ad Nervios pertinet³, millibusque amplius D in longitudinem patet, L. Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris atque opportunitate temporis proficere possit⁴; monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua eius adventus procul significatio fiat: sese confestim subsequi dicit.

30. Basilus, ut imperatum est, facit; celeriter contraque omnium opinionem confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit; eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multum cum in omnibus rebus, tum in re militari potest fortuna. Nam sicut magno accidit casu, ut in

¹ A labris argento circumcludunt. Le fregian d'argento ne' labri.

² Turrim tabulatorum IV. Piantò una torre di quattro solai, palchi, piani.

³ Ad Nervios pertinet. Va, si stende fino a' Nervii.

⁴ Si quid... proficere possit. Se possa ottener qualche vantaggio colla celerità del cammino e col giungere a tempo.

ipsum incautum atque etiam imparatum ¹ incideret, priusque eius adventus ab hominibus videretur, quam fama ac nuntius adventus afferretur; sic magnae fuit fortunae, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eo factum est, quod, aedificio circumdato silva ² (ut sunt fere domicilia Gallorum, qui, vitandi aestus causa, plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates), comites familiaresque eius angusto in loco paullisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. Illis pugnans, illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum, et ad vitandum, multum fortuna valuit.

31. Ambiorix copias suas iudicione non conduxerit ³, quod praelio dimicandum non existimavit, an tempore exclusus et repentino equitum adventu prohibitus, cum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est: sed certe, dimissis per agros nuntiis, sibi quemque consulere ⁴ iussit: quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit; qui proximi Oceanum fuerunt, hi insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consuerunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativulcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige concilium inerat, aetate iam confectus, cum laborem aut belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Amborigem, qui eius consilii auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Germaniaeque copia est, se exanimavit.

32. Segni Coudrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque, legatos ad Caesarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero du-

¹ *In ipsum (Amborigem) incautum et imparatum.* Fu per singolar caso che lo cogliesse all'impensata, ed alla sprovveduta.

² *Aedificio circumdato silva.* Essendo l'edificio, la sua casa, ricinta da un bosco.

³ *Iudicione non conduxerit.* Non è ben certo se Amborige non abbia condotto il suo esercito avvedutamente, perché non abbia giudicato

di combattere, e perchè gliene sia mancato il tempo e ne sia stato impedito dall'improvviso arrivar della cavalleria (nostra); la quale gli fe credere che il resto dell'esercito venisse appresso.

⁴ *Quemque sibi consulere.* Ognuno pensasse a salvar se stesso. — *Quas aestus.* Formate dalla marea.

ceret, neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam ¹ iudicaret: nihil se de bello cogitavisse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Caesar, explorata re quaestione captivorum, si qui ad eos Eburones ² ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit ³. Tum copiis in tres partes distributis, impedimenta omnium legionum Aduaticam contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius hiemandi causa consederant. Hunc cum reliquis rebus ⁴ locum probabat, tum quod superioris anni munitiones integrae manebant, ut militum laborem sublevaret. Praesidio impedimentis legionem XIV reliquit, unam ex iis III, quas proxime conscriptas ex Italia transdlexerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem praeficit ducentosque equites attribuit.

33. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus III ad Oceanum versus in eas partes, quae Menapios attingunt, proficisci iubet: C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae Aduaticis adiacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partes ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens, post diem VII sese reversurum confirmat: quam ad diem ei legioni, quae in praesidio relinquebatur, frumentum deberi sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si reipublicae commodo facere possint, ad eam diem revertantur; ut, rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud belli initium capere possent.

34. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla ⁵, non oppidum, non praesidium, quod se armis defenderet; sed omnes in partes dispersa multitudo. Ubi cuique aut

¹ *Unam esse causam.* Che fossero tutti d'un partito, d'accordo. — *Quaestione captivorum.* Interrogando i prigionieri. Il qual interrogatorio talor si faceva colla tortura.

² *Si qui ad eos Eburones.* Se alcuni Eburoni, oppure, quegli Eburoni che, nella fuga, si fossero recati tra loro, a lui li menassero.

³ *Se violaturum negavit.* Disse che non avrebbe toccato, che avrebbe rispettato il loro paese.

⁴ *Hunc cum reliquis rebus.* Piacvagli questo luogo per altre ragioni, e si perchè ecc.

⁵ *Manus certa nulla.* Niun vero corpo di truppa.

vallis abdita, aut locus silvestris, aut palus impedita, spem praesidii aut salutis aliquam offerebat, consederat. Haec loca vicinitatibus ¹ erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitus tuenda ², nulum enim poterat universis a perterritis ac dispersis periculum accidere, sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte ³ res ad salutem exercitus pertinebat. Nam et praedae cupiditas multos longius evocabat et silvae incertis ⁴ occultisque itineribus confertos adire prohibebant. Si negotium confici ⁵ stirpemque hominum sceleratorem interfici vellet, dimittendae plures manus diducendique erant milites: si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. At in eiusmodi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur; ut potius in nocendo ⁶ aliquid omitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum detrimento noceretur. Caesar ad finitimas civitates nuntios dimittit. Omnes ad se evocat spe praedae, ad diripiendos Eburones, ut potius ⁷ in silvis Gallorum vita, quam legionarius miles, periclitetur; simul ut ⁸, magna multitudine circumfusa, pro tali facinore, stirpis ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

35. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur, diesque appetebat VII, quem ad diem Caesar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit et quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravi-

¹ Vicinitatibus. A' vicini.

² Non in summa exercitus tuenda. Non nel parare il grosso dell'esercito.

³ Ex parte. In parte.

⁴ Et silvae incertis. E per i boschi, essendo incerte, mal segnate e nascoste le vie, non si potea camminar compatti.

⁵ Si negotium confici. Se si voleva finir l'impresa ecc., bisognava mandar qua e là a drappelli, alla spicciolata (diducendi) i soldati.

⁶ Aliquid in nocendo. Si ometteva, si lasciava da un lato qualche danno del nemico, piuttostochè recarglielo con detrimento de' soldati.

⁷ Ut potius. Preferendo che ne' boschi fosse posta allo sbaraglio la vita de' Galli, chiamati a sé coll'allettamento della preda, piuttostochè de' soldati.

⁸ Simul ut. Ed anche perchè accorrendo per tale uopo gran multitudine.

mus, manus erat nulla, quae parvam modo causam timoris afferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones, atque ultro omnes ad praedam evocari. Cogunt equitum II millia Sicambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tenchtheros atque Usipetes supra docuimus: transeunt Rhenum navibus ratibusque, xxx millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat perfectus praesidiumque a Caesare relictum: primos Eburonum fines adeunt, multos ex fuga dispersos excipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati praeda, longius procedunt: non hos palus, in bello latrociniisque natos, non silvae morantur: quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt; profectum longius reperiunt omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis, « Quid vos, inquit, hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, quibus licet iam esse fortunatissimis? Tribus horis Aduaticam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit, praesidii tantum est¹, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat. » Oblata spe, Germani, quam nacti erant praedam, in oculo relinquunt; ipsi Aduaticam contendunt, usi eodem duce, cuius haec indicio cognoverant.

36. Cicero, qui per omnes superiores dies praeceptis Caesaris summa diligentia milites in castris continuisset ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, VII die diffidens, de numero dierum Caesarem fidem servaturum², quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de reditu eius fama afferebatur; simul eorum permotus vocibus³, qui illius patientiam pene obsessionem appellabant, siquidem ex castris egredi non liceret; nullum eiusmodi casum⁴ expectans, quo, IX oppositis legionibus maximoque equitatu, dispersis ac pene

¹ *Praesidii tantum est.* Il presidio è sì scarso che non può manco fornire, coronar le mura.

² *Fidem servaturum.* Diffidendo che potesse mantenere la promessa di venir fra tanti dì.

³ *Permotus vocibus etc.* Noiato del sentir dire che quella più che

pazienza, era un assedio.

⁴ *Nullum eiusmodi casum.* Non aspettandosi mai di dover essere offeso, assalito nel tratto di tre miglia, mentre erano in campo nove legioni e i nemici erano dispersi e quasi distrutti.

deletis hostibus, in millibus passuum in offendi posset; v cohortes frumentatum in proximas segetes misit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus aegri relictis; ex quibus, qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter ccc sub vexillo una mittuntur¹; magna praeterea multitudo calorum, magna vis iumentorum, quae in castris subsederat, facta potestate, sequitur.

37. Hoc ipso tempore et casu Germani equites interveniunt, protinusque eodem illo, quo venerant, cursu a decumana porta in castra irrumpere conantur: nec prius sunt visi, obiectis ab ea parte silvis², quam castris appropinquarent; usque eo, ut, qui sub vallo tenderent³ mercatores, recipiendi sui facultatem non haberent. Inopinantes nostri re nova perturbantur, ac vix primum impetum cohortis in statione sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possent. Aegre⁴ portas nostri tumentur, reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumultus quaerit; neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius capta iam castra pronuntiat; alius, deleto exercitu atque imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique novas sibi ex loco religiones fingunt⁵, Cottaque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere nituntur, seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

38. Erat aeger in praesidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum⁶ ad Caesarem duxerat, cuius mentionem superioribus praeliis fecimus, ac diem iam v cibo caruerat. Hic, diffusus suae atque omnium saluti, inermis ex

¹ *Sub vexillo una mittuntur.* Son insieme mandati sotto il vessillo; cioè furono mandati fuori co' foraggiari.

² *Obiectis ab ea parte silvis.* Per i boschi che da quella parte stavano frapposti.

³ *Sub vallo tenderent.* Avevan lor tende, baracche sotto il vallo, il ba-

stione.

⁴ *Aegre.* A stento.

⁵ *Novas sibi ex loco religiones fingunt.* Traggon dal luogo nuovi superstiziosi presagi.

⁶ *Qui primum pilum.* Che aveva condotto la prima schiera; o condottiere, centurione della prima schiera.

tabernaculo prodit: videt imminere hostes atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis atque in porta consistit. Consequuntur hunc centuriones eius cohortis, quae in statione erat: paullisper una praelium sustinent. Relinquit animus Sextium, gravibus acceptis vulneribus: aegre per manus tractus¹ servatur. Hoc spatio interposito², reliqui sese confirmant tantum, ut in munitionibus consistere audeant speciemque defensorum praebeant.

39. Interim confecta frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt; praecurrunt equites, quanto sit res in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, quae perterritos recipiat: modo conscripti³, atque usus militaris imperiti, ad tribunum mil. centurionesque ora convertunt: quid ab his praecipitur, expectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, oppugnatione desistunt: redisse primo⁴ legiones credunt, quas longius discessisse ex captivis cognoverant: postea, despecta paucitate, ex omnibus partibus impetum faciunt.

40. Calones in proximum tumultum procurunt: hinc celeriter deiecti se in signa manipulosque coniciunt: eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto ut celeriter perrumpant, censent, quoniam tam propinqua sint castra; et, si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse confidunt: alii, ut in iugo consistant atque eumdem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus. Itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio equite Romano, qui eis erat praepositus, per medios hostes perrumpunt incolunesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsequuti calones equitesque eodem impetu militum virtute servantur. At ii, qui in iugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto, neque in eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore defenderent,

¹ *Aegre per manus tractus.* A fatica, a suo malgrado è tratto per mano in salvo.

² *Hoc spatio interposito.* Frat-tanto, in questo mezzo.

³ *Modo conscripti.* I coscritti di

fresco, i soldati nuovi.

⁴ *Redisse primo.* Credono da prima ecc. — *Postea despecta paucitate.* Poscia facendosi beffe del piccolo numero.

neque eam, quam profuisse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt; sed, se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserant. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum virtutis causa in superiores erant ordines huius legionis transducti, ne ante partam rei militaris laudem ¹ amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute submotis hostibus ², praeter spem incolumis in castra pervenit, pars a barbaris circumventa periit.

41. Germani, desperata expugnatione castrorum, quod nostros iam constitisse in munitionibus videbant, cum ea praeda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam post discessum hostium terror ut ea nocte, cum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non faceret ³, adesse cum incolumi Caesarem exercitu. Sic omnium animos timor praeoccupaverat, ut, pene alienata mente, deletis omnibus copiis, equitatum tantum se ex fuga recepisse dicerent, neque, incolumi exercitu, Germanos castra oppugnatos fuisse contenderent ⁴. Quem timorem Caesaris adventus sustulit.

42. Reversus ille, eventus belli non ignorans, unum, quod cohortes ex statione et praesidio essent emissae, questus ⁵, ne minimo quidem casu locum relinqui debuisse, multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse indicavit; multo etiam amplius ⁶, quod pene ab ipso valle portisque castrorum barbaros avertisset. Quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines ⁷

¹ *Ne ante partam rei militaris laudem.* Per non perdere la lode, la gloria di valenti guerrieri dianzi acquistatasi.

² *Submotis hostibus.* Sconcertati, disordinati, fatti ritirare i nemici.

³ *Fidem non faceret.* Non poteva far credere ecc. — Tal battisoffia avevano avuto i Romani.

⁴ *Contenderent.* E sostenevano che, se l'esercito fosse intero, salvo, i Germani non avrebbero osato.

⁵ *Questus.* Lagnatosi di questo solo, che si fossero mandati fuori del campo le coorti, perchè per niun

caso affatto non si doveva lasciare il luogo. Oppure, prendendo *casu* per *casui*, come suol usar Cesare: Non si doveva dar luogo a né pur il minimo sinistro accidente.

⁶ *Multo etiam amplius.* E ancora più, che quasi dal bastione stesso avesse volti via i nemici. Cioè: Era stata anche maggior fortuna che i nemici se ne fossero andati.

⁷ *Ut Ambiorigis fines.* Erano partiti per saccheggiare il paese di Ambiorige e, coll'esser tratti al campo de' Romani, avevan finito per rendergli un gratissimo servizio.

depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerint.

43. Caesar, rursus ad vexandos hostes profectus, magno coacto numero ex finitimis civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici atque omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur: praeda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solum a tanta multitudine iumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant; ut, si qui etiam in praesentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac saepe in eum locum ¹ ventum est, tanto in omnes partes diviso equitatu, ut modo visum a se Ambiorigem in fuga captivi, nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent, ut, spe consequendi illata atque infinito labore suscepto, qui se summam a Caesare gratiam inituros putarent, pene naturam studio vincerent, semperque paullum ² ad summam felicitatem defuisse videretur, atque ille latebris aut saltibus se eriperet, et noctu occultatus alias regiones partesque peteret, non maiore equitum praesidio, quam IV, quibus solis ³ vitam suam committere audebat.

44. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Caesar duarum cohortium damno, Durocortorum Remorum reducit, concilioque in eum locum Galliae indicto, de coniuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere ⁴ instituit: et de Accone, qui princeps eius consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata, more maiorum supplicium sumsit. Nonnulli iudicium veriti profugerunt, quibus cum aqua atque igni interdixisset, II legiones ad fines Trevirorum, II in Lingonibus, VI reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit; frumentoque exercitu proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

¹ *In eum locum.* E spesso si giunse in luogo, tanto era per ogni dove sparsa la cavalleria, che i prigionieri affermavano d'aver visto Ambiorige fuggire, e tuttavia intravederlo ecc.

² *Semperque paullum.* E sempre

lor pareva d'esser vicini a conseguire l'intento.

³ *Quibus solis.* A' quali soli (quattro cavalieri) osava affidare la sua vita.

⁴ *Quaestionem habere.* Fare il processo.

COMMENTARII DE BELLO GALLICO

LIBER SEPTIMUS

ARGUMENTUM

BELLUM VERGINGETORIGIS

CAP. 1. Nova consilia Gallorum de bello. — 2, 3. Bellum a Carnutibus susceptum. — 4, 5. Ab Arvernis, auctore Vercingetorige. — 6. Periculosum iter Caesaris ad exercitum. — 7 - 8. Arverni oppressi. — 9. Gergovia a Vercingetorige oppugnata. — 10. Iter Caesaris ad auxilium ferendum. — 11 - 13. Vellaunodunum, Genabam, Noviodunum a Caesare capta: iter ad Avaricum. — 14, 15. Biturigum oppida praeter Avaricum a Gallis incensa. — 16, 17. Inopia Romanorum ad Avaricum. — 18, 21. Vercingetorix proditionis insimulatus, absolutus. — 22. Gallorum in defendendo oppido studium. — 23. Muri gallici. — 24 - 25. Agger Romanus incensus: eruptio Gallorum repressa. — 26. Consilium Gallorum clam profugiendi ex oppido clamore muliebri impeditum. — 27, 28. Avaricum expugnatum. — 29 - 31. Bellum a Vercingetorige continuatum. — 32, 33. Motus in Aeduis a Caesare compositi. — 34, 35. Exercitus Romanus trans Elaverem expositus: pars copiarum in Senones et Parisios missa. — 36. Castra Caesaris ad Gergoviam. — 37 - 40. Novae turbae in Aeduis, auctoribus Convictolitane et Litavico: Litavicus, qui subsidium ab Aeduis Caesari missum, sollicitaverat, oppressus. — 41. Romanorum castra interim oppugnata: aegre defensa. — 42, 43. Aeduorum defectio. — 44 - 51. Impetus Romanorum in Gergoviam: clades. — 52, 53. Oratio Caesaris ad milites: obsessio Gergoviae soluta. — 54 - 56. Bellum ab Aeduis susceptum: exercitus Caesaris per Ligerim transductus. — 57 - 62. Labieni res feliciter in Parisiis gestae. — 63, 64. Vercingetorix totius Galliae imperator. — 65. Caesaris cura ad omnes casus. — 66, 67. Vercingetorix, equestri praelio superatus. — 68, 69. Alesiae, in quam Vercingetorix, facto praelio, se contulerat, descriptio. — 70. Nova clades Gallorum equitatu virtute Germanorum illata. — 71.

Equitatus a Vercingetorige dimissus: omnis Gallia ad bellum evocata. — 72-74. Caesaris munitiones contra oppidanos et hostes exteriores. — 75, 76. Subsidium Gallorum comparatum. — 77, 78. Inopia Gallorum Alesiae: Critognati oratio: Mandubii ex oppido expulsi. — 79, 80. Subsidium a Romanis repulsum. — 81, 82. Castra Romana utraque ex parte oppugnata: Galli magno detrimento victi. — 83-88. Nova consilia Gallorum: impetus in castra Romana ex colle, qui est ad septemtriones: eruptio ex oppido: Romanorum labor: victoria. — 89, 90. Deditio oppidi: Aeduorum: Arvernorum: hiberna.

1. Quieta Gallia, Caesar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos¹ proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii caede; de senatusque consulto certior factus, ut omnes Italiae iuniores coniurarent², delectum tota provincia habere instituit. Eae res in Galliam transalpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi et assingunt rumoribus Galli³, quod res poscere videbatur, retineri urbano motu Caesarem, neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. Ilac impulsivi occasione, qui iam ante se Populi Romani imperio subiectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis silvestribus ac remotis locis, queruntur de Acconis morte; hunc casum ad ipsos recidere⁴ posse demonstrant; miserantur communem Galliae fortunam; omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt⁵, qui belli initium faciant, et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Eius in primis rationem⁶ habendam dicunt, priusquam eorum clandestina consilia efferrantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur. Id esse facile, quod neque legiones, absente imperatore, audeant

1 *Ad conventus agendos.* Per le adunanze che solevansi tenere da' magistrati che reggevano le provincie, dando pubblica udienza, amministrando giustizia.

2 *Coniurarent.* Prestassero giuramento tutti insieme, per l'urgenza degli affari: in tempi più tranquilli i soldati giuravano uno per volta: e tal giuramento chiamavasi *sacramentum*. — *Delectum habere.* Far la leva.

3 *Addunt ... rumoribus Galli.* I Galli accrescono queste voci e vi

aggiungono quel che lor pareva del caso, opportuno. — *Retineri urbano motu,* che Cesare era ritenuto dai moti di Roma.

4 *Hunc casum ad ipsos recidere.* Che poteva capitare ad essi altrettanto.

5 *Deposcunt.* Cercano, s'adoperano per trovar chi cominci la guerra, e con pericolo della propria vita, ecc.

6 *Eius in primis rationem.* Diversi anzi tutto badare, procurare ecc.

ex hibernis egredi; neque imperator sine praesidio ad legiones pervenire possit: postremo in acie praestare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a maioribus acceperint, recuperare.

2. His rebus agitata, profitentur Carnutes, « se nullum periculum communis salutis causa recusare, principesque ex omnibus¹ bellum facturos pollicentur, et, quoniam in praesentia obsidibus inter se cavere² non possint, ne res efferatur, ut iurejurando ac fide sanciat, petunt, collatis militaribus signis, quo more eorum gravissimae caeremoniae continentur, ne, facto initio belli, a reliquis deserantur. » Tum collaudatis Carnutibus, dato iurejurando ab omnibus qui aderant, tempore eius rei constituto, a concilio disceditur.

3. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato et Conetoduno ducibus, desperatis hominibus³, Genabum dato signo concurrunt, civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, in his C. Fusium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae iussu Caesaris praeerat, interficiunt, bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama perfertur: nam, ubi maior atque illustrior incidit res⁴, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt et proximis tradunt; ut tum accidit: nam, quae Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt; quod spatium est millium circiter centum sexaginta.

4. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adolescens, cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat, et ob eam causam, quod regnum appetebat, a civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus, facile incendit. Cognito eius consilio, ad arma concurritur: a Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia: non destitit tamen

¹ *Principes ex omnibus.* Primi tratti.

² *Obsidibus inter se cavere.* E poichè, per evitare pubblicità (*ne res efferatur*) non potevano assicurarsi a vicenda con ostaggi.

³ *Desperatis hominibus.* Uomini disperati, o lance spezzate.

⁴ *Maior atque illustrior incidit res.* Accade qualche fatto più grande e strepitoso.

atque in agris habet delectum egentium ac perditorum. Hac coacta manu ¹, quoscumque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit; hortatur, ut communis libertatis causa arma capiant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, a quibus paullo ante erat eiectus, expellit ex civitate. Rex a suis appellatur; dimittit quoquo versus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adiungit: omnium consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate, omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci iubet, armorum quantum quaeque civitas domi, quodque ante tempus ² efficiat, constituit: in primis equitatu studet. Summae diligentiae summam imperii severitatem addit; magnitudine supplicii ³ dubitantes cogit: Nam, maiore commisso delicto ⁴, igni atque omnibus tormentis necat: levio de causa, auribus desectis, aut singulis effossis oculis, domum remittit, ut sint reliquis documento et magnitudine poenae perterreant alios.

5. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium Cadureum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in Rutenos mittit: ipse in Bituriges proficiscitur. Eius adventu Bituriges ad Aeduos, quorum erant in fide ⁵, legatos mittunt subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Aedui de consilio legatorum ⁶, quos Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt. Qui cum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Aeduis dividit, paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum revertuntur, legatisque nostris renuntiant, se Biturigum perfidiam veritos revertisse, quibus id consilii fuisse

¹ *Hac coacta manu etc.* Radunata tal truppa, trae al suo partito ognun che trovi de' suoi concittadini.

² *Ante tempus.* Prima di certo tempo, prima di tanti giorni.

³ *Magnitudine supplicii.* A forza di supplizi, di tormenti tira gl'irrisolti.

⁴ *Maiore commissis delicto.* Per le

colpe più gravi usava condanna di morte, col fuoco ed ogni tormento; per i fatti più leggieri tagliava orecchi, cavava occhi; e li rimandava a casa così mutilati per atterrire gli altri.

⁵ *Quorum erant in fide.* Di cui eran clienti, protetti.

⁶ *Legatorum* Luogotenenti, generali.

cognoverint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumstiterent. Id ea ne de causa¹, quam legatis pronuntiarunt, an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu statim se cum Arvernis coniungunt.

6. His rebus in Italiam Caesari nuntiatis, cum iam ille urbanas res virtute Cn. Pompei commodiorem in statum pervenisse intelligeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo cum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset. Nam, si legiones in Provinciam accesserent, se absente² in itinere praelio dimicaturas intelligebat: si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat.

7. Interim Lucterius Cadurcus, in Rutenos missus, eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Nitiobriges et Gabalos, ab utrisque obsides accipit et, magna coacta manu, in Provinciam Narbonem versus eruptionem facere contendit. Qua re nuntiata, Caesar omnibus consiliis antevertendum³ existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo cum venisset, timentes confirmat, praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Areconicis, Tolosatibus, circumque Narbonem, quae loca erant hostibus finitima, constituit: partem copiarum ex Provincia supplementumque quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire iubet.

8. His rebus comparatis, represso iam Lucterio et remoto, quod intrare intra praesidia⁴ periculosum putabat, in Helvios proficiscitur: etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissima nive iter impediabat: tamen discissa nive⁵ vi in altitudinem pedum, atque ita viis patefactis, summo militum la-

¹ *Id ea ne de causa.* Se ciò abbiano fatto per la ragione addotta a' luogotenenti, o per mala fede.

² *Se absente.* Intendeva che dovean combattere senza di lui.

³ *Omnibus consiliis antevertendum.* Sumo di dover assolutamente recarsi tosto a Narbone.

⁴ *Intra praesidia.* Inoltrarsi tra

i presidii, le guernigioni nemiche. †

⁵ *Discissa nive.* Altri legge: *Discussa nive.* Secondo questa variante, avrebbe Cesare fatta spalare, sbarazzare la neve: secondo l'altra, avrebbe fatto tagliare, squarciare la neve gelata, il ghiaccio. Ecco un passaggio delle Alpi come que' di Annibale e Napoleone, si famosi.

bore ad fines Arvernorum pervenit. Quibus oppressis inopinantibus, quod se Cevenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem unquam homini eo tempore anni semitae patuerant, equilibus imperat, ut, quam latissime possint, vagentur, et quam maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter haec¹ fama ac nuntiis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Arverni circumstant atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur; praesertim cum videat, omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus, castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

9. At Caesar, biduum in iis locis moratus, quod haec de Vercingetorige usu ventura opinione praeceperat², per causam supplementi³ equitatusque cogendi ab exercitu discedit; Brutum adolescentem iis copiis praeficit; hunc monet, ut in omnes partes equites quam latissime pervagentur; daturum se operam, ne longius triduo a castris absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus, Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno neque nocturno itinere intermisso, per fines Aeduorum in Lingones contendit, ubi duae legiones hiemabant, ut, si quid etiam de sua salute⁴ ab Aeduis iniretur consilii, celeritate praecurreret. Eo cum pervenisset, ad reliquas legiones mittit, priusque omnes in unum locum cogit, quam de eius adventu Arvernis nuntiari posset. Hac re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit, atque inde profectus Gergoviam, Boiorum oppidum, quos ibi Helvetico praelio victos Caesar collocaverat Aeduisque attribuerat, oppugnare instituit.

10. Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium capiendum⁵ afferebat: si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis Aeduorum⁶ ex-

¹ *Celeriter haec.* Presto tali cose son dalla fama e da' messaggi recate a ecc.

² *Haec usu ventura opinione praeceperat.* Aveva preveduto (*opinionem praeceperat*) che così sarebbe avvenuto.

³ *Per causam supplementi.* Per raccogliere altri soldati e cavalieri.

⁴ *Etiam de sua salute.* Anche gli Edui, comechè sinora fedeli, potevano aver la tentazione di riporsi in liberta.

⁵ *Ad consilium capiendum.* Questo fatto (l'assedio di quel castello) rendeva molto difficile a Cesare il decidere quel che dovesse fare.

⁶ *Stipendiariis Aeduorum.* I tri-

pugnâis, cuncta Gallia desceret, quod nullum amicis in eo praesidium videret positum esse; sin maturius ex hibernis educeret, ne a re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Praestare visum est tamen, omnes difficultates perpeti, quam, tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Aeduos de supportando commeatu, praemittit ad Boios, qui de suo adventu doceant hortenturque, ut in fide maneant, atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Boios proficiscitur.

11. Altero die cum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare instituit idque biduo circumvallavit: tertio die, missis ex oppido legatis de deditioe, arma proferri, iumenta produci, sexcentos obsides dari iubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit; ipse ut quamprimum iter conficeret, Genabum Carnutum proficiscitur, qui, tum primum allato nuntio de oppugnatione Vellaunoduni, cum longius eam rem ductum iri existimarent, praesidium Genabi tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo pervenit; castris ante oppidum positus, diei tempore exclusus¹, in posterum oppugnationem differt, quaeque ad eam rem usui sint, militibus imperat; et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris² continebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, ut legiones in armis excubare iubet. Genabenses, paullo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi, flumen transire coeperunt. Qua re per exploratores nuntiata, Caesar legiones, quas expeditas esse iusserat, portis incensis, intromittit atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis³, quin cuncti vivi caperentur, quod pontis atque itinerum angustiae multitudini fugam intercluserant. Oppidum diripit atque incen-

butari degli Edui. Se Vercingetorige espugnava quel castello, temeva che tutta la Gallia si sollevasse, vedendo che a' popoli amici niun presidio, nè aiuto efficace restava in lui — *Duris subvectionibus*, per la malagevolezza del trasportarle.

¹ *Diei tempore exclusus*. Passato il dì primachè finisse le opere, caduta la notte.

² *Pons fluminis Ligeris*. E perchè il ponte del fiume Ligeri allacciava, era unito al castello.

³ *Perpaucis... desideratis*. Man-

dit, praedam militibus donat, exercitum Ligerim transducit, atque in Biturigum fines pervenit.

12. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, oppugnatione destitit atque obviam Caesari proficiscitur. Ille oppidum Biturigum, positum in via, Noviodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido cum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret ¹ suaeque vitae consuleret; ut celeritate ² reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari iubet. Parte iam obsidum tradita, cum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma iumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem simul atque oppidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt. Centuriones in oppido cum ex significatione Gallorum novi aliquid ab his iniuri consilii intellexissent, gladiis districtis portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt ³

13. Caesar ex castris equitatum educi iubet praeliumque equestre committit: laborantibus iam suis Germanos equites circiter quadringentos submittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt atque in fugam coniecti, multis amissis, se ad agmen receperunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existimabant, ad Caesarem perduxerunt seseque ei dederunt. Quibus rebus confectis, Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum, munitissimumque in finibus Biturigum atque agri fertilissima regione, profectus est; quod, eo oppido recepto, civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

14. Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat. Docet « longe alia ratione esse bellum gerendum,

cando pochissimi de' nemici, perchè la strettezza del ponte e delle vie ecc.

¹ *Ut sibi ignosceret.* A chiedere perdono e mercè della vita.

² *Ut celeritate.* Volendo terminar

quell'opera, impresa, con la prestezza medesima con cui aveva compiute le altre.

³ *Receperunt.* Ritirarono, ricoverarono in salvo tutti i loro soldati

atque antea sit gestum : omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu ¹ Romani prohibeantur: id esse facile, quod equitatu ipsi abundant, et quod anni tempore sublevantur: pabulum secari non posse: necessario dispersos hostes ex aedificiis petere ²: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Praeterea salutis causa rei familiaris commoda negligenda: vicos atque aedificia incendi oportere hoc spatio, a Boia quoquoversus ³, quo pabulandi causa adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus ⁴ bellum geratur, eorum opibus sublevantur; Romanos aut inopiam non laturos ⁵, aut magno cum periculo longius a castris progressuros: neque interesse ⁶, ipsosne interficiant impedimentisne exuant, quibus amissis, bellum geri non possit. Praeterea oppida incendi oportere, quae non munitione et loci natura ⁷ ab omni sint periculo tuta; neu suis sint ad detrectandam militiam receptacula, neu Romanis proposita ad copiam commeatus praedamque tollendam. Haec si gravia aut acerba videantur, multo illa gravius aestimare debere, liberos, coniuges in servitatem abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse accidere victis. »

15. Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius xx urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis civitatibus. In omnibus partibus incendia conspiciuntur; quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quod se, prope explorata victoria, celeriter amissa recuperaturos confidebant. Deliberatur ⁸ de Avarico in communi concilio, incendi place-

¹ *Pabulatione et commeatu.* Impedire ai Romani i foraggi ed i viveri.

² *Necessario... ex aedificiis petere.* Dover per forza andarne sparpagliati a chiedere dalle case.

³ *A Boia quoquoversus* (altri legge *Bois*). Cominciando da' Boii, per ogni dove ecc.

⁴ *Quorum in finibus.* A lor non sarebbero mancati (foraggi e viveri), perchè n'avrebbero somministrati que' popoli, ne' cui paesi si facesse la guerra.

⁵ *Non laturos.* Non avrebbero potuto sopportare, resistere alla man-

canza di quelli (viveri e foraggi).

⁶ *Neque interesse.* Non importare, essere indifferente. P' ucciderli o lo spogliarli de' bagagli: perocchè senza questi non si può far guerra: e così riusciva facile vincere i Romani.

⁷ *Non munitione et loci natura.* Doversi inoltre abbruciare i castelli non sicurissimi, inespugnabili, per munizioni e natura di luogo; acciocchè i cittadini Galli non v'avessero un rifugio a ricusar la milizia, nè offerissero a' Romani luogo da trovarvi vettovaglie e preda.

⁸ *Deliberatur etc.* Si pone in deliberazione ecc. — *Procumbunt etc.*

ret an defendi. Procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, « ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem, quae et praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus succedere cogentur; facile se loci natura defensuros dicunt, quod, prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata, unum habeat et perangustum aditum. » Datur peccentibus venia, dissuadente primo¹ Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum et misericordia vulgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

16. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur, et locum castris deligit paludibus silisque munitum, ab Avarico longe millia passuum xvi. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum agerentur, cognoscebat, et, quid fieri vellet, imperabat: omnes nostras pabulationes, frumentationesque observabat, dispersosque, cum longius necessario procederent, adoriebatur, magnoque incommodo afficiebat: etsi, quantum ratione provideri poterat, a nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

17. Castris ad eam partem oppidi positis, Caesar, quae intermissa a flumine et a palude aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere coepit: nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Boios atque Aeduos adhortari non destitit: quorum alteri, quod nullo studio agebant², non multum adjuvabant; alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumserunt. Summa difficultate rei frumentariae affecto exercitu, tenuitate Boiorum, indiligentia Aeduorum, incendiis aedificiorum, usque eo³, ut complures dies milites frumento caruerint, et, peccre e longinquioribus vicis adacto, extremam famem sustentarent, nulla tamen vox est ab iis audita, Populi Romani maiestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar cum in opere singulas legiones appellaret et, si acerbius

I Biturigi si gettano a' piedi di tutti i Galli.

¹ *Dissuadente primo.* Dissuadendone, opponendosi da prima Vercingetorige.

² *Nulla studio ayabant.* Non se

ne dava alcuna premura.

³ *Usque eo.* A segno che per molti di i soldati non ebbero frumento, e furono costretti a cacciare la fame con bestiame tolto da' più lontani borghi.

inopiam ferrent ¹, se dimissurum oppugnationem diceret; universi ab eo, « ne id. faceret, petebant: sic se complures annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent ², nunquam infecta re discederent: hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: praestare, omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Genabi perfidia Gallorum interissent, parentarent ³. » Haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

18. Cum iam muro turre appropinquassent, ex captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem consumto pabulo castra movisse propius Avaricum, atque ipsum cum equitatu expeditisque ⁴, qui inter equites praeliari consuescent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mane pervenit. Illi celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito, carros impedimentaue sua ⁵ in arctiores silvas abdiderunt, copias omnes in loco aperto atque edito instruxerunt. Qua re nuntiata, Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri iussit.

19. Collis erat, leniter ab infimo acclivis ⁶: hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebant, generatimque ⁷ distributi in civitates, omnia vada ac saltus eius paludis certis custodiis obtinebant, sic animo parati, ut si eam paludem Romani perrumpere conarentur, haesitantes premerent ⁸ ex loco superiore: ut, qui propinquitatem loci

¹ Si acerbius inopiam ferrent. Se sopportavano troppo a malincorpo ecc.

² Nullam ignominiam acciperent. Aver essi, sotto il suo comando, per vari anni militato in modo che mai non n' erano usciti con disonore o con lasciare imperfette le imprese.

³ Parentarent. Render gli onori funebri. Qui coll'uccider molli nemici.

⁴ Expeditisque. Fanti leggieri. — Pabulatum. A foraggiare.

⁵ Impedimentaue sua. Carri, atrezzi, bagagli. — Sarcinas conferri. Adunar i bagagli; ed anche le-

vare il campo. — Arma expediri. Allestire, tener pronte le armi.

⁶ Leniter ab infimo acclivis. Lievemente saliva su da basso; di dolce salita. — Palus difficilis atque impedita. Palude di malagevole accesso e ingombra.

⁷ Generalimque. Già notammo significar disposti per famiglie, stirpi, nazioni: in civitates; popolo per popolo: ma è lo stesso. — Certis custodiis. Con buone guardie.

⁸ Haesitantes premerent. Dessero loro addosso mentre erano impacciati nella palude.

videret, paratos prope aequo Marte ¹ ad dimicandum exstimparet: qui iniquitatem conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantibus milites Caesar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interiecto ², et signum praelii exposcentes, edocet, « quanto detrimento et quot virorum fortium morte necesse sit constare victoriam: quos cum sic animo paratos videat, ut nullum pro sua laude periculum recusent, summae se iniquitatis condemnari ³ debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem. » Sic milites consolatus, eodem die reducit in castra; reliquaque, quae ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

20. Vercingetorix, cum ad suos redisset, prodicionis insimulatus, quod castra propius Romanos ⁴ movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod eius discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent; non haec omnia fortuito aut sine consilio accidere potuisse; regnum illum Galliae malle Caesaris concessu, quam ipsorum habere beneficio: tali modo accusatus ad haec respondit: « quod castra movisset, factum inopia pabuli ⁵, etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se ipsum munitione defenderet ⁶: equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse, et illic fuisse utilem, quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur; cui rei ⁷ propter animi mollitiem studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunae ⁸; si alicuius indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et vir-

¹ *Prope aequo marte.* Quasi con forze eguali. — *Iniquitatem conditionis.* La differenza della situazione, delle forze, della perizia, del valor militare.

² *Tantulo spatio interiecto.* A sì piccola distanza.

³ *Summae iniquitatis condemnari.* Sarebbe stato un gran ribaldo.

⁴ *Propius Romanos.* Troppo vicino a' Romani. — *Sine imperio.* Senza comandante generale.

⁵ *Factum inopia pabuli.* Averlo fatto per la mancanza, necessità di foraggi.

⁶ *Qui se ipsum munitione defenderet.* Forte a difenderlo. — *Desiderari.* In luogo paludoso non occorrere cavalleria; buona, utile dove'erano andati (*quo sint profecti*).

⁷ *Cui rei.* A combattere. — *Propter animi mollitiem.* Per stacchezza d'animo, ricusante fatica.

⁸ *Fortunae (habendam gratiam).*

tutem despiciere potuerint; qui dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint. Imperium se a Caesare per proditionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae iam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere¹, si sibi magis honorem tribuere, quam a se salutem accipere videantur. Haec ut intelligatis, inquit, a me sincere pronuntiari, audite Romanos milites. » Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame vinculisque excruciebat. Hi iam ante edocti, quae interrogati pronuntiarent « milites se esse legionarios dicunt: fame et inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum² inopia premi, nec iam vires sufficere cuiquam, nec ferre operis laborem posse: itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi³ profecisset, triduo exercitum deducere. » « Haec, inquit, a me, Vercingetorix, beneficia habetis, quem proditionis insimulatis, cuius opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame pene consumptum videtis; quem, turpiter se ex hac fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est. »

21. Conclamat omnis multitudo et suo more armis crepat; quod facere in eo consuerunt, cuius orationem approbant; summum esse Vercingetorigem ducem, nec de eius fide dubitandum; nec maiore ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut decem millia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur, nec solis Bitorigibus communem salutem committendam censent; quod penes eos, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intelligebant.

22. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cuiusque modi Gallorum occurrebant, ut est summae genus solertiae⁴ atque ad omnia imitanda atque efficienda, quae

Se i Romani eran venuti là per caso, se ne doveva saper grado alla fortuna; se per ispia d'alcuno, a costui si dovea dir grazie, per aver con ciò disposto che essi, Galli, da luogo alto vedessero il piccolo esercito del nemico e se ne facessero beffe: infatti aveva battuto in ritirata senza osare combattere.

¹ *Ipsis remittere (imperium)*. Ri-nunziare nelle loro mani il comando, se lor pareva che tornasse più ad onore di lui, che a bene di essi.

² *Omnem exercitum*, de' Romani.

³ *In oppugnatione oppidi*. Nell'assedio della città.

⁴ *Ut est summae genus solertiae*. Essendo (quella de' Galli) nazione

a quoque tradantur, aptissimum. Nam et laqueis falces avertabant¹, quas, cum destinaverant, tormentis introrsus reducebant; et aggerem cuniculis subtrahebant², eo scientius, quod apud eos magnae sunt ferrariae, atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant³ atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant, aut milites occupatos in opere adoriebantur, et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat⁴, commisisse suarum turrium malis, adaequabant; et apertos cuniculos praeusta et praeacuta materia et pice fervefacta et maximi ponderis saxis morabantur⁵, moenibusque appropinquare prohibebant.

23. Muris autem omnibus Gallicis haec fere forma est. Trabes directae perpetuae in longitudinem⁶, paribus intervallis distantes inter se binos pedes, in solo collocantur; hae revinciuntur introrsus et multo aggere vestiuntur. Ea autem, quae diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur. His collocatis et coagmentatis alius insuper ordo⁷ adicitur, ut idem illud intervallum servetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissae spatiis singulae, singulis saxis interiectis, arte contineantur. Sic deinceps omne opus contextitur, dum iusta muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis

sommamente industriosa, ecc. E tali sono ancora i Francesi de' tempi nostri.

¹ *Laqueis falces avertabant (a muro)*. Con lacci, con corde deviano, voltavano le falci (dal muro). — *Quas cum destinaverant*; e quando le avevano afferrate, arroncigliate, con macchine le tiravano dentro.

² *Aggerem cuniculis subtrahebant*. Con mine, scavi sotterranei, scalzavano il bastione.

³ *Turribus contabulaverant*. Avevano coperte, guernito il muro di torri (di legno).

⁴ *Quantum has quotidianus agger expresserat*. Di quanto s'alzavano pel quotidiano crescere del bastione, di tanto s'alzavano ancor

essi, commettendo, attaccando nuovi alberi alle loro torri.

⁵ *Apertos cuniculos... morabantur*. E ritardavano il lavoro degli scavi o mine, gettandovi materia infocata e acuminata, pece bollente e pesantissimi sassi.

⁶ *Trabes directae, perpetuae in longitudinem*: Travi dritti, incastrati, uniti per lo lungo senza interruzione. — *Revinciuntur introrsus*, si legano, si allacciano di dentro.

⁷ *Alius insuper ordo*. Un altro ordine, suolo di travi e di pietre. — *Arte contineantur*. Son tenuti saldi con congegni. — *Ab ariete materia defendit*. Il legname li para, li difende dall'ariete. — *Pedes quadragenos*. Lunghi 40 piedi.

suos ordines servant, tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportunitatem: quod et ab incendio lapidis et ab ariete materia defendit, quae, perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque perrumpi neque distrahi potest.

24. Iis tot rebus impedita oppugnatione, milites, cum toto tempore luto, frigore et assiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia haec superaverunt et diebus xxv aggerem, latum pedes cccxxx, altum pedes octoginta, extruxerunt. Cum is murum hostium pene contingeret, et Caesar ad opus consuetudine excubaret militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur; paullo ante tertiam vigiliam est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant: eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus partibus ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque aridam materiem de muro in aggerem eminus iaciebant, picem reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant; ut, quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Caesaris duae semper legiones pro castris excubabant, pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent aggeremque interscinderent¹, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

25. Cum in omnibus locis, consumpta iam reliqua parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriae redintegraretur; eo magis, quod densos pluteos turrium videbant², nec facile adire apertos³ ad auxiliandum animadvertebant; semperque ipsi recentes defessis succederent, omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur: accidit, inspectantibus nobis, quod dignum memoria visum, praetermittendum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus sevi ac picis traditas glebas in ignem⁴ e regione turris

¹ *Aggeremque interscinderent.* Tagliassero il bastione, il terrapieno.
— *Ad restinguendum.* A spegnere il fuoco messo dagli assediati nel bastione.

² *Densos pluteos turrium vide-*

bant. Vedevano arsi i parapetti, i ripari delle torri (di legno).

³ *Nec facile adire apertos.* Nè esser facile accorrere in difesa (i Romani) alla scoperta.

⁴ *Per manus sevi ac picis tradi-*

proiiciebat, scorpione a latere dextro traiectus exanimatusque concidit. Hunc ex proximis unus iacentem transgressus, eodem illo munere fungebatur: eadem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius et tertio quartus; nec prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam, restincto aggere atque omni parte submotis hostibus, finis est pugnandi factus.

26. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat ¹, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante et iubente Vercingetorige. Id, silentio noctis conati, non magna iactura suorum sese effecturos sperabant, propterea quod neque longae ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus perpetua ², quae intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Iamque hoc facere noctu apparabant, cum matres familiae repente in publicum procurrerunt, flentesque, proiecdae ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas impediret. Ubi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare et significare de fuga Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.

27. Postero die Caesar, promota turri directisque operibus ³, quae facere instituerat, magno coorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus, quod paullo incautius custodias in muro dispositas videbat, suos quoque languidius in opere versari iussit et, quid fieri vellet, ostendit. Legiones intra vineas ⁴ in occulto expeditas cohortatur, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent: his, qui primi murum adscendissent, praemia proposuit militibusque signum

tas glebas. Gettava nel fuoco i globi, i pezzi di sevo e pece dati di mano in mano. — *Scorpione.* Balestra — *Restincto aggere.* Spento l'incendio del bastione. — *Submotis hostibus.* Ritirati i nemici.

¹ *Res nulla successerat.* Niente era loro riuscito.

² *Palus perpetua.* Palude continua, non interrotta.

³ *Directisque operibus.* Drizzate le macchine, oppure, fatte le opere che ecc

⁴ *Legiones intra vineas.* Le legioni nascoste tra le vigne (macchine militari) pronte a combattere.

dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt murumque celeriter compleverunt.

28. Hostes, re nova perterriti, muro turribusque deiectioni, in foro ac locis patentioribus cuneatim ¹ constiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contra veniretur, acie instructa, depugnarent. Ubi neminem in aequum locum ² sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abiectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt: parsque ibi, cum angusto portarum exitu se ipsi premerent, a militibus; pars, iam egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui praeda studeret. Sic et Genabensi caede et labore operis incitati, non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter quadraginta millium, vix octingenti, qui primo clamore audito se ex oppido eiecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille, multa iam nocte, silentio ex fuga excepit, veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia ³ vulgi seditio oriretur, ut procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

29. Postero die concilio convocato, consolatus cohortatusque est, « ne se admodum animo demitterent, neve perturbarentur incommodo: non virtute, neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientia oppugnationis, cuius rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in bello omnes secundos rerum proventus expectent: sibi numquam placuisse ⁴ Avaricum defendi, cuius rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentia Biturigum et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen se celeriter maioribus commodis sanaturum. Nam,

¹ *Cuneatim*. Disposti in forma di cuneo.

² *In aequum locum*. Al piano.

³ *Misericordia*. La pietà che ispiravano. — *Procul in via*. Disposti per via, lontano dal campo, suoi familiari e capi di popolazione, procuro che fossero separati, disgregati, e così menati a' lor connazio-

nali, nella parte del campo toccata da principio ad ogni nazione, popolazione.

⁴ *Sibi numquam placuisse*. Egli non avea mai approvato il proposito di quella difesa di sostenere l'assedio; ed essi medesimi n' eran testimoni (V. cap. 15).

quae a reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adiuncturum atque unum consilium totius Galliae effecturum, cuius consensu ¹ ne orbis quidem terrarum possit obsistere: idque se prope iam effectum habere. Interea aequum esse, ab iis communis salutis causa impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos hostium impetus sustinere possent. »

30. Fuit haec oratio non ingrata Gallis, maxime, quod ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, neque se in occultum abdiderat, et conspectum multitudinis fugerat: plusque animo ² providere et praesentire existimabatur, quod, re integra, primo incendendum Avaricum, post deserendum censuerat. Itaque, ut reliquorum imperatorum res adversae auctoritatem minuunt, sic huius ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur; simul in spem veniebant eius affirmatione de reliquis adiungendis civitatibus; primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt, et sic sunt animo consternati ³, homines insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi patienda et perferenda existimarent.

31. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adiungeret, atque earum principes donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat, quorum quisque aut oratione subdola aut amicitia facillime capi posset. Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat. Simul ut diminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus, quem, et quam ante diem in castra adduci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus in Gallia numerus, conquiri et ad se mitti iubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat ⁴, expletur. Interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex Nitiobrigum, cuius pater a senatu nostro amicus erat ap-

¹ *Cuius consensu.* Se la Gallia è d'accordo, ne manco il mondo intero può resistere. Gli antichi Galli erano come i moderni

² *Plusque animo.* E tanto più lo tennero abile a provvedere ed accorto, in quanto che, a caso vergine, cioè prima del fatto, dell'eccidio di Avarico, aveva ecc.

³ *Sic sunt animo consternati.* E restarono così abbattuti e turbati (dal timore di dover essere spietatamente vinti ed oppressi dai Romani, che ecc.

⁴ *Quod Avarici deperierat.* Si ristorano i guasti, le rovine d'Avarico.

pellatus, cum magno equitum suorum numero, et quos ex Aquitania conduxerat, ad eum pervenit.

32. Caesar, Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore atque inopia refecit. Iam prope hieme confecta, cum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur et ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere, sive obsidione premere posset; legati ad eum principes Aeduorum veniunt, oratum, « ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem; quod, cum singuli magistratus¹ antiquitus creari atque regiam potestatem annum obtinere consuessent, duo magistratum gerant et se uterque eorum legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Convictolitanem, florentem et illustrem adolescentem; alterum Cotum, antiquissima familia natum, atque ipsum hominem summae potentiae et magnae cognationis; cuius frater Valetiacus proximo anno eundem magistratum gesserit: civitatem omnem esse in armis, divisum senatum, divisum populum; suas cuiusque eorum² clientelas. Quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confligat; id ne accidat, positum in eius diligentia atque auctoritate. »

33. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen, non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta et tam coniuncta Populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset, omnibusque rebus ornasset, ad vim atque ad arma descenderet, atque ea pars, quae minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret, huic rei praeventendum existimavit; et quod legibus Aeduorum iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de iure aut de legibus eorum diminuisse videretur, ipse in Aeduos proficisci statuit, senatumque omnem, et quos inter controversia esset, ad se Decetiam evocavit. Cum prope omnis civitas eo convenisset, docereturque, paucis clam convocatis, alio loco, alio tem-

¹ *Singuli magistratus.* Un sol magistrato per anno che faceva da re.

² *Suas cuiusque eorum.* Aver cia-

scuno la sua clientela, il suo partito.

pore¹, atque oportuerit, fratrem a fratre renuntiatum, cum leges duo ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent: Cotum imperium deponere coegit; Convictolitaneum, qui per sacerdotes more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere iussit.

34. Hoc decreto interposito, cohortatus Aeduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur atque, omnibus omissis his rebus, huic bello servirent, eaque, quae meruissent, praemia a se, devicta Gallia, expectarent, equitatumque omnem et peditum millia x sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei frumentariae causa disponeret, exercitum in duas partes divisit: iv legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit; vi ipse in Arvernos, ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit; equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis eius fluminis pontibus, ab altera Elaveris parte iter facere coepit.

35. Cum uterque utriusque esset exercitus in conspectu fereque e regione² castra poneret, dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent, erat in magnis Caesari difficultatibus res, ne maiorem aestatis partem flumine impediretur; quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri solet. Itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positus, e regione unius³ eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum ii legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, captis quartis⁴ quibusque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His, quam longissime possent, progredi iussit, cum iam ex diei tempore coniecturam ca-

1 *Alio loco, alio tempore.* In tempo e luogo che non bisognava; cioè fuor di regola. — *Fratrem a fratre renuntiatum:* un fratello aveva rinunciato in favor del fratello.

2 *E regione.* Di rimpetto. — *Necubi etc.* Vercingetorige vegliava che i Romani, fatto un ponte, non portassero altrove l'esercito. E qui era la gran difficoltà per Cesare; che non

voleva esser tenuto di qua la maggior parte dell'estate: poichè quel fiume, l'Elavero, non si soleva guardare che quasi in autunno.

3 *E regione unius.* Rimpetto a uno de' ponti.

4 *Captis quartis.* Trattene le quartie coorti di tutte le legioni, acciocchè il numero di queste paresse sempre eguale, intero.

peret, in castra perventum, iisdem sublicis¹, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter affecto opere legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogereetur, magnis itineribus antecessit.

36. Caesar ex eo loco quintis castris² Gergoviam pervenit, equestrisque praelio eo die levi facto, perspecto urbis situ, quae, posita in altissimo monte, omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit; de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positis, mediocribus circum se intervallis separatim singularum civitatum copias collocaverat; atque omnibus eius iugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem praebebat³; principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce quotidie ad se iubebat convenire, seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri praelio, interiectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis, egregie munitus, atque ex omni parte circumcisus: quem si tenerent nostri, et aquae magna parte et pabulatione libera prohibitori hostes videbantur; sed is locus praesidio ab iis non nimis firmo tenebatur: tamen silentio noctis Caesar ex castris egressus, prius quam subsidio ex oppido venire posset, deiecto praesidio⁴, potitus loco, duas ibi legiones collocavit, fossamque duplicem duodenum pedum a maioribus castris ad minora perduxit, ut tuto a repentino hostium incursu etiam singuli commeari possent.

37. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis Aeduus, cui magistratum adiudicatum a Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernibus pecunia, cum quibus-

¹ *Iisdem sublicis.* In que' medesimi travi, ch' eran restati del ponte, non interamente spiantato da Vercingetorige.

² *Quintis castris.* Con cinque so-

ste, in cinque giornate.

³ *Horribilem speciem praebebat.* Presentava una terribil vista.

⁴ *Deiecto praesidio.* Scacciato il presidio.

dam adolescentibus colloquitur, quorum erat princeps Litavicus, atque eius fratres, amplissima familia nati adolescentes. Cum iis praemium communicat hortaturque « ut se liberos et imperio natos meminerint; unam esse Aeduorum civitatem, quae certissimam Galliae victoriam distineat¹; eius auctoritate reliquas contineri; qua transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Caesaris beneficio² affectum, sic tamen, ut iustissimam apud eum causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere: cur enim potius Aedui de suo iure et de legibus ad Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Aeduos veniant? » Celeriter adolescentibus et oratione magistratus et praemio deductis, cum se vel principes³ eius consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quae-rebatur, quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, ut Litavicus decem illis millibus, quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur; atque ea ducenda curaret, fratresque eius ad Caesarem praecurrerent. Reliqua, qua ratione agi placeat, constituunt.

38. Litavicus, accepto exercitu, cum millia passuum circiter xxx a Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrimans: « Quo proficiscimur, inquit, milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiiit: principes civitatis, Eporedirix et Virдумarus, insimulati proditiōnis, a Romanis indicta causa interfecti sunt. Haec ab iis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt: nam ego, fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis, dolore prohibeor, quae gesta sunt, pronuntiare. » Producentur ii, quos ille edocuerat, quae dici vellet, atque eadem, quae Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt: « Omnes equites Aeduorum interfectos, quod collocuti⁴ cum Ar-

¹ *Certissimam Galliae victoriam distineat* Che frastorni la certissima vittoria de' Galli. — *Eius auctoritate (eius civitatis auctoritate)* — qua transducta. Tirata la quale alla parte de' Galli.

² *Esse nonnullo... beneficio.* Ben aver egli ricevuto qualche beneficio da Cesare; averlo però anche ben meritato: contuttociò star gli più a cuore

la comune liberta (*communi libertati tribuere*). — *Cur enim.* E perchè mai dovranno gli Edui, trattandosi de' propri diritti e leggi, ricorrere al giudizio, all'autorità di Cesare, piuttostochè Cesare a quella degli Edui?

³ *Cum se vel principes.* Dandosi anche per capi di tal partito.

⁴ *Quod collocuti.* Perchè erano

vernīs dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse atque ex media caede profugisse. » Conclamant Aedui et Litavicum, ut sibi ¹ consulat, obsecrant. « Quasi vero, inquit ille, consilii sit res ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum Arvernīs nosmet coniungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admisso ², Romani iam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid est in nobis animi, persequamur eorum mortem ³, qui indignissime interierunt, atque hos latrones interficiamus. » Ostendit cives Romanos, qui eius praesidii fiducia una erant ⁴. Continuo magnum numerum frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuntios tota civitate Aeduorum dimittit, eodem mendacio de caede equitum et principum permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas iniurias persequantur.

39. Eporedirix Aeduus, summo loco natus adolescens et summae domi potentiae, et una Virдумarus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem Caesar, sibi a Divitiaco traditum, ex humili loco ad summam dignitatem perduserat, in equitum numero convenerant, nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio, et in illa magistratuum controversia alter pro Convictolitanæ, alter pro Coto, summis opibus pugnaverant. Ex iis Eporedirix, cognito Litavici consilio, media fere nocte rem ad Caesarem defert; orat, « ne patiat, civitatem pravis adolescentium consiliis ab amicitia Populi Rom. deficere; quod futurum provideat, si se tot hominum millia cum hostibus coniunxerint, quorum salutem neque propinqui negligere neque civitas levi momento aestimare posset. »

10. Magna affectus sollicitudine hoc nuntio Caesar, quod semper Aeduorum civitati praecipue indulserat, nulla in-

accusati di essersi accontati, di aver congiurato cogli Arverni.

¹ *Ut sibi etc. cioè ipsis.* — *Quasi vero.* Come se, diss'egli allora, fosse cosa da consultare l'andarcene difilato a Gergovia e unirci ecc.

² *Nefario facinore admissio.* Dopo sì nefando misfatto . . . della cospirazione cogli Arverni.

³ *Persequamur eorum mortem.* Vendichiamo la morte ecc. (la fluta

strage de' cavalieri Edui).

⁴ *Eius praesidii fiducia una erant.* Mostra i cittadini romani, ch' erano insieme a lui, sulla fiducia, credendo ch' e' conducesse quel presidio, quel rinforzo di diecimila Edui a' Romani. (Que' cittadini eran venuti per raccogliere frumento e foraggi), ed egli tosto ne strappa loro gran quantità, e li fa morir fra' tormenti.

terposita dubitatione, legiones expeditas iv equitatumque omnem ex castris educit: nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra ¹, quod res posita in celeritate videbatur. C. Fabium legatum cum legionibus ii castris praesidio relinquit. Fratres Litavici cum comprehendi iussisset, paullo ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus milites, ne necessario tempore ² itineris labore permoveantur, cupidissimis omnibus, progressus millia passuum xxv, agmen Aeduorum conspicatus, immisso equitatu, iter eorum moratur atque impedit interdicatque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedirigem et Virдумarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari ³ suosque appellare iubet. Iis cognitis et Litavici fraude perspecta, Aedui manus tendere, deditionem significare et proiectis armis mortem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, quibus more Gallorum nefas est, etiam in extrema fortuna deserere patronos, Gergoviam profugit.

41. Caesar nuntiis ad civitatem Aeduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent quos iure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere equites, a Fabio missi, quanto res ⁴ in periculo fuerit, exponunt; summis copiis castra oppugnata demonstrant; quam crebro integri defessis succederent nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset iisdem in vallo ⁵ permanendum; multitudine sagittarum atque omni genere telorum multos vulneratos: ad haec sustinenda magno usui fuisse tormenta: Fabium discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere ceteras pluteosque vallo addere et se in posterum diem similem ad casum parare. His rebus cognitis, Caesar summo studio militum ante ortum Solis in castra pervenit.

¹ *Ad contrahenda castra.* A restringere il campo, in quell'ora assai largo, dovendo comprendervi molta gente di Romani e di Galli.

² *Necessario tempore.* In tal necessita, frangente. — *Cupidissimis omnibus.* E tutti mostrandosi ben avvolontati.

³ *Inter equites versari.* Aggirarsi tra la cavalleria.

⁴ *Res etc.* Quanto grande sia stato il pericolo nel campo romano nell'assenza di Cesare.

⁵ *Perpetuo iisdem in vallo.* Toccava sempre agli stessi star fermi nel vallo.

42. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Aedui, primis nuntiis a Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum¹ spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia et temeritas, quae maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeant pro re comperta. Bona civium Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in servitutum abstrahunt. Adiuvat rem proclinatam² Convictolitanis plebemque ad furorem impellit, ut, facinore³ admisso³, ad sanitatem pudeat reverti. M. Aristium tribunum militum, iter ad legionem facientem, data fide, ex oppido Cabillono educunt: idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti, omnibus impedimentis exuunt; repugnantes diem noctemque obsident; multis utrimque interfectis, maiorem multitudinem ad arma concitant.

43. Interim nuntio allato, omnes eorum milites in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium; nihil publico factum consilio demonstrant; quaestionem de bonis direptis decernunt⁴; Litavici fratrumque bona publicant; legatos ad Caesarem sui purgandi gratia mittunt. Haec faciunt recuperandorum suorum causa: sed, contaminati facinore⁵ et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, et timore poenae exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quae tametsi Caesar intelligebat, tamen, quam mitissime potest, legatos appellat⁶: « nihil se propter inscientiam levitatemque vulgi gravius de civitate iudicare, neque de sua in Aeduos benevolentia diminueret. » Ipse, maiorem Galliae motum expectans, ne ab omnibus civitatibus circumscisteretur, consilia inibat, quemadmodum a Gergovia discederet ac rursus omnem exerci-

¹ *Ad cognoscendum.* Ad informarsi bene delle cose.

² *Rem proclinatam.* Aggiunge esca al fuoco, dà la spinta all'impresa, alla sommossa.

³ *Facinore admisso.* Commesso il delitto, la ribellione, si vergognino di d. r. indietro; cosa fatta capo ha.

⁴ *Quaestionem... decernunt.* Istituiscon processo intorno a' beni (frumento e foraggi), tolti per forza a' Romani. — *Litavici... bona pu-*

blicant. Confiscano.

⁵ *Contaminati facinore.* Ma rei, sapendosi rei, e vogliosi di tenersi i beni rapiti, nel che molti erano impigliati.

⁶ *Legatos appellat.* Incontra, riceve gli ambasciatori colla maggiore benignità; dicendo che, considerata l'ignoranza e leggerezza del volgo, non faceva troppo grave giudizio, non giudicava male della nazione.

tum contraheret ¹; ne profectio, nata a timore defectio-
nis, similis fugae videretur.

44. Haec cogitanti accidere visa est facultas bene geren-
dae rei. Nam cum, minora in castra operis perspiciendi
causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus te-
nebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix
prae multitudine cerni poterat. Admiratus quaerit ex per-
fugis causam, quorum magnus ad eum quotidie numerus
confluebat. Constabat inter omnes, quod iam ipse Caesar
per exploratores cognoverat, dorsum esse eius iugi ² prope
aequum; sed hinc silvestre et angustum, qua esset aditus,
ad alteram oppidi partem; huic loco vehementer illos ti-
mere, nec iam aliter sentire, uno colle a Romanis occupato,
si alterum amisissent, quin pene circumvallati atque omni
exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc mu-
niendum locum omnes a Vercingetorige evocatos.

45. Hac re cognita, Caesar mittit complures equitum
turmas eo de media nocte: iis imperat, ut paullo tumul-
tuosius omnibus in locis pervagarentur. Prima luce ma-
gnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque
produci, eque iis stramenta detrahi mulionesque cum cas-
sidibus ³, equitum specie ac simulatione, collibus circum-
vehi iubet. His paucos addit equites, qui latius ostentatio-
nis causa vagarentur. Longo circuitu easdem omnes iubet
petere regiones. Haec procul ex oppido videbantur, ut erat
a Gergovia despectus in castra ⁴, neque tanto spatio, certi
quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem iugo
mittit et paullo progressam inferiore constituit loco sil-
visque occultat. Augetur Gallis suspicio atque omnes illo
ad munitionem copiae traducuntur. Vacua castra hostium
Caesar conspicatus, tectis insignibus suorum occultatisque
signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animad-
verterentur, ex maioribus castris in minora traducit, le-

¹ *Exercitum contraheret.* Radunasse l'esercito.

² *Dorsum eius iugi.* Il dosso di quel colle essere quasi piano. — *Sed hinc silvestre.* Ma boscoso e stretto dall'altra parte della città, per cui avevasi accesso a questa.

³ *Stramenta detrahi, muliones-*

que cum cassidibus. Togliere a' muli i basti, e i mulattieri, con elmi in testa.

⁴ *Ut erat despectus in castra.* Potendosi da Gergovia guardare nel campo (romano); *neque tanto spatio.* Né in tanta distanza ecc.

gatisque, quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri vellet, ostendit: in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe praedae longius progrediantur: quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate posse vitari: occasionis esse rem¹, non praelii. His rebus expositis, signum dat et a dextera parte alio adscensu eodem tempore Aeduos mittit.

46. Oppidi murus a planitie atque initio adscensus, recta regione², si nullus anfractus intercederet, mille ducentos passus aberat: quidquid huic circuitus³ ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. At medio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis vi pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, praeduxerant Galli atque, inferiorem omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites, dato signo celeriter ad munitionem perveniunt, eamque transgressi, trinīs castris potiuntur⁴. Ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teutomatus, Rex Nitiobrigum, subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix se ex manibus praedantium militum eriperet.

47. Consecutus id, quod animo proposuerat, Caesar receptui cani iussit⁵ legionisque decimae, qua tum erat committatus, signa constitere. At reliquarum milites legionum, non exaudito tubae sono, quod satis magna vallis intercedebat, tamen a tribunis militum legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur: sed, elati spe celeris victoriae et hostium fuga superiorumque temporum secundis praeliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent; neque prius finem sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquarent.

¹ *Occasionis esse rem.* Trattarsi di coglier l'occasione, il buon punto.

² *Recta regione.* In linea retta. — *Si nullus anfractus.* Non essendovi anfratti, seni, giri.

³ *Quidquid huic circuitus.* Tutto il tratto di via che bisognava far girando per rendere la salita più dolce, rendeva più lungo il cammino.

⁴ *Trinis castris potiuntur.* S'impadroniscono di tre quartieri. Poco anzi ha detto che i Galli avevano riempito il colle di foltissimi quartieri. Essendoci molte nazioni, popolazioni nell'esercito Gallo, ciascuna aveva il suo quartiere.

⁵ *Receptui cani iussit.* Fe' suonare a raccolta.

Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, cum hostem intra portas esse existimarent, sese ex oppido eiecerunt. Matresfamiliae de muro vestem argentumque iactabant¹ et, pectoris sine prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent, neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus, abstinerent. Nonnullae, de muris per manus demissae, sese militibus tradebant. L. Fabius, centurio legionis VIII, quem inter suos eo die dixisse constabat, excitari se Avaricensibus praemiis², neque commissurum, ut prius quisquam murum adscenderet, tres suos nactus manipulares atque ab iis sublevatus, murum adscendit. Eos ipse rursus singulos exceptans³, in murum extulit.

48. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nuntiis incitati, oppidum a Romanis teneri, praemissis equitibus, magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum cum magna multitudo convenisset, matres familiae, quae paulo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari et more gallico passum capillum ostentare liberosque in conspectum proferre coeperunt. Erat Romanis nec loco, nec numero, aequa contentio: simul, et cursu et spatio pugnae defatigati, non facile recentes atque integros suslinebant.

49. Caesar, cum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret et sub infimo colle a dextro latere hostium constitueret: ut, si nostros loco depulsos vidisset, quominus libere hostes insequerentur,

¹ *Vestem argentumque iactabant.* Gettavano giù le vesti e gli argenti.
— *Et pectoris sine prominentes.* E sporgendosi (dalle finestre) con tutto il petto.

² *Excitari se Avaricensibus praemiis.* La mercede, la preda fatta in

Avarico lo sollecitavano ³ far sì che niuno prima di lui salisse il muro.

³ *Exceptans.* Salito sul muro, diè mano a' tre legionari a salirvi ancor essi.

terreret ¹. Ipse paullum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnae expectabat.

50. Cum acerrime cominus pugnaretur, hostes loco et numero, nostri virtute confiderent: subito sunt Aedui visi ², a latere nostris aperto, quos Caesar a dextera parte alio adscensu, manus distinendae causa, miserat. Hi similitudine armorum ³ vehementer nostros perterruerunt: ac, tametsi dextris humeris exsertis animadvertentur, quod insigne pacatis esse consuerat, tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, quique una murum adscenderant, circumventi atque interfecti de muro praecipitantur. M. Petreius, eiusdem legionis centurio, cum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans, multis iam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, « Quoniam, inquit, me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum deduxi. Vos, data facultate, vobis consulite. » Simul in medios hostes irrupit, duobusque interfectis, reliquos a porta paullum submovit. Conantibus auxiliari suis ⁴, « Frustra, inquit, meae vitae subvenire conamini, quem iam sanguis viresque deficiunt: proinde hinc abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite. » Ita pugnans post paullulum concidit, ac suis salutem fuit. »

51. Nostri, cum undique premerentur ⁵, XLVI centurionibus amissis, deiectione sunt loco: sed intolerantius Gallos insequentes legio decima tardavit, quae pro subsidio paullo aequiore loco constiterat. Hanc rursus ⁶ tertiaedecimae

¹ *Quominus libere... terreret.* Spaventasse i nemici dall'inseguir scioltamente i nostri.

² *Subito sunt Aedui visi.* Improvisamente, dal lato aperto a' nostri, apparvero, si videro gli Edui, cui Cesare dalla parte destra, per altra salita, avea mandati, per distrarre il nemico.

³ *Hi similitudine armorum.* Per la somiglianza delle armi ecc. Non tutti gli Edui si erano ribellati a' Romani; quelli, di cui qui parlasi, erano stati mandati da Cesare a rinforzo de' Romani stessi, i quali

dalla somiglianza dell'armi, li crederono Edui nemici; sebbene avessero la spalla destra scoperta (segno di gente amica: *quod insigne pacatis esse consuerat etc.*).

⁴ *Conantibus auxiliari suis.* Sforzandosi i suoi d'aiutarlo.

⁵ *Cum undique premerentur etc.* Stretti da tutte parti, avendone la peggio dappertutto; *deiecti sunt loco:* furono respinti, cacciati; *sed intolerantius:* ma la decima legione ritardò l'impeto de' Galli che li inseguivano a rotta.

⁶ *Hanc rursus.* Le coorti della

legionis cohortes exceperunt, quae, ex castris minoribus eductae, cum T. Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primum planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis ¹ constitenterunt. Vercingetorix a radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paullo minus dcc desiderati ².

52. Postero die Caesar, concione advocata, « temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi iudicavissent, quo procedendum, aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato ³ constitissent, neque a tribunis militum legalisque retineri potuissent: exposito, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, cum, sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo ⁴ detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret. Quantopere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset; tantopere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se, quam imperatorem, de victoria atque exitu rerum sentire existimarent: nec minus se in milite modestiam et continentiam, quam virtutem atque animi magnitudinem desiderare. »

53. Hac habita concione, et ad extremum oratione confirmatis militibus, « ne ob hanc causam animo permoverentur, neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent; » eadem de profectioe cogitans ⁵, quae ante senserat, legiones ex castris eduxit aciemque idoneo loco constituit. Cum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum ⁶ descenderet, levi facto equestri praelio, atque eo secundo, in castra exercitum reduxit. Cum hoc idem po-

xiii che ecc. si unirono ad essa ecc.

¹ *Infestis contra hostes signis.* Si fermaron nel piano contro i nemici.

² *Paullo minus dcc desiderati.* Mancarono all'appello, si perdettero poco meno di 700 soldati.

³ *Recipiendi dato.* Dato il segno di raccolta; suonato a raccolta.

⁴ *Ne parvum modo.* Avea rinunciato ad una certa vittoria, accioc-

chè la svantaggiosa posizione non cagionasse, nel combattimento, anche solo un piccolo danno.

⁵ *Eadem de profectioe cogitans.* Fermo, come prima nel pensiero di partire.

⁶ *Nihilo magis in aequum locum.* Non perciò scendendo punto al piano. — *Levi equestri praelio, atque eo secundo.* Fatta colla cavalleria una scaramuccia a noi favorevole.

stero die fecisset, satis ad gallicam ostentationem minuendam militumque animos confirmandos factum existimans, in Aeduos castra movit. Ne tum quidem insecutis hostibus ¹ tertio die ad flumen Elaver pontem refecit atque exercitum transduxit.

54. Ibi a Virдумaro atque Eporedirige Aeduis appellatus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Aeduos profectum esse; opus esse, et ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis iam rebus perfidiam Aeduorum perspectam habebat: atque horum discessu admaturari defectionem ² civitatis existimabat: tamen eos retinendos non censuit, ne aut inferre iniuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his breviter sua in Aeduos merita exponit: « quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida ³, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis; et quam in fortunam, quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. » His datis mandatis, eos a se dimisit.

55. Noviodunum erat oppidum Aeduorum, ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Caesar omnes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat: huc magnum numerum equorum, huius belli causa in Italia atque Hispania coëntum, miserat. Eo cum Eporedirix Virдумarusque venissent et de statu civitatis cognovissent, Litavicum Bibracte ab Aeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae auctoritatis, Convictolitanem magistratum magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice missos: non praetermittendum tantum commodum existimaverunt. Itaque, interfectis Novioduni custodibus, quique eo negotiandi aut itineris causa convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt;

¹ Ne tum quidem insecutis hostibus. Nè pur allora inseguendolo i nemici.

² Maturari defectionem. Si sa-

rebbe affrettata, compiuta la rivolta, ecc.

³ Compulsos in oppida. Confinati nelle città.

obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod a se teneri non posse iudicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti quod subito potuerunt navibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruerunt; ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, praesidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere equitatumque omnibus locis, iniiciendi timoris causa, ostentare coeperunt, si a re frumentaria Romanos excludere, aut adductos inopia ¹ ex Provincia excludere possent. Quam ad spem multum eos adiuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non posse transiri videretur.

56. Quibus rebus cognitis, Caesar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis ² pontibus periclitandum, ut prius, quam essent maiores eo coactae copiae, dimicaret. Nam, ut commutato consilio iter in Provinciam converteret, id nemo tunc quidem necessario faciendum existimabat, cum quod infamia atque indignitas rei ³ et oppositus mons Cevenna viarumque difficultas impediabat, tum maxime, quod abiuncto Labieno ⁴ atque iis legionibus, quas una miserat, vehementer timebat. Itaque, admodum magnis diurnis atque nocturnis itineribus confectis, contra omnium opinionem ad Ligerim pervenit; vadoque per equites invento, pro rei necessitate opportuno, ut brachia modo ⁵ atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo adspectu perturbatis, incolu-mem exercitum transduxit: frumentumque in agris et pecoris copiam nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senones facere instituit.

¹ *Adductos inopia.* Presero a far girare da tutte parti cavalleria, per impaurire i Romani, e veder se potessero loro impedire il frumento, o tratti da mancanza di questo cacciarli dalla Provenza.

² *Si esset in perficiendis.* Se dovesse arrischiarsi a far ponti.

³ *Infamia atque indignitas rei.* Si rammenti che la Provenza già era proprietà dei Romani; il recarvisi Cesare in tali circostanze, era come un fuggire dinanzi al nemico;

cosa al certo poco onorevole e degna.

⁴ *Abiuncto Labieno.* E v'era anche motivo di temere di essere da' Galli oppresso per via, mancando Labieno e le legioni mandate con esso.

⁵ *Ut brachia modo etc.* Si che almen le braccia e le spalle da tenervi le armi fossero fuori d'acqua. — *Disposito equitatu.* Messa in riga nell'acqua la cavalleria, che rompesse alcun poco l'impeto del fiume.

57. Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici, ut esset impedimentis praesidio ¹, cum quatuor legionibus Lutetiam proficiscitur. Id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanae. Cuius adventu ab hostibus cognito, magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. Summa imperii traditur Camulogeno Aulercio, qui prope confectus aetate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is cum animadvertisset, perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam atque illum omnem locum magnopere impediret, hic consedit, nostrosque transitu prohibere instituit.

58. Labienus primo vineas agere ², cratibus atque agere paludem explere atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius consieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus, eodem, quo venerat, itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum, in insula Sequanae positum, ut paullo ante Lutetiam diximus. Deprehensis navibus circiter quinquaginta celeriterque coniunctis, atque eo militibus impositis, et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum transducit et secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes, re cognita ab iis, qui a Meloduno profugerant, Lutetiam incendunt pontesque eius oppidi rescindi iubent: ipsi profecti a palude, in ripis Sequanae, e regione Lutetiae ³, contra Labieni castra considunt.

59. Iam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur: iam de Aeduorum defectione et secundo Galliae motu rumores afferebantur, Gallique in colloquiis, interclusum itinere et Ligeri ⁴ Caesarem, inopia frumenti coactum, in Provinciam contendisse confirmabant. Bellovaci autem, defectione Aeduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus co-

¹ *Impedimentis praesidio.* Per guardia a' bagagli.

² *Vineas agere.* Adoperare, far giuocare le inachine. — *Cratibus atque aggere.* Con graticci e terra.

³ *E regione Lutetiae.* Dirimpetto a Lutezia.

⁴ *Interclusum itinere et Ligeri.* Impedito di camminare (dai Galli sollevati in armii) e dal Ligeri.

gere atque aperte bellum parare coeperunt. Tum Labienus, tanta rerum commutatione, longe aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intelligebat: neque iam, ut aliquid acquireret, praelioque hostes lacesseret; sed ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant: alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat: tum legiones, a praesidio atque impedimentis ¹ interclusas, maximum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus obiectis ab animi virtute auxilium petendum videbat.

60. Itaque sub vesperum consilio convocato, cohortatus, ut ea, quae imperasset diligenter industrieque administrarent, naves, quas a Meloduno deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit et, prima confecta vigilia, iv millia passuum secundo flumine progredi silentio ibique se expectari iubet. Quinque cohortes, quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris praesidio relinquit: quinque eiusdem legionis reliquas de media nocte cum omnibus, impedimentis adverso flumine ² magno tumultu proficisci imperat. Conquirat etiam lintres: has, magno sonitu remorum incitatas, in eandem partem mittit. Ipse post paullo, silentio egressus cum tribus legionibus eum loco petit, quo naves appelli iusserat.

61. Eo cum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat cohorta tempestas, a nostris opprimuntur: exercitus equitatusque, equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio praefecerat, celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus nuntiatur, in castris Romanorum praeter consuetudinem tumultuari, et magnum ire agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri et paullo infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire legiones atque omnes, perturbatos defectione Aeduorum, fugam parare, suas quoque

¹ *A praesidio atque impedimentis.* Staccate, lontane dal presidio e dai bagagli, stendo frapposto un grandissimo fiume, la Senna.

² *Adverso flumine.* A ritroso del fiume, contr'acqua (l'opposto di secundo flumine).

copias in tres partes distribuerunt. Nam, et praesidio e regione castrorum relicto, et parva manu Metiosedum versus missa, quae tantum progredere, quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

62. Prima luce et nostri omnes erant transportati et hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, « ut suae pristinae virtutis et tot secundissimorum praeliorum memoriam retinerent, atque ipsum Caesarem, cuius ductu saepenumero hostes superassent, praesentem adesse existimarent, » dat signum praelii. Primo concursu a dextero cornu, ubi septima legio constiterat, hostes pelluntur atque in fugam coniciuntur: a sinistro, quem locum duodecima legio tenebat, cum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem¹ fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriae, cum septimae legionis tribunus esset nuntiatum, quae in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes interfectique sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui praesidio contra castra Labieni erant relicti, cum praelium commissum audissent, subsidio suis ierunt colleque ceperunt, neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permixti, quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur Agendicum, ubi impedimenta totius exercitus relicta erant: inde cum omnibus copiis ad Caesarem pervenit.

63. Defectione Aeduorum cognita, bellum augetur. Legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Caesar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Aedui, ad se veniat rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata contendunt, ut ipsis summa imperii tradatur; et, re in controversiam deducta, totius Gal-

¹ Nec dabat suspicionem. Nè alcun mostrava punto di pensare alla fuga.

liae concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetòrigem probant imperatorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treviri abfuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur: Treviri, quod aberant longius et a Germanis premebantur; quae fuit causa, quare toto abessent bello et neutris ¹ auxilia mitterent. Magno dolore Aedui ferunt, se deiectos principatu; queruntur fortunae commutationem et Caesaris in se indulgentiam requirunt; neque tamen, suscepto bello ², suum consilium a reliquis separare audent. Inviti, summae spei adolescentes, Eporedirix et Virдумarus, Vercingetorigi parent.

64. Ille imperat reliquis civitatibus obsides; denique ei rei constituit diem: huc omnes equites, quindecim millia numero, celeriter convenire iubet: peditatu ³, quem ante habuerit, se fore contentum dicit, neque fortunam tentaturum, aut in acie dimicaturum; sed quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere: aequo modo ⁴ animo sua ipsi frumenta corrumpant aedificiaque incendant, qua rei familiaris iactura perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus, Aeduis Segusianisque, qui sunt finitimi Provinciae, x millia peditum imperat: huc addit equites dccc. His praeficit fratrem Eporedirigis bellumque inferre Allobrogibus iubet. Altera ex parte Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvius; item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilominus clandestinis nuntiis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes ⁵ nondum a superiore bello resedissee sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur.

¹ *Neutris.* Nè ai Romani, nè ai Galli.

² *Suscepto bello.* Cominciata la guerra, non osano separarsi dal partito degli altri Galli. — *Inviti.* Di mala voglia.

³ *Peditatu.* Quanto a fanteria, contentarsi di quella che prima già avea.

⁴ *Aequo modo animo.* Purchè lo-

ro non rincrescesse distruggere il frumento ecc. — *Qua rei familiaris.* Con questa iactura delle cose loro (restandone danneggiati i Romani) essi avrebbero conseguito perpetua signoria e liberta.

⁵ *Quorum mentes.* Il cui animo credeva non si fosse ancor quietato dell'antecedente guerra.

65. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia cohortium duarum et viginti, quae ex ipsa coacta¹ provincia a L. Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii, sua sponte² cum finitimis praelio congressi, pelluntur et, C. Valerio Donotauro Caburi filio, principe civitatis compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis, magna cum cura et diligentia suos tuentur. Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intelligebat et, interclusis omnibus itineribus, nulla re ex Provincia atque Italia sublevari³ poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat, equitesque ab his arcessit et levis armaturae pedites, qui inter eos praeliari consueverant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis⁴ utebantur, a tribunis militum reliquisque, sed et equitibus Romanis atque evocatis, equos sumit Germanisque distribuit.

66. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernibus equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero, cum Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium Provinciae ferri posset, circiter millia passuum x a Romanis trinis castris⁵ Vercingetorix consedit: convocatisque ad concilium praefectis equitum, «venisse tempus victoriae demonstrat: fugere in Provinciam Romanos Galliaeque excedere: id sibi ad praesentem⁶ obtinendam libertatem satis esse: ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici; maioribus enim coactis copiis reversuros, neque finem belli facturos. Proinde in agmine⁷ impeditos adoriantur. Si pedites suis auxilium ferant atque in eo morentur, iter confici non posse: si, id quod magis futurum confidat, relictis impedimentis, suae saluti

¹ *Ex ipsa coacta* (forse *coactae*; ma sta anche *coacta*). Reclutate nella stessa provincia.

² *Sua sponte*. Non provocati.

³ *Nulla re... sublevari*. Di nulla poteva essere sovvenuto dall'Italia e dalla Provenza.

⁴ *Minus idoneis equis*. Servivansi di cavalli non molto buoni. — *Equitibus Romanis atque evocatis*. Piglia quelli altresì de' cavalieri Ro-

mani e dei richiamati alla guerra (eran soldati che avevan già finito il tempo della loro milizia).

⁵ *Trinis castris*. In tre alloggiamenti, fermate, giornate.

⁶ *Ad praesentem*. A conseguire per allora la libertà.

⁷ *Proinde in agmine etc.* Li assalgano dunque mentre sono impacciati nella marcia. — *Atque in eo morentur*: e in ciò si fermino.

consulant, et usu rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri ¹. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. Id quo maiore ² faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum, et terrori hostibus futurum. » Conclamant equites, « sanctissimo iureiurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitarit ³. »

67. Probata re atque omnibus ad iusiurandum adactis, postero die in tres partes distributo equitatu, duae se acies a duobus lateribus ostendunt: una a primo agmine ⁴ iter impedire coepit. Qua re nuntiata, Caesar suum quoque equitatum, tripartito divisum, contra hostem ire iubet. Pugnatur una tunc omnibus in partibus: consistit agmen: impedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque converti iubebat: quae res et hostes ad insequendum tardabat et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani a dextro latere, summum iugum nacti ⁵, hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis condecorat, persequuntur compluresque interficiunt. Qua re animadversa, reliqui, ne circumvenirentur, veriti, se fugae mandant. Omnibus locis fit caedes: tres nobilissimi Aedui capti ad Caesarem perducuntur: Cotus praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; et Cavarillus, qui post defectionem Litavici pedestribus copiis praefuerat; et Eporedirix, quo duce ante adventum Caesaris Aedui cum Sequanis bello contenderant.

68. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocaverat, reduxit ⁶; protinusque Ale-

¹ *Spoliatum iri.* Avrebbero perduto le cose necessarie e l'onore.

² *Id quo maiore.* Acciocchè con maggior animo, coraggio, eseguissero ciò, di assaltar l'esercito romano.

³ *Non bis... perequitarit.* Cavalcato due volte in mezzo alle schiere nemiche.

⁴ *A primo agmine.* Dalla vanguardia.

⁵ *Summum iugum nacti etc.* Impadronitisi della cima d'un colle, ne scacciano i nemici.

⁶ *Ut pro castris collocaverat, reduxit.* Rimise negli alloggiamenti le sue truppe, che poc' anzi aveva schierate.

siam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit; celeriterque impedimenta ex castris educi et se subsequi iussit. Caesar, impedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus praesidio relictis, sequutus, quantum diei tempus est passum, circiter III millibus hostium ex novissimo agmine ¹ interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus, quod equitatu qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsus ², adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit.

69. Ipsum erat oppidum in colle summo, admodum edito loco, ut nisi obsidione, expugnari posse non videretur. Cuius collis radices duo duabus ex partibus flumina subleebant. Ante id oppidum planities circiter millia passuum III in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interiecto spatio, pari altitudinis fastigio, oppidum cingebant. Sub muro, quae pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant fossamque et maceriam sex in altitudinem pedum praeduxerant. Eius munitionis, quae a Romanis instituebatur, circuitus XI millium passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita ibique castella XXIII ³ facta; quibus in castellis interdum stationes disponebantur, ne qua subito eruptio fieret; haec eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

70. Opere instituto, fit equestre praelium in ea planitie, quam intermissam collibus III millia passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Caesar Germanos submittit legionesque pro castris constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat. Praesidio legionum addito, nostris animus augetur: hostes in fugam coniecti se ipsi multitudine impediunt atque angustioribus portis relictis coartantur ⁴. Tum Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna caedes: nonnulli, relictis equis, fossam transire et maceriam transcendere conantur.

¹ *Ex novissimo agmine.* Dalla retroguardia.

² *Quod equitatu... erant pulsus.* Per la sconfitta della cavalleria.

³ *Castella XXIII.* Secondo alcuno, questi castelli erano piccoli campi quadrati.

⁴ Altri legge: *coacervantur.*

Paullum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri iubet ¹. Non minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur; veniri ad se confestim existimantes, ad arma conclamant; nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix portas iubet claudi, ne castra nudentur ². Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

71. Vercingetorix, priusquam munitiones a Romanis perficiantur, consilium capit, omnem a se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, « ut suam quisque eorum civitatem adeat, omnesque, qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant; sua in illos merita proponit, obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant ³, neu se, de communi libertate optime meritum, hostibus in cruciatum dedant: quod si indiligentiores fuerint, millia hominum delecta LXXX una secum interitura demonstrat; ratione inita, frumentum se exigue dierum triginta habere, sed paullo etiam longius tolerare posse parcendo. » His datis mandatis, qua erat nostrum opus ⁴ intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit; frumentum omne ad se referri iubet; capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit; pecus, cuius magna erat a Mandubiis compulsa copia, viritim ⁵ distribuit; frumentum parce et paulatim metiri instituit: copias omnes quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliae expectare et bellum administrare parat.

72. Quibus rebus ex perfugis et captivis cognitis Caesar, haec genera munitionis instituit. Fossam pedum xx directis lateribus ⁶ duxit, ut eius fossae solum tantumdem pateret, quantum summa labra distabant. Reliquas omnes munitiones ab ea fossa passus CD reduxit: id hoc consilio ⁷

¹ Promoveri iubet. Fa venir avanti.

² Ne castra nudentur. Acciocchè gli alloggiamenti non restino senza difensori.

³ Obtestaturque ut suae salutis rationem habeant. Li stringe a tener conto di sua salvezza. — *Ratione inita*. Computata ogni cosa, avere a mala pena frumento per trenta giorni: ma poter andare un poco più avanti, facendo economia, risparmiando

⁴ Qua erat nostrum opus. Da quel lato in cui l'opera nostra ecc., manda fuori la cavalleria.

⁵ Viritim. Per ogni capo d'uomo.

⁶ Directis lateribus. Con sponde diritte, a perpendicolo. — *Summa labra*. Gli orli estremi delle sponde. — *Ab ea fossa passus CD reduxit*: Tenne indietro da codesta fossa quattrocento passi tutte le altre fortificazioni.

⁷ Id hoc consilio. E ciò coll'inten

(quoniam tantum esset necessario spatium complexus, nec facile totum corpus corona militum cingeretur), ne de improvviso aut noctu ad munitiones hostium multitudine advolaret; aut interdiu tela in nostros, operi destinatos, conicere possent. Hoc intermisso spatio, duas fossas, xv pedes latas, eadem altitudine, perduxit: quarum interiorem, campestribus ac demissis locis, aqua ex flumine derivata complevit. Post eas aggerem ac vallum xii pedum extruxit; huic lorica¹ pinnaeque adiecit, grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui adscensum hostium tardarent; et turres toto opere circumdedit, quae pedes lxxx inter se distarent.

73. Erat eodem tempore et materiari et frumentari et tantas munitiones fieri necesse, deminutis nostris copiis, quae longius a castris progrediébantur: ac nonnumquam opera nostra Galli tentare atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere conabantur. Quare ad haec rursus opera addendum Caesar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent. Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abscissis, atque horum delibratis ac praeaculis cacuminibus², perpetuae fossae, quinos pedes altae, ducebantur. Huc illi stipites demissi et ab infimo revincti, ne revelli possent, a ramis eminebant. Quini erant ordines³, coniuncti inter se atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant. Hos cippos appellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem⁴ dispositos, scrobes⁵ trium in

to (poichè l'opera delle sue fortificazioni dovea stendersi a tale spazio che difficilmente si sarebbe potuto guermirla tutta di soldati, che ecc.

¹ *Huic loricae pinnaeque adiecit.* A questo aggiunse parapetto e merli. — *Grandibus cervis.* Con grossi tronchi d'alberi, coi rami alquanto mozzi.

² *Delibratis ac praeaculis cacuminibus.* Spellatene e aguzzate le punte. — *Perpetuae fossae.* Fosse dappertutto, continue. — *Huc illi stipites.* Da queste quei tronchi, cacciati giù e ben legati al fondo, sporgevan fuori coi rami.

³ *Quini erant ordines.* E ve n'eran cinque file. — *Quo qui intrave-*

rant; nelle quali chi andava a cacciarsi, s'infilzava in quelle acutissime palafite. — *Hos cippos appellabant.* Chiamavanle cippi.

⁴ *In quincuncem.* Obliquamente, disposti in modo che formavano la lettera V, cinque.

⁵ *Scrobes.* Si scavavano buche un poco più strette al fondo. — *Huc teretes stipites feminis* (da *femeni*) etc. In esse piantavansi tronchi grossi come la coscia, aguzzi in punta e abbrustiti. — *Simul confirmandi.* E per assodarli ben bene, ad uno ad uno si rinalzavano di terra. — *Octoni ordines.* Otto file. — *Ferreis hamis.* Con uncini di ferro. — *Stimulos.* Sproni.

altitudinem pedum fodiebantur, paullatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipites feminis crassitudine, a summo praeacuti et praeusti demittebantur ita, ut non amplius digitis iv ex terra eminent: simul, confirmandi et stabiliendi causa, singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur: reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. Huius generis octoni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant. Id ex similitudine floris lilium appellabant. Ante haec telae¹, pedem longae, ferreis hamis infixis, totae in terram infodiebantur mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis diserebantur, quos stimulos nominabant.

4. His rebus perfectis, regiones secutus quam potuit aequissimas² pro loci natura, xiv millia passuum complexus, pares eiusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem³ perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat eius discessu, munitionum praesidia circumfundi possent: ne cum periculo ex castris egredi cogantur, dierum xxx pabulum frumentumque habere omnes convectum iubet.

75. Dum haec ad Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum; ne, tanta multitudine confusa, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem⁴ habere possent. Imperant Aeduis atque eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis, Brannovicibus (Brannoviis), millia xxxv; parem numerum Arvernus, adiunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio Arvernorum esse consueverunt; Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus xii millia, Bellovacis x; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helviis; Suessionibus, Am-

1 Altri legge *teleae*: ma ne viene il senso medesimo: ch  *tela*   anche il subbio del telaio; e *telea*   grosso ramo sfrondato; travicello.

2 *Regiones secutus... aequissimas*. Tenendosi a' luoghi pi  vantaggiosi o pi  piani, per quanto il sito gliel permetteva.

3 *Exteriorem hostem*. Contro il nemico esterno, in aperta campa-

gna. — *Praesidia circumfundi*. Acciocch  n  pur da gran moltitudine di nemici quelle fortificazioni potessero venir circondate. — *Si ita accidat eius discessu*. Postoch , partendo lui di col , si facciano avanti.

— *Convectum iubet*. Fa portare foraggi e frumento per 30 giorni.

4 *Frumentandi rationem*. N  modo di provvederla di frumento.

bianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nervii, Morinis, Nitio-
brigi- bus quina millia; Aulercis Cenomanis totidem; Atre-
batibus iv, Bellocassis, Lexoviis, Aulercis Eburonibus
terna; Rauracis et Boiis xxx; universis civitatibus, quae
Oceanum attingunt, quaeque eorum consuetudine Armo-
ricae appellantur, quo sunt in numero Curiosolites, Rhe-
dones, Ambibari, Caletes, Osismii, Lemovices, Veneti, U-
nelli, sex. Ex his Bellovaci suum numerum non contule-
runt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis
bellum gesturos dicerent, neque cuiusquam imperio ob-
temperaturos: rogati tamen a Commio, pro eius hospi-
tio ¹ ii millia miserunt.

76. Huius opera Commii, ita ut antea demonstravimus,
fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britan-
nia Caesar: quibus ille pro meritis civitatem eius immu-
nem esse iusserat, iura legesque reddiderat, atque ipsi Mo-
rinos attribuerat. Tanta tamen universae Galliae consensio
fuit libertatis vindicandae, et pristinae belli laudis recu-
perandae, ut neque beneficiis, neque amicitiae memoria
moverentur; omnesque et animo et opibus in id bellum in-
cumberent, coactis equitum viii millibus et peditum circiter
ccxl. Haec in Aeduorum finibus recensebantur numerosque
inibatur: praefecti constituiebantur: Commio Atrebatum, Vir-
dumaro et Eporedirigi, Aeduis, Vergasillauno Arverno, con-
sobrino Vercingetorigis, summa imperii traditur. His dele-
cti ex civitatibus attribuuntur, quorum consilio bellum ad-
ministraretur. Omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam
profiscuntur: neque erat omnium quisquam, qui adspe-
ctum modo ² tantae multitudinis suslineri posse arbitra-
retur; praesertim ancipiti praelio, cum ex oppido eruptio-
ne pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque
cernerentur.

77. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua
suorum auxilia expectaverant, consumto omni frumento,
inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto, de exitu
fortunarum suarum consultabant. Apud quos variis dictis

¹ Pro eius hospitio. Per l'ospita-
lità che avevan con esso.

² Adspetum modo. Nè v'era al-
cuno il quale credesse potersi so-

stenere pur la vista di tanta mol-
titudine, specialmente in doppio con-
flitto, da fronte e da tergo.

sententiis, quarum pars deditioem, pars dum vires sup-
 peterent, eruptionem censebant, non praetereunda videtur
 oratio Critognati, propter eius singularem ac nefariam cru-
 delitatem. Hic, summo in Arvernus ortus loco et magnae
 habitus auctoritatis, « Nihil, inquit, de eorum sententia
 dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditiois no-
 mine appellant, neque hos habendos civium loco, neque
 ad concilium adhibendos, censeo. Cum iis mihi res sit, qui
 eruptionem probant: quorum in consilio, omnium vestrum
 consensu, pristinae residere virtutis memoria ¹ videtur. A-
 nimum est ista mollities, non virtus, inopiam paullisper ferre
 non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur,
 quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc
 sententiam probarem, nam apud me tantum dignitas po-
 test si nullam, praeterquam vitae nostrae, iacturam fieri
 viderem; sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus,
 quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid hominum millibus
 LXXX uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris
 animi ² fore existimatis, si pene in ipsis cadaveribus praelio
 decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio expoliare, qui
 vestrae salutis causa suum periculum neglexerint; nec stultitia
 ac temeritate vestra, aut imbecillitate animi, omnem Galliam
 prosternere ac perpetuae servituti addicere. An, quod ad diem
 non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid ergo?
 Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine causa ³
 quotidie exerceri putatis? Si illorum nuntiis confirmari non
 potestis, omni aditu praesepto; iis utimini testibus,
 appropinquare eorum adventum; cuius rei timore exterriti
 diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est?
 Facere, quod nostri maiores, nequaquam pari bello Cimbrorum
 Teutonumque, fecerunt; qui in oppida compulsi, ac simili
 inopia subacti, eorum corpori-

¹ *Pristinae... virtutis memoria.* Nella cui proposta si vede un lampo dell'antico valore.

² *Quid... animi.* Che animo, che coraggio credete voi che resti ancora? — *Hominum millibus LXXX.* Vedi num. 70, 71.

³ *Animine causa.* Per sollazzo.—

Omni aditu praesepto. Se per essere chiusa, impedita ogni entrata, non potete esser assicurati (del loro arrivo) dai loro messaggieri. — *Iis utimini testibus.* Vi serva la testimonianza di quelli che ecc., cioè de' Romani.

bus, qui aetate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt neque se hostibus tradiderunt. Cuius rei si exemplum¹ non haberemus, tamen libertatis causa institui et posteris prodi pulcherrimum iudicarem. Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia, Cimbri, magnaue illata calamitate, finibus quidem nostris aliquando excesserunt atque alias terras petierunt: iura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt: Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considerare, atque his aeternam iniungere servitutem? Neque enim unquam alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis: respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta, iure et legibus commutatis, securibus subiecta, perpetua premitur servitute. »

† 78. Sententiis dictis, constituunt, ut, qui valetudine aut aetate inutiles sint bello, oppido excedant atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut deditiois aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos² oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi, cum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se, in servitutem receptos, cibo iuvarent. At Caesar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat. †

* 79. Interea Commius et reliqui duces, quibus summa² imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt et, colle exteriori occupato, non longius \mathfrak{M} passibus a nostris munitionibus considunt. Postero die equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem III millia passuum patere demonstravimus, complent pedestresque copias paullum ab eo loco abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur, his auxiliis visis: fit

¹ Cuius rei si exemplum. Del che (cioè di mangiare i cadaveri dei proprii morti piuttostochè cedere).

² Eos; cioè i Galli stessi confederati, che or li cacciavano. Alesia era città de' Mandubii. V. num. 63.

100. quoniam in comitibus grandis...

gratulatio inter eos atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Itaque productis copiis ante oppidum considunt et proximam fossam cratibus integunt atque aggere explent seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.†

80. Caesar omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat¹, suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et praelium committi iubet. Erat ex omnibus castris, quae summum undique iugum tenebant, despectus²; atque omnium militum intenti animi pugnae proventum expectabant. Galli inter equites raros sagittarios expeditosque levis armaturae interiecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent et nostrorum equitum impetus sustinerent. Ab his complures de improviso vulnerati praelio excedebant. Cum suos pugnae superiores esse Galli considerent et nostros multitudine premi viderent, ex omnibus partibus, et ii, qui munitionibus continebantur, et ii, qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque recte³ ac turpiter factum celari poterat; utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem excitabant. Cum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt, eosque propulerunt: quibus in fugam coniectis, sagittarii circumventi interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri, cedentes usque ad castra insecuti, sui colligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia processerant, moesti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt.

81. Uno die intermisso Galli, atque hoc spatio magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi, ad campestris munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione⁴, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent, crates proiicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros

¹ *Si usus veniat.* All'uopo.

² *Despectus.* Da tutti gli alloggiamenti, da tutto il campo, che occupava la cima dei colli tutt'intorno, si vedeva la battaglia.

³ *Neque recte.* Niun fatto bello o brutto.

⁴ *Qua significatione.* Segno per dare avviso agli assediati del loro arrivo.

de vallo deturbare, reliquaque, quae ad oppugnationem pertinent, administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba signum suis Vercingetorix atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suis cuique locus erat definitus ¹, ad munitiones accedunt; fundis, librilibus sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Prospectu ² tenebris adempto, multa utrinque vulnera accipiuntur; complura tormentis tela coniciuntur. At M. Antonius et C. Trebonius, legati, quibus eae partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte nostros premi intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus castris deductos submittebant.

82. Dum longius ³ a munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: posteaquam propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant, aut in scrobes delapsi transfodiebantur, aut ex vallo ac turribus transiecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta ⁴, cum lux appeteret, veriti, ne a latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores fossas explent; diutius in iis rebus administrandis morati, prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. Ita, re infecta, in oppidum reverterunt.

83. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, consulunt: locorum peritos adhibent: ab his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a septemtrionibus collis, quem propter magnitudinem circuitus opere circumplecti non potuerant nostri, necessarioque pene iniquo loco et leniter declivi castra fecerant. Haec C. Antistius Reginus et C. Caninius Rebilus legati, cum dua-

¹ *Locus erat definitus.* Secondo il posto a ciascuno ne' giorni antecedenti assegnato. — *Librilibus.* Strumento da percuotere con sassi legati a funicelle. — *Sudibusque,* con pertiche. — *Glandibus,* palle di piombo.

² *Prospectu* Le tenebre impedendo la vista. — *Tormentis.* Strumenti macchine da guerra.

³ *Dum longius.* Finchè i Galli

stettero da lontano, giovò la gran quantità delle frecce. — *Posteaquam etc.* Ma nel farsi più appresso o si infilzavano negli sproni, nelle punte di ferro, o cadendo giù nelle buche si trafiggevano, o perivano passati fuor fuora da' giavelloiti lanciati dalle mura e dalle torri.

⁴ *Nulla munitione perrupta.* Senza aver rotta alcuna delle fortifica-

bus legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium LX millia ex omni numero deligunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, cum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex IV ducibus, propinquum Vercingetorigis praeficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Cum iam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit: eodemque tempore equitatus ad campestris munitiones accedere et reliquae copiae pro castris sese ostendere coeperunt.

84. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus, ex oppido egreditur; a castris longurios, musculos¹, falces reliquaque, quae eruptionis causa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis acriter atque omnia tentantur: qua minime visa pars firma est², huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur, nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus extitit, quod suum periculum in aliena vident virtute constare: omnia enim plerumque, quae absunt³, vehementius hominum mentes perturbant.

85. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit, laborantibus auxilium submittit. Utrisque⁴ ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendere conveniat. Galli, nisi profregerint muni-

zioni, trincee. — *Cum lux appetret*; facendosi di. — *Interiores*. I Galli chiusi in Alesia.

¹ *Longurios*, musculos. — *Longurius*, perticone; *musculus*, macchina descritta da Cesare, ne' *Comment. de Bello Civili*, lib. II, cap. 10. Era formata con travi, e serviva a chi era mandato a scavar le mura, le trincee; taluno la traduce in ital. galleria.

² *Qua minime visa pars firma est*. Dovunque si veda cedere, avere la peggio. — *Romanorum manus*. Le forze romane sparpagliate

in tante fortificazioni, non facilmente potevano parare a tutto.

³ *Quae absunt*. Le cose lontane, l'ignoto suol conturbare più fortemente l'animo umano.

⁴ *Utrisque*. All'uno e all'altro campo, così a' Romani come a' Galli, chiaro appariva; da ambe le parti vivamente sentivasi, esser quello il tempo di far le ultime prove, gli estremi sforzi; perchè se i Galli non riuscivano a rompere le fortificazioni era finita per essi; se i Romani vincevano, l'avevan vinta per sempre.

de rebus nostris se via
cedere timore parati

tiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium expectant. Maxime ad superiores munitiones ¹ laboratur, quo Vergasillaunum missum demonstravimus. Exiguum loci ² ad declivitatem fastigium magnum habet momentum. Alii tela coniciunt; alii testudine facta subeunt; defatigatis ³ in vicem integri succedunt. Agger, ab universis in munitionem coniectus, et adscensum dat Gallis, et ea, quae in terram occultaverant Romani, contegit: nec iam arma nostris, nec vires suppetunt.

86. His rebus cognitis, Caesar Labienum cum cohortibus vi subsidio laborantibus mittit: imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus, eruptione pugnet; id, nisi necessario, ne faciat. Ipse adit reliquos ⁴; cohortatur, ne labori succumbant; omnium superiorum dimicationum fructum in eo die atque hora docet consistere. Interiores desperatis ⁵ campestribus locis propter magnitudinem munitionum, loca praerupta ex adscensu tentant: huc ea, quae paraverant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant ⁶: aggere et cratibus fossas explent, aditus expediunt: falcibus vallum ac loricam rescindunt.

87. Caesar mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus vi, post cum aliis vii C. Fabium legatum: postremo ipse, cum vehementius pugnarent, integros subsidio adducit ⁷. Restituto praelio ac repulsis hostibus, eo, quo Labienum miserat, contendit; cohortes iv ex proximo castello deducit; equitum se partem sequi, partem circumire

¹ *Superiores munitiones.* Le fortificazioni fatte in alto, su' colli.

² *Exiguum loci.* Un piccol rialto sulla china del luogo riesce di grande importanza. O piuttosto: si fa un aspro, un pericoloso combattere intorno a un piccolo rialto sulla china del luogo. Infatti dice poi che i Romani non avevan più armi, nè forze.

³ *Defatigatis.* Vengono soldati freschi a surrogare gli stanchi. — *Agger.* La terra da tutti gettata sulle fortificazioni, dà modo ai Galli di salir su, e copre le opere, le insidie, i laccioli preparati da' Romani.

⁴ *Ipse adit reliquos.* Va dagli altri egli stesso.

⁵ *Interiores, desperatis.* Gli asseidiati, disperando di vincere nell'aperta campagna per l'ampiezza delle fortificazioni nemiche, tentano di salir su in luoghi dirupati.

⁶ *Ex turribus propugnantes deturbant.* Gettano abbasso i combattenti dalle torri. — *Aditus expediunt.* Si sgombrano le vie. — *Falcibus.* Colle falci dirompono il vallo e il parapetto.

⁷ *Integros subsidio adducit.* Mena in aiuto gente fresca egli stesso.

exteriores munitiones et a tergo hostes adoriri iubet. Labienus, postquam neque aggeres, neque fossae vim hostium sustinere poterant, coactis undequadrageinta cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas fors obtulit, Caesarem per nuntios facit certiore, quid faciendum existimet. Accelerat Caesar, ut praelio intersit.

88. Eius adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in praeliis uti consueverat, turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi iusserat, ut de locis superioribus ¹ haec declivia et devexa cernebantur, hostes praelium committunt. Utrunque clamore sublato, excipit rursus ² ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, emissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum ³ equitatus cernitur: cohortes aliae appropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna caedes. Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur: Vergasillaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIV ad Caesarem referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido caedem et fugam suorum, desperata salute, copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hac re audita, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates discedunt.

89. Postero die Vercingetorix, concilio convocato, id se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa, demonstrat; et quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum tradere velint. Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Iubet arma tradi, principes produci ⁴. Ipse in munitione ⁵ pro castris conse-

¹ *Ut de locis superioribus.* Siccome dalle alture si vedeva giù per le chine.

² *Excipit rursus.* Al grido alzato di qua e di là, dall'uno e dall'altro campo, risponde l'eco del vallo ecc.

³ *Post tergum.* Di tratto si vede la cavalleria alle spalle (de' nemici).

⁴ *Principes produci.* Presentarsi i capi.

⁵ *Ipse in munitione.* Egli in persona si mette a sedere nelle fortifi-

dit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma proiciuntur. Reservatis Aeduis atque Arvernīs, si per eos ¹ civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula praedae nomine distribuit. <

90. His rebus confectis, in Aeduos proficiscitur; civitatem recipit ². Eo legati ab Arvernīs missi, quae imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit: captivorum circiter xx millia Aeduis Arvernisque reddit: T. Labienum ii cum legionibus et equitatu in Sequanos proficisci iubet: huic M. Sempronium Rutilum attribuit: C. Fabium et L. Minutium Basilum cum ii legionibus in Remis collocat, ne quam a finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Reginum in Ambivaretos, T. Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus ³ mittit. Q. Tullium Ciceronem et P. Sulpicium Cabillonem et Matisconem in Aeduis ad Ararim, rei frumentariae causa, collocat. Ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus literis Caesaris cognitīs, Romae dierum xx supplicatio ⁴ indicitur.

cazioni dinanzi al campo. — *Vercingetorix deditur.* Vercingetorige gli si dà nelle mani.

¹ *Si per eos.* Caso mai potesse, per mezzo loro, ricuperar le città.

² *Civitatem recipit.* Prende possesso della città; la città gli si arrende.

³ *Cum singulis legionibus.* Con una legione per ciascuno.

⁴ *Dierum xx supplicatio.* Pre-

ghiere e feste ne' templi degli Dei, per venti giorni. Già vedemmo per gran cosa aver noiato Cesare che, per antecedenti sue vittorie, si fossero intimati in Roma quindici giorni di tali preghiere: segno di vittorie importanti: or si trattava di fatti ancora più importanti. S'era vinta la Gallia, con istrage di tanti innocenti e liberi uomini.

INCERTI AUCTORIS
AULI HIRTII UT VIDETUR
COMMENTARIORUM CAESARIS
DE BELLO GALLICO

LIBER OCTAVUS

ARGUMENTUM

PRAEFATIO A. HIRTII. — RES GESTAE C. IULII CAESARIS
A. VIII. PROCONSULATUS

CAP. 1. Nova coniuratio Gallorum. — 2, 3. Receptio Biturigum. — 4, 5. Carnutes debellati. — 6 - 22. Bellovaci. — 23. Commius Atrebas insidiis petitus. — 24, 25. Exercitus Romanus in plures partes divisus: fines Ambiorigis iterum vexati: T. Labienus in Treviros missus. — 26 - 29. Lemo-num a Dumnaco Andium duce oppugnatum. Dumnacus victus. — 30. C. Caninius Drappetem et Lucterium persequitur. — 31. Carnutes et finitimae civitates in fidem receptae. — 32, 33. Drappetis et Lucterii fuga in oppidum Uxellodunum, quod obsidetur. — 34, 35. Drappes et Lucterius, frumentum et commeatum adducturi, ex oppido egressi, a C. Caninio legato repulsi. — 36. Drappes captus. — 37, 38. Uxellodunum operibus inclusum: de Gutruato supplicium sumtum. — 39 - 43. Adventus Caesaris ad Uxellodunum: oppidani ab aqua prohibiti: opera Romanorum incensa: fons oppidi cuniculis intercisus. — 44. Uxelloduni deditio: poena oppidanorum: Drappetis mors: Lucterius prehensus. — 45. Treviri a Labieno victi. — 46. Aquitania in fidem recepta: hiberna. — 47, 48. Commius victus.

ANNUS IX. PROCONSULATUS.

CAP. 49. Praefatiuncula auctoris. Caesaris indulgentia in Gallos. — 50. Eius iter in Italiam, Antonium ut in petitione sacerdotii adiuvet. — 51. Caesar magnifice exceptus. — 52, 53. Iter in ulteriorem Galliam. Labienus Galliae Togatae praefectus: initia belli civilis. — 54, 55. Legiones a Caesare per causam belli Parthici deductae, Pompeio traditae.

**Praefatio A. Hirtii. — Res gestae
C. Julii Caesaris a. VIII. Proconsulatus.**

« Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, cum quotidiana¹ mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae, non comparandos² superioribus atque insequentibus eius scriptis, contexui novissimumque ac imperfectum a rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed vitae Caesaris. Quos utinam qui legent, scire possint, quam invitus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim³ Caesaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset, adeoque probantur omnium iudicio⁴, ut praerepta, non praebita, facultas scriptoribus videatur. Cuius tamen rei maior nostra⁵, quam reliquorum, est admiratio: ceteri enim, quam bene atque emendate; nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecerit, scimus. Erat autem in Caesare cum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia⁶ suorum consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem: quae bella quamquam ex parte nobis Caesaris sermone sint nota, tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione nos capiunt⁷, aliter, quae pro

¹ *Cum quotidiana.* Già parendo il mio quotidiano, continuo, ricusare, mosso non da ragione di difficoltà, ma da pretesto di pigrizia.

² *Non comparandos.* Certo da non paragonarsi cogli antecedenti e co' susseguenti scritti da lui.

³ *Interposuerim.* Di mettere un mio scritto in mezzo a quelli di Cesare.

⁴ *Omnium iudicio.* E per generale giudizio sono cosa sì eccellenti, che, non somministrato, ma tolto

ne pare agli altri scrittori il modo di far meglio (allude al modesto titolo di *Commentarii* dato da Cesare al suo scritto; e il commentario si sa essere cosa più semplice ed umile che la storia).

⁵ *Cuius rei... maior nostra.* Del che più grande assai è la meraviglia in me che negli altri ecc.

⁶ *Verissima scientia.* Sapeva perfettamente esprimere i suoi sentimenti.

⁷ *Nos capiunt.* Ci allettano. — Pro

testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso crimen¹ arrogantiae subeo, quod me iudicio cuiusquam existimem posse cum Caesare comparari. Vale.»

1. Omni Gallia devicta, Caesar cum a superiore aestate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet: complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nuntiabantur coniurationesque facere. Cuius rei verisimilis causa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudo in unum locum coacta, resisti posse Romanis; nec, si diversa bella complures eodem tempore inissent civitates, satis auxilii, aut spatii, aut copiarum habiturum exercitum Populi Romani ad omnia persequenda: non esse autem² alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem.

2. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar M. Antonium quaestorem suis praefecit hibernis: ipse cum equitatus praesidio pridie Kalend. Ianuarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII, quam non longe a finibus Aeduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adiungit legionem XI, quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit: qui, cum latos fines et complura oppida haberent, unius legionis hibernis³ non potuerant contineri, quin bellum pararent coniurationesque facerent.

3. Repentino adventu Caesaris accidit, quod imparatis⁴ disiectisque accideret, fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere

testimonio. Secondo testimonianza.

¹ *Hoc ipso crimen.* Per questo appunto apparisco, divento arrogante, che mi penso potersi dare alcuno il quale creda ch'io mi voglia paragonare a Cesare.

² *Non esse autem.* Non dover città alcuna ricusar il disagio, il danno che le potesse toccare. — *Si tali mora.* Se con tale indugio, se col

dar faccenda a' nemici procurava alle altre città modo di ricuperare la libertà.

³ *Unius legionis hibernis.* La presenza di una sola legione mandata a passare l'inverno non era bastata ecc.

⁴ *Quod imparatis etc.* Nè poteva esser altro di gente non apparecchiata e dispersa.

in oppida possent: namque etiam illud, vulgare incursionibus, signum hostium ¹, quod incendiis aedificiorum intelligi consuevit, Caesaris id erat interdicto sublatum: ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur, aut hostes incendiis terrentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut privatis hospitibus confisi, aut societate consiliorum ², confugerant. Frustra; nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit, nec dat ulli civitati spatium de aliena potius, quam de domestica salute cogitandi: qua celeritate et fideles amicos retinebat, et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione proposita, Bituriges cum sibi viderent clementia Caesaris reditum patere in eius amicitiam, finitimasque civitates sine ulla poena dedisse obsides atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

4. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intollerandis studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios, centurionibus II millia nummum ³ praedae nomine condonanda pollicetur: legionibusque in hiberna remissis, ipse se recipit die XL Bibracte. Ibi cum ius diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petitem contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita, cum non amplius X et VIII dies in hibernis esset commoratus, legiones XIV, et VI ex hibernis ab Arare educit; quas ibi collocatas, explicandae rei frumentariae causa ⁴, superiore commentario demonstratum est. Itaque cum II legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

5. Cum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque, quae tolerandae hiemis causa, constitutis repente exiguis

¹ *Vulgare incursionibus signum hostium.* L'incendio indizio di nemici, volgare nelle scorrerie, era, per divieto di Cesare, impedito; acciocchè, volendo andar oltre, lontano, non venissero a mancar di frumento e foraggio ecc.

² *Societate consiliorum.* Nella

causa, nell'accordo comune.

³ *II millia nummum.* Due mila denari. *Nummum* per *nummorum*, secondo il modo romano di contare.

⁴ *Explicandae rei frumentariae causa.* Per agevolare l'acquisto del grano, delle vettovglie.

ad necessitatem aedificiis, incolebant, nuper enim devicti complura oppida dimiserant¹, dispersi profugiunt. Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates cum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit atque in tecta partim Gallorum, partim quae², coniectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia, erant inaedificata, milites contegit: equites tamen et auxiliosos pedites in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes; nec frustra, nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, cum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi, magna parte amissa suorum, dissipantur in finitimas civitates.

6. Caesar tempore anni difficillimo, cum satis haberet convenientes manus dissipare³, ne quod initium belli nasceretur; quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse conflare: C. Trebonium cum II legionibus, quas secum habebat in hibernis Genabi collocavit; ipse, cum crebris legationibus Remorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant, finitimasque his civitates, duce Correo Bellovaco et Commio Atrebate, exercitus comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem⁴, pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret, nullam calamitatem socios optime de republica meritis accipere; legionem ex hibernis evocat rursus XI, literas autem ad C. Fabium mittit, ut in fines Suessionum legio-

¹ *Complura oppida dimiserant.* Avevan perdute parecchie città, castelli.

² *Partim quae*, sottinteso *in tecta*. Parte nelle case rimaste incomplete, copertele in fretta colla paglia adoperata per le trabacche.

³ *Convenientes manus dissipare.* Bastandogli disperdere le truppe (nemiche) che s'andavano qua e là rattestando. — *Quantumque in ra-*

tione esset, exploratum haberet etc. E chiaro vedendo, per quanto a senso umano se ne poteva giudicare, che prima della state non ci sarebbe stato alcun grande sforzo di guerra.

⁴ *Faceret impressionem etc.* Per piombare con tutte le forze sul territorio de' Suessionii, ch'erano stati uniti a' Remi.

nes II, quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus a T. Labieno arcessit. Ita, quantum hibernorum opportunitas bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore, in vicem legionibus ¹ expeditionum onus iniungebat.

7. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur, castrisque in eorum sinibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi renuntiant, paucos in aedificiis esse inventos, atque hos, non qui agrorum colendorum causa remansissent, namque esse undique diligenter demigratum, sed qui speculandi gratia ² essent remissi. A quibus cum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bellovacorum, quodve esset consilium eorum, inveniebat, « Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse; itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Velliocasses, Atrebatas locum castris excelsum, in silva, impedita circumdatum palude, delegisse; omnia impedimenta in ulteriores silvas contulisse; complures esse principes belli auctores ³, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen Populi Romani intellexissent; paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda, quorum et vicinitas propinqua et multitudo esset infinita: constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si, ut dicebatur, Caesar cum III legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore postea conditione cum toto exercitu decertare cogentur: si maiores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent; pabulatione autem, quae propter anni tempus cum exigua tum disiecta ⁴ esset, et frumentatione et reliquo com meatu ex insidiis prohibere Romanos. »

8. Quae Caesar consentientibus pluribus ⁵ cum cogno-

¹ *In vicem legionibus.* Accollava alle legioni alternativamente il peso delle spedizioni.

² *Speculandi gratia.* Rimandati per ispiare, esplorare.

³ *Principes belli auctores.* Parecchi essere i capi promotori della guerra.

⁴ *Cum exigua tum disiecta.* Dagli agguati impedire ai Romani i foraggi, che per altro scarsi e dispersi erano, il radunar frumento e le altre provviste.

⁵ *Consentientibus pluribus.* Accordandosi molti (prigioni) nel dire le stesse cose.

visset, atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum remota esse iudicaret, omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostis, contempta suorum paucitate, prodiret in aciem: singularis enim virtutis veterrimas legiones VII, VIII et IX habebat: summae spei delectaeque iuventutis XI, quae, octavo iam stipendio functa¹, tamen collatione reliquarum nondum eandem vetustatis ac virtutis coeperat opinionem. Itaque consilio advocato, rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si forte hostes III legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio VII, VIII et IX ante omnia irent impedimenta; deinde omnium impedimentorum agmen, quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit, cogeret XI², ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione pene quadrato agmine instructo, in conspectum hostium celerius opinione eorum, exercitum adducit.

9. Cum repente instructas velut in acie³ certo gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata, sive certaminis periculo⁴, sive subito adventu, seu expectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat, tamen, admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa⁵, magis in altitudinem depressa, quam late patente, castra castris hostium confert. Haec imperat vallo pedum XII muniri, coronisque lorikulam⁶ pro ratione eius altitudinis inaedificari; fossam duplicem pedum quinum denum lateribus directis⁷

¹ *Octavo iam stipendio functa.* Già aveva fatto otto campagne; nondimeno, a paragone delle altre ecc.

² *Omnium impedimentorum agmen, cogeret XI.* La schiera de' bagagli fosse ristretta nella legione undecima.

³ *Instructas velut in acie.* Vedendo i Galli le legioni avanzarsi con fermo passo come schierate a battaglia.

⁴ *Sive certaminis periculo.* Fosse per il rischio della battaglia, o per

l'improvviso nostro arrivo, o per aspettare a veder i nostri disegni.

⁵ *Valle intermissa.* E la valle fraposta essendo più profonda che larga, pianta il suo campo rispetto a quel del nemico.

⁶ *Coronisq[ue] lorikulam.* Trincea a cornice proporzionata all' altezza di quella del vallo.

⁷ *Pedum quinum denum lateribus directis.* Scavare una doppia fossa di quindici piedi coi lati diritti a perpendicolo.

deprimi; turres crebras excitari in altitudinem in tabulatorum¹, pontibus transiectis constratisque coniungi, quorum frontes viminea lorica munirentur, ut hostis a duplici fossa duplici propugnatorum ordine defenderetur: quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque tela permetteret; alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegetetur. Portis fores altioresque turres imposuit.

10. Huius munitionis duplex erat consilium. Namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum: et, cum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim crebro paucis utrinque procurrentibus², inter bina castra palude interiecta, contendebatur: quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes insequabantur; aut vicissim hostes, eandem transgressi, nostros longius submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus id, quod accidere erat necesse, cum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquiretetur, ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quae res etsi mediocre detrimentum iumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum; atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcescenda docui, cum equitibus venerat: qui tametsi numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari instabantur.

11. Caesar, cum animadverteret, hostem complures dies castris, palude et loci natura munitis, se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciose, nec locum munitionibus claudi, nisi a maiore exercitu, posse: literas ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime posset, legionem XIII, quae cum T. Sextio legato in Biturigibus

¹ *Trium tabulatorum.* Di tre tavolati, piani. — Unite con ponti posti tra esse e coperti. — *Ut hostis... defenderetur.* Per parare il nemico.

² *Crebro paucis procurrentibus.* Si facevano frequenti scaramucce,

avvisaglie, avanzandosi alcuni pochi soldati dall'uno e dall'altro campo, per esservi una palude frapposta. — *Locis impeditis.* In luoghi intricati, ingombri.

hiemabat, accesseret, atque ita cum III legionibus quam magnis itineribus ad se veniret; ipse equites in vicem¹ Remorum ac Lingonum reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

12. Quod cum quotidie fieret, ac iam consuetudine diligentia minueretur, quod plerumque accidit diuturnitate, Bellovaci, delecta manu peditum, cognitis stationibus² quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros insidiis, deinde circumventos aggredierentur. Cuius mali sors incidit³ Remis, quibus illa dies fungendi muneris obvenerat. Namque ii, cum repente hostium equites animadvertissent ac numero superiores paucitatem contemsissent, cupidius insecuti, a peditibus undique sunt circumdati: quo facto perturbati, celerius, quam consuetudo fert equestris praelii, se receperunt, amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto equitum: qui cum vix equo propter aetatem posset uti, tamen, consuetudine Gallorum, neque aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Infantur atque incitantur hostium animi secundo praelio, principe et praefecto Remorum interfecto; nostrique detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere ac moderatius cedentem insequi hostem.

13. Non intermittuntur interim quotidiana praelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani, quos propterea Caesar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi praeliarentur, cum constantius universi paludem transissent, paucisque resistentibus interfectis, pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti: perterriti non solum ii, qui aut cominus opprimebantur⁴, aut eminus vulnera-

¹ *In vicem.* Mandava alternativamente, a vicenda la cavalleria dei Remi. — *Evocaverat.* Li aveva richiamati a servizio. — *Praesidio pabulationibus.* Di scorta ai foraggi.

² *Cognitis stationibus.* Conosciute, imparate le cotidiane stazioni, marce della nostra cavalleria. — *Elicerent nostros insidiis.* Tirassero

i nostri nelle insidie, agguati.

³ *Cuius mali sors incidit.* La sorte di questa sciagura toccò a' Remi. — *Secundo praelio.* Del felice combattimento s'insuperbiscono ed imboldanziscono i nemici. — *Nostrique detrimento admonentur.* E i nostri dal toccato danno imparano, ecc.

⁴ *Cominus opprimebantur.* Veni-

bantur, sed etiam, qui longius subsidiari consueverant, turpiter refugerunt; nec prius finem fugae fecerunt, saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli pudore coacti longius profugerent. Quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix iudicari posset, utrum secundis parvulis rebus¹ insolentiores, an adversis mediocribus timidiores essent.

14. Compluribus diebus iisdem in castris consumptis, cum propius accessisse legiones et C. Trebonium legatum cognovissent: duces Bellovacorum, veriti similem obsessio- nem Alesiae, noctu dimittunt eos, quos aut aetate, aut vi- ribus inferiores, aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta. Quorum perturbatum et confusum dum ex- plicant agmen, magna enim multitudo carrorum etiam ex- peditos sequi Gallos consuevit, oppressi luce², copiis ar- matorum vias pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimen- torum suorum processisset. At Caesar neque resistentes aggrediendos, neque cedentes tanto collis adscensu laces- sendos iudicabat; neque non usque eo legiones admoven- das³, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, mi- litibus instantibus, non possent. Ita, cum palude impedita a castris castra dividerentur, quae transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset; atque id iugum, quod trans paludem pene ad hostium castra pertineret, me- diocri valle a castris eorum intercisum animadverteret: pontibus palude constrata, legiones transducit celeriterque in summam planitiem iugi pervenit, quae declivi fastigio duobus a lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis,

vano caricati da presso. — *Longius subsidiari.* Da lontano solevano recar aiuto (col semplice star in vista del nemico).

¹ *Utrum secundis parvulis rebus.* Appena giudicar si poteva se fosse- ro più insolenti, millantatori ne' fat- terelli, nelle piccole cose lor riu- scite bene, o più codardi ne' casi avversi un po' gravi.

² *Oppressi luce.* Colti, sorpresi dal giorno. — *Copiis armatorum vias instruunt.* Muniscono le vie di molti

armati, dispongono sulle vie molti armati.

³ *Neque non usque eo legiones admovendas.* Bensì doversi muo- vere, far avanzar le legioni tanto che i barbari non potessero, alla presenza de' nostri, scendere di quel luogo senza pericolo. — *Palude impedita.* Ingombra, intricata. — *Pontibus constrata palude.* Fatti ponti sulla palude. — *Hostium cuneos;* nei puntoni, schiere disposte a co- nio, de' nemici.

ad ultimum iugum pervenit, aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos conici possent.

15. Barbari, confisi loci natura, cum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem¹ conarentur, paulatimque copias distributas dimittere non audent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. Quorum pertinacia Caesar cognita, xx cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis, muniri iubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas collocat: equites frenatis equis² in stationibus disponit. Bellovaci, cum Romanos ad insequendum paratos viderent, neque pernoctare sine periculo, aut diutius permanere sine cibariis eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi inierunt. Fasces, uti considerant, stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se traditos, ante aciem collocaverunt; extremoque tempore diei, signo pronuntiato, uno tempore incenderunt. Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu textit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt.

16. Caesar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat, incendiis oppositis; tamen id consilium cum fugae causa initum suspicaretur, legiones promovet, turmas mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsisteret hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites cum intrare funum et flammam densissimam timerent; ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes³ adverterent equorum; insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita fuga, timoris simul caliditatisque plena, sine ullo detrimento millia non amplius x progressi hostes, loco munitissimo castra posuerunt. Inde, cum saepe in insidiis equites pedesque dispone-

¹ *Subire collem.* Pigiare, impossessarsi del colle. — *xx. cohortibus instructis.* Tenendo apparecchiate in armi xx coorti. — *Castrisque in eo loco metatis:* e là accampatosi.

² *Frenatis equis.* Co' cavalli imbrigliati, forniti di tutto punto. —

Continens flamma. La continua, cioè viva per tutta la linea, fiamma della paglia e dei sarmenti disposti.

³ *Vix suorum ipsi priores partes.* Appena potevano scorgere le orrecchie del proprio cavallo.

rent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus infe-
rebant.

17. Quod cum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar, Corream, Bellovacorum ducem, fortissimorum millia vi peditum delegisse, equitesque ex omni numero M, quos in insidiis eo loco collocarat, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio, Caesar legiones plures, quam solebat, educit; equitatumque, qua consuetudine¹ pabulatoribus mittere praesidia consue-
rat, praemittit. Huic interponit auxilia levis armaturae: ipse cum legionibus, quam potest maxime, appropinquat.

18. Hostes in insidiis dispositi, cum sibi delegissent campum ad rem gerendam, non amplius patentem in omnes partes passibus M, silvis undique impeditissimis aut altissimo flumine munitum, velut indagine² hunc insidiis circumdederunt. Explorato hostium consilio, nostri, ad praeliandum animo atque armis parati, cum subsequentibus legionibus nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu cum sibi Correas oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit atque in proximas turmas impetum fecit. Nostri constanter incursum sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum conveniunt, quod plerumque³ equestribus praeliis cum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipiunt.

19. Cum dispositis turmis invicem rari⁴ praeliarentur, neque a lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri, Correo praeliante ex silvis. Fit magna contentione diversum praelium. Quod cum diutius pari Marte iniretur, paullatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum,

¹ Qua consuetudine. Manda innanzi tanto di cavalleria, quanto soleva mandarne di scorta a' fozzaglieri.

² Velut indagine. A foggia di luncagnola (specie di rete da caccia).— Subsequentibus legionibus. Venendo su le legioni, seguiti dalle legioni.

³ Quod plerumque etc. Il che ordinariamente ne' combattimenti della cavalleria si fa per qualche timore, per timor d'alcun che, e si fa con danno per essere troppi.

⁴ Cum dispositis turmis invicem rari. Schierate le truppe, pugnando a vicenda pochi alla volta, in piccoli corpi ecc.

quae nostros cogit cedere equites : quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos docui, turmisque nostrorum interpositi constanter praeliantur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione: deinde, ut ratio postulabat praelii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes ¹ acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones, crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuntii afferuntur, imperatorem instructis copiis ² adesse. Qua re cognita, praesidio cohortium confisi nostri, acerrime praeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam communicasse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis atque itineribus diversis fugam quaerunt. Nequidquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur: victi tamen percussisque, maiore parte amissa, quo fors tulerat ³, consternati, profugiunt, partim silvis petitis, partim flumine: qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur: cum interim nulla calamitate victus Correus excedere praelio silvasque petere, aut, invitantibus nostris ad deditioem, potuit adduci, quin, fortissime praeliando compluresque vulnerando, coegeret elatos iracundia victores in se tela conicere.

20. Tali modo re gesta, recentibus praelii vestigiis ingressus Caesar, cum victos tanta calamitate existimaret hostes, nuntio accepto, locum castrorum relicturos, quae non longius ab ea caede abesse plus minus VIII millibus dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen exercitu transducto, progreditur. At Bellovaci reliquaeque civitates, repente ex fuga paucis ⁴, atque his vulneratis, receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant, omnibus adversis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, cum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu tuba-

¹ *Quod nullum ab insidiantibus imprudentes.* E per ciò stesso hanno il sopravvento, perchè niun danno avean toccato per imprudenza.

² *Instructis copiis.* Colle truppe ordinate a combattere.

³ *Quo fors tulerat.* Dove fortuna li portava.

⁴ *Repente ex fuga paucis.* Di tratto arrivando fra loro alcuni pochi fuggitivi feriti, che protetti da' boschi aveano cansato l'uccidio.

rum convocato, conclamant, legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

21. Hoc omnibus probato consilio, Commius Atrebas ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e vestigio¹ mittunt ad Caesarem legatos, petuntque, « ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre integris² posset, pro sua clementia atque humanitate numquam profecto esset illaturus: afflictas opes equestri praelio Bellovacorum esse; delectorum peditum multa millia interisse; vix refugisse nuntios caedis; tamen magnum, ut in tanta calamitate³, Bellovacos eo praelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus; numquam enim senatum tantum in civitate, illo vivo, quantum imperitam plebem, potuisse. »

22. Haec orantibus legatis, commemorat Caesar, « eodem tempore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum; pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse, neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos: scire atque intelligere se, causam peccati⁴ facillime mortuis delegari; neminem vero tantum pollere, ut, invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus, infirma manu plebis bellum concitare et gerere posset: sed tamen se contentum fore ea poena, quam sibi ipsi contraxissent. »

23. Nocte insequenti legati responsa ad suos referunt, obsides conficiunt⁵. Concurrunt reliquarum civitatum legati, quae Bellovacorum speculabantur eventum. Obsides dant, imperata faciunt, excepto Commio, quem timor pro-

¹ *E vestigio.* Incontanente, senz'altro.

² *Integris (hostibus).* Che si contenti di trattarli come avrebbe fatto con nemici non venuti a battaglia, e interi di forze.

³ *Ut in tanta calamitate.* Comechè il disastro sia grande. — *Numquam enim senatum.* Poichè il senato (de' Bellovaci) vivendo Correo, non aveva mai avuto tanto potere quanto l'inetta plebe.

⁴ *Causam peccati.* Esser facilissimo dar la colpa a' morti. — *Nemi-*

nem vero. Niuno però aver tanta autorità da potere, con mal sicura turba di plebe muovere e far guerra a dispetto de' capi, contro il voler del senato e a malgrado di tutti i buoni. — *Sed tamen.* Egli nondimeno si sarebbe contentato di quella pena, ch'essi medesimi s'eran tirata addosso.

⁵ *Obsides conficiunt.* Radunangli ostaggi. — *Bellovacorum speculabantur eventum.* Stavan guardando dove riuscisse il trattare, l'ambasciata dei Bellovaci.

hibebat, cuiusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus, Caesare in Gallia citeriore iudicante, cum Commium comperisset sollicitare civitates, et coniurationem contra Caesarem facere, infidelitatem eius sine ulla perfidia¹ iudicavit comprimi posse. Quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum per simulationem colloquii curaret interficiendum. Ad eam rem delectos idoneos ei tradit centuriones. Cum in colloquium ventum esset et, ut convenerat, manum Commii Volusenus arripuisset², centurio, vel ut insueta re permotus, vel celeriter a familiaribus prohibitus Commii, conficere hominem non potuit: graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Cum utrinque gladii districti essent; non tam pugnandi, quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum; Gallorum, quod, insidiis cognitis, plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisse Commius dicebatur, numquam in conspectum cuiusquam Romani venire.

24. Bellicosissimis gentibus devictis, Caesar, cum videret, nullam iam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret; sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere ad praesens imperium evitandum: plures in partes exercitum dimittere constituit; M. Antonium quaestorem cum legione XI sibi coniungit; C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit in diversissimam³ Galliae partem; quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat, neque C. Caminium Rebilum legatum, qui in illis regionibus praeerat, satis firmas II legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat, legionemque XII, quae cum eo fuerat in hibernis, in Togatam Galliam mittit, ad colonias civium Romanorum tuendas; ne quod simile in-

¹ *Sine ulla perfidia.* Senza nota di perfidia, di tradimento. — *Ne tentando cautionem faceret.* Per non renderlo, ecc. saggiarlo, metterlo alla prova, ancora più guardingo.

² *Manum Commii... arripuisset.* Avendo... stretta la mano ecc. (era il segno di fare il colpo). — *Con-*

ficere hominem. Non poté finirlo.

³ *Diversissimam;* opposta. — *Satis firmas;* abbastanza forti. — *Ne quod (aliquid).* Acciocchè per qualche scorreria de' nemici, lor non toccasse disgrazia come a' Tergestini ecc.

commodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis accidisset, qui repentino latrocinio atque impetu eorum erant oppressi. Ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur: quem perterritum ac fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis ¹ esse ducebat, adeo fines eius vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

25. Cum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset, atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto: Labienum cum II legionibus in Treviros mittit, quorum civitas, propter Germaniae vicinitatem, quotidianis exercitata bellis, cultu et feritate non multum a Germanis differebat, neque imperata unquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

26. Interim C. Caninius legatus, cum magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum, literis nuntiisque Duratii cognosceret, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanserat, cum pars quaedam civitatis eius defecisset; ad oppidum Lemonum contendit. Quo cum adventaret, atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum millibus, a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Lemoni oppugnari; neque infirmas legiones hostibus committere auderet; castra munito loco posuit. Dumnacus, cum appropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit. Cum complures dies in oppugnatione consumsisset et, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit.

¹ *Proximum suae dignitatis.* Stimava del suo decoro dar il guasto al suo paese, territorio, in modo che non perdonando nè a' cittadini, nè alle case, nè al bestiame, nè cadesse in tanto odio de' suoi, se per sorte gliene restavano alcuni, che per isdegno di tanti mali non potesse

più mai por piede in patria. (Questa rabbia di Cesare contro il valoroso Gallo movea non tanto dal desiderio di disfarsi d'un potente nemico, quanto dalla stizza che gli fosse fuggito di mano, come vedemmo al n. 30 del lib. VI.

27. Eodem tempore C. Fabius legatus, complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat¹, literisque C. Caninii Rebili sit certior, quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnuacus, adventu Fabii cognito, desperata salute, si eodem tempore coactus esset et Romanum externum sustinere hostem², et respicere ac timere oppidanos, repente eo ex ioco cum copiis recedit: nec se salis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus, neque se cum Caninio coniunxerat, tamen doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum credit, hostes perterritos eum locum, quem petebat, petituros³. Itaque cum copiis ad eundem pontem contendit, equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum cum processisset⁴, sine defatigatione equorum, in eadem se reciperet castra. Consequuntur, equites nostri⁵, ut erat praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen et, fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi, magna praeda, multis interfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se recipiunt in castra.

28. Insequenti nocte Fabius equites praemittit, sic paratos, ut conflicerent atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cuius praeceptis ut res gereretur, Q. Actius Varus, praefectus equitum, singularis et animi et prudentiae vir, suos hortatur, agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum praelium committit. Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus, qui, toto agmine subsistentes⁶, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium.

¹ *Obsidibus firmat.* La rassoda (la sommissione di quelle città) col farsi dare statichi, ostaggi.

² *Romanum externum sustinere hostem.* Far fronte all'oste romana in aperta campagna — *Et respicere et timere oppidanos.* E tener di mira e temere gli abitanti dell'assediate città.

³ *Hostes... eum locum, quem petebat, petituros.* Che i nemici atterriti sarebbero andati dov'egli an-

dava.

⁴ *Quantum cum processisset.* Ordina che la cavalleria preceda la fanteria di tanto, quanto potesse, senza affaticare i cavalli, ritrarsi tosto nel campo.

⁵ *Consequuntur equites nostri.* Si avanza la nostra cavalleria e assaltano una squadra di Dumnaco ecc.

⁶ *Toto agmine subsistentes.* Schieratasi (la fanteria nemica) tutta in battaglia.

Fit praelium acri certamine: namque nostri, comteitis pridie superatis hostibus, cum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi et cupiditate per se conficiendi praelii¹, fortissime contra pedites praeliabantur; hostesque, nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occanem videbantur.

29. Cum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumnaeus instruit aciem²; quae suis esset equitibus invicem praesidio. Tum repente confertae legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis, percussae barbarorum turmae, perterritae acies hostium, perturbato impedimentorum agmine, magno clamore discursuque passim fugae se mandant. At nostri equites, qui paullo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, laetitia victoriae elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi³, quantum equorum vires ad persequendum dextraeque ad caedendum valent, tantum eo praelio interficiunt. Itaque amplius millibus XII aut armorum, aut eorum, qui timore arma proiecerant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

30. Qua ex fuga cum constaret, Drappetem Senonem, qui, ut primum defecerat Gallia⁴, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exsulibus omnium civitatum adscitis, receptis latronibus, impedimenta et commeatus Romanorum interceperat, non amplius hominum II millibus ex fuga collectis, Provinciam petere, unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, quem superiore Commentario, prima defectione Galliae, facere in Provinciam impetum voluisse cognitum est: Caninius legatus cum legionibus II, ad eos persequendos contendit, ne de detrimento aut timore Provinciae magna infamia, perditorum hominum atrociniis, caperetur.

31. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes cete-

¹ *Cupiditate per se conficiendi praelii*. Per brama di vincer la battaglia da sè soli.

² *Instruit aciem*. Schiera la fanteria che a vicenda spalleggiasse la cavalleria. — *Confertae legiones*. Le

legioni serrate.

³ *Cedentibus circumfusi*. Circondati i fuggitivi.

⁴ *Ut primum defecerat Gallia*. Sul principio della ribellione della Gallia.

rasque proficiscitur civitates, quarum eo praelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat: non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futurae; dato vero spatio ac tempore¹, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui saepe vexati, numquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditio-nem; ceteraeque civitates, positae in ultimis Galliae fini-bus, Oceano coniunctae, quae Armoricae appellantur, au-ctoritate adductae Carnutum, adventu Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dumnacus, suis finibus ex-pulsus, errans latitansque solus extremas Galliae regiones petere est coactus.

32. At Drappes unaque Lucterius, cum legiones Cani-niumque adesse cognoscerent, nec se sine certa pernicie², persequente exercitu, putarent Provinciae fines intrare posse; nec iam liberam vagandi latrociniorumque facien-dorum facultatem haberent, consistunt in agris Cadurco-rum. Ibi, cum Lucterius apud suos cives, quondam inte-gris rebus, multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat eius, na-tura loci egregie munitum, occupat suis et Drappetis co-piis, oppidanosque sibi coniungit.

33. Quo cum confestim C. Caninius venisset, animad-verteretque omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo, defendente nullo, tamen armatis ad-scendere esset difficile; magna autem impedimenta oppi-danorum videret, quae si clandestina fuga subtrahere co-narentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent; tripartito cohortibus divisus, trina excel-sissimo loco castra fecit; a quibus paullatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere insituit.

¹ Dato vero spatio tempore, et. Ma indugiando. — Qua in re Nel che fu veramente felice la prestezza di Fabio nel ricuperar quelle città, que' popoli.

² Nec se sine certa pernicie (propria). E stimando che, inseguendoli il romano esercito, non avrebbero potuto entrare nella Provenza se non con certo loro danno.

34. Quod cum animadverterent oppidani, miserimaeque Alesiae memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur; maximeque ex omnibus Lucterius ¹, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret, frumenti rationem esse habendam; constituunt omnium consensu, parte ibi relicta copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima nocte, ii millibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drappes et Lucterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria ² sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quominus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant: nonnumquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adiunguntur. Quam ob causam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare cunctatur, ne aut opus effectum tueri non possit ³, aut plurimis locis infirma disponat praesidia.

35. Magna copia frumenti comparata, considunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido x millibus, unde paulatim frumentum in oppidum supportarent. Ipsi inter se provincias partiuntur ⁴: Drappes castris praesidio cum parte copiarum restitit; Lucterius agmen iumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi praesidiis, hora noctis circiter x, silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum cum sensissent, exploratoresque missi, quae agerentur, renuntiassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem ⁵ impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua praesidia: quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lucterius, nec se recipit in castra.

36. Re bene gesta, Caninius ex captivis comperit, par-

¹ *Maximeque ex omnibus Lucterius.* E soprattutto Lutterio.

² *Partim re frumentaria.* Parte desideravano sovvenirli di grano, e parte non potevano impedirli di prenderselo.

³ *Ne aut opus effectum tueri non possit* (sottinteso *veritus*). Temendo

non poter difenderlo dopo averlo fatto (il vallo). — *Aut plurimis in locis.* O di mettere scorte non abbastanza forti, sparpagliandole in troppi luoghi.

⁴ *Provincias partiuntur.* Si dividono le parti, gl'incarichi.

⁵ *Sub ipsam lucem.* Sul far del dì.

tem copiarum cum Drappete esse in castris a millibus non amplius XII. Qua re ex compluribus cognita, cum intelligeret, fugato duce altero ¹, perterritos reliquos facile opprimi posse; magnae felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium Drappeti perferret. Sed in experiundo ² cum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanesque pedites, summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Cum propius hostis accessisset, ab exploratoribus, quos praemisera, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa; at Germanos equitesque imprudentibus omnibus ³ de improvviso advolasse et praelium commisisse. Qua re cognita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque, signis legionis visis, vehementissime praeliantur: confestim cohortes undique impetum faciunt, omnibusque aut interfectis, aut captis, magna praeda potiuntur: capitur ipse eo praelio Drappes.

37. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo pene militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur; externoque hoste deleto, cuius timore antea augere praesidia et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique ⁴ imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius partemque oppidi sumit ad obsidendum.

38. Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus XV in Bellovacis reliquit, ne qua rursus novorum consiliorum ad capiendum bellum facultas daretur: ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione sanat ⁵. Cum in Carnutes venisset, quorum consilio in civitate superiore commen-

¹ *Fugato duce altero.* Messo in fuga un de' capi.

² *Sed in experiundo.* Nel tentare la prova.

³ *Imprudentibus omnibus.* Tutti alla sprovvista.

⁴ *Opera undique.* Ordina che da ogni parte si ponga mano all'opera.

⁵ *Consolatione sanat.* Conforta con buone parole i timorosi animi di tutti — *Superiore Commentario.* Nel Commentario antecedente.

tario Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animadvertibat, quo celerius civitatem metu liberaret, principem sceleris illius et concitatorem belli, Gutruatum, ad supplicium deposcit: qui, etsi ne civibus quidem suis¹ se committebat, tamen celeriter omnium cura quaesitus, in castra perducitur. Cogitur in eius supplicium² Caesar contra naturam suam, maximo militum concursu, qui ei omnia pericula et detrimenta belli, a Gutruato accepta referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

39. Ibi crebris literis Caninii fit certior, quae de Drapete et Luclerio gesta essent, quoque in consilio remanerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse afficiendam iudicabat; ne universa Gallia³, non defuisse vires sibi ad resistendum Romanis, sed constantiam putaret; neve hoc exemplo ceterae civitates, locorum opportunitate fretae, se vindicarent in libertatem: cum omnibus Gallis notum sciret, reliquam esse unam aestatem⁴ suae provinciae; quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus II relinquit, qui iustis itineribus se subsequeretur; ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit.

40. Cum contra expectationem omnium Caesar Uxellodunum venisset oppidumque operibus clausum animadverteret; neque ab oppugnatione recedi videret ulla conditione posse; magna autem copia frumenti abundare oppidanos, ex perfugis cognosset; aqua prohibere hostem tentare coepit. Flumen infimam vallem dividebat, quae totum pene montem cingebat, in quo positum erat praeruptum

1 *Ne civibus quidem suis.* Non si fidava pur de' propri concittadini.

2 *Cogitur in eius supplicium.* E costretto Cesare, contro la sua natura, la sua natural clemenza (s'è vista in Ambiorige questa clemenza 1), a farlo morire. — *Maximo militum concursu.* Affollandosi i soldati (a chiederne il supplizio), i quali narravangli tutti ecc.

3 *Ne universa Gallia.* Acciocchè la Gallia tutta non pensasse che, per resistere a' Romani, le mancasse, non la forza, ma la costanza.

4 *Reliquam esse unam aestatem.* Non restar più (a Cesare) che un'estate: terminando in quell'anno il suo governo delle Gallie; per la qual estate se avessero potuto sostenersi, reggere ecc.

undique oppidum Uxellodunum. Hoc flumen averti loci natura prohibebat; sic enim in imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis¹ derivari posset. Erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eo descensus, ut, prohibentibus nostris, sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen, neque arduo se recipere possent adscensu. Qua difficultate eorum cognita, Caesar, sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos, quorum omnis postea multitudo aequatum unum in locum conveniebat.

41. Sub ipsum enim oppidi murum magnus fons aquae prorumpibat, ab ea parte, quae fere pedum ccc intervallo fluminis circuitu vacabat². Hoc fonte prohiberi posse oppidanos cum optarent reliqui, Caesar unus videret; e regione eius vineas agere adversus montem, et aggeres instruere coepit, magno cum labore et continua dimicatione. Oppidani enim, loco superiore decurrentes eminus³, sine periculo praeliabantur, multosque pertinaciter succedentes vulnerabant; ut tamen⁴ non detererentur milites nostri vineas proferre, atque operibus locorum vincere difficultates. Eodem tempore tectos cuniculos a vineis⁵ agunt ad caput fontis; quod genus operis sine ullo periculo et sine suspitione hostium facere licebat. Extruitur agger in altitudinem pedum ix, collocatur in eo turris x tabularum, non quidem quae moenibus adaequaretur, id enim nullis operibus effici poterat, sed quae superaret fontis fastigium⁶. Ex ea cum tela tormentis iacerentur ad fontis aditus, nec sine periculo possent aduari oppidani; non tantum pecora atque iumenta, sed etiam magna hominum multitudo siti consumebatur.

¹ *Depressis fossis.* Né pur scavando fosse, né pur con fosse profondamente scavate.

² *Fluminis circuitu vacabat.* Non vi passava il fiumè. — *Hoc fonte.* Tutti desideravano togliere quell'acqua agli abitanti di quel castello, ma solo Cesare ne vedeva il modo: e prese a menare le macchine di contro al monte, rimpetto alla fontana ecc.

³ *Loco superiore decurrentes e-*

minus. Calando giù dall'alto combattevano senza pericolo dalla lontana, e ferivano molti (de' nostri soldati) che pertinacemente si succedevano a battere quel sito.

⁴ *Ut tamen.* Non però così che i nostri soldati si sgomentassero dal far giuocare le macchine.

⁵ *Tectos cuniculos a vineis.* Fanno cunicoli, vie coperte dalle macchine alla sorgente del fonte.

⁶ *Fontis fastigium.* La cima del

42. Quo malo perterriti oppidani cupas¹ sevo, pice, scindulis complent: eas ardentes in opera provolvunt. Eodem tempore acerrime praeliantur, ut ab incendio restinguendo dimicatione et periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma extitit. Quaecumque enim per locum praecipitem missa erant, ea, vineis et aggere suppressa, comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites contra nostri, quamquam periculoso genere praelii locoque iniquo premebantur, tamen omnia paratissimo sustinebant animo; res enim gerebatur et excelso loco et in conspectu exercitus nostri; magnusque utrinque clamor oriebatur. Ita quam quisque poterat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus eius esset, telis hostium flammaeque se offerebat.

43. Caesar cum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem adscendere et, simulatione moenium occupandorum, clamorem undique iubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, cum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari, suspensi revocant ab impugnandis operibus armatos murisque disponunt. Ita nostri, sine praelii facto², celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interseindunt. Cum pertinaciter resisterent oppidani et, iam magna parte suorum siti amissa, in sententia permanerent, ad postremum cuniculis venae fontis intercisae sunt atque aversae. Quo facto exhaustus repente perennis exaruit fons, tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed Deorum voluntate factum putarent. Itaque necessitate coacti, se tradiderunt.

44. Caesar, cum suam lenitatem cognitam omnibus sciret, neque vereretur³, ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare consilia inissent; exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant,

fonte: cioè il luogo dove scaturiva.

¹ Cupas. Botti. — *Vineis et aggere suppressa.* Impedite, fermate dalle macchine e dal bastione, investivano queste medesime cose che le fermavano.

² *Fine praelii facto.* Altri qui legge: *Sine praelio facto.* senza combattere.

³ *Neque vereretur.* Nè temendo di parer crudele se trattasse talora un po' aspramente. nè vedendo a che buon fine sarebbe riusciti nei

manus praecidit; vitam concessit, quo testator esset poena improhorum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione et dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus se cibo abstinuit atque ita interiit. Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex praelio scripsi, cum in potestatem venisset Epasnacti Arverni, crebro enim mutandis locis, multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius¹ sine periculo commoraturus videbatur, cum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Caesarem habere, hunc Epasnactus Arvernus amicissimus Populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum ad Caesarem deduxit.

45. Labienus interim in Treviris equestre praelium secundum² fecit; compluribusque Treviris interfectis, et Germanis, qui nulli adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque in iis Curum Aeduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Aeduis ad id tempus permanserat in armis.

46. Ea re cognita, Caesar, cum in omnibus Galliae partibus bene res gestas videret iudicaretque, superioribus aestivis³ Galliam devictam et subactam esse; Aquitaniam nunquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset; cum ii legionibus in eam partem est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret aestivorum: quam rem, sicut cetera, celeriter feliciterque confecit: namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad eum miserunt obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum praesidio Narbonem profectus est, exercitum per legatos in hiberna deduxit: iv legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio et Q. Tullio legatis: ii in Aeduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat: ii in Turonis ad fines Carnutum posuit, quae omnem regionem coniunctam oceano continerent: ii reliquas in Lemovicum fines, non longe ab Arvernibus, ne qua pars Galliae vacua ab exer-

suoi disegni, se molti saltassero fuori a ribellarsi in tal modo ecc.

¹ Quod nusquam diutius Perchè non si fidava di starvi.

² Praelium secundum. Un felice combattimento.

³ Iudicaretque superioribus aestivis. E tenendola vinta e soggiogata nell' precedente estate.

citu esset. Paucos dies ipse in Provincia moratus, cum celeriter omnes conventus ¹ percucurrisset, publicas controversias cognovisset, bene meritis praemia tribuisset, cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in rempublicam fuisset totius Galliae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis Provinciae illius; his rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit hibernatque Nemetocennae.

47. Ibi cognoscit, Commium Atrebatem praelio cum equitatu suo contendisse. Nam, cum Antonius in hiberna venisset civitasque Atrebatum in officio maneret, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum ² duxque deesset, parente Romanis civitate, cum suis equitibus se suosque latrociniis alebat, infestisque itineribus com meatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, interceptabat.

48. Erat attributus ³ Antonio praefectus equitum, C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequendum hostium equitatum mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quae singularis in eo erat, magnum odium Commii adiungebat; quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque dispositis insidiis, saepius eius equites aggressus, secunda praelia faciebat. Novissime, cum vehementius contenderetur ac Volusenus, ipsius intercepti ⁴ Commii cupiditate, pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum longius produxisset; repente omnium suorum invocata fide atque auxilium, ne sua vulnera, perfidia interposita ⁵ paterentur inulta; conversoque equo, se a ceteris incautus permittit in praefectum. Faciunt idem omnes eius equites paucosque nostros convertunt ⁶ atque insequuntur. Com-

¹ *Omnes conventus.* Percorsi in fretta i luoghi in cui tenevansi le adunanze, le diete per i giudizi ecc.

² *Auctor armorum.* Provocatore di guerra. — *Parente etc.* Ubbidendo ecc.

³ *Attributus.* Assegnato. — *Quo libentius etc.* Quo (odio). Onde eseguita tanto più volentieri il da-

togli ordine. — *Secunda;* felici, vittoriosi.

⁴ *Intercepti.* Coglierlo, averlo nelle mani.

⁵ *Perfidia interposita.* Con tradimento; ferite ricevute a tradimento.

⁶ *Convertunt.* Fanno voltare le spalle. — *Iungit equo.* Spronato fortemente il cavallo raggiunse quello

mius incensuræ calcaribus equum iungit equo Quadrati, lanceaque infesta medium femur eius magnis viribus transiicit. Praefecto vulnerato, non dubitant nostri resistere et conversi¹ hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu perculsi, vulnerantur et partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum dux equi velocitate evitavit, graviter vulneratus praefectus, ut vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra. Commius autem, sive expiato suo dolore², sive magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit, seque et ibi futurum, ubi praescripserit, et ea facturum, quae imperaverit, obsidibus datis firmat. Unum illud orat, ut timori suo concedatur³, ne in conspectum veniat cuiusquam Romani. Quam postulationem Antonius cum iudicaret a iusto nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

Praefatiuncula Auctoris.

« Scio, Caesarem singulorum annorum singulos commentarios confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum: propterea quod insequens annus, L. Paulo, C. Marcello coss. nullas res Galliae habet⁴ magnopere gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent, pauca scribenda coniungendaque huic commentario statui. »

Annus IX. Proconsulatus.

49. Caesar, in Belgio cum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum: nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne, cum exercitum deducturus esset, bel-

di Quadrato. — *Lanceaque infesta.* E colla lancia in resta. — *Femur*, coscia.

¹ *Conversi.* Voltata la fronte. — *Vitae periculum aditurus.* Parendo in pericolo di morte.

² *Expiato suo dolore.* Espiato il suo corruccio: o, passato il suo cor-

ruccio, sdegno, dolore.

³ *Timori suo concedatur.* Si conceda al suo timore. (Dice timore non osando dire abborrimento).

⁴ *Nullas res... habet.* L'anno seguente non conta grandi geste, imprese nella Gallia.

lum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo susciperet. Itaque, honorifice civitates appellando ¹, principes maximis praemiis afficiendo, nulla onera nova imponendo, defessam tot adversis praeliis Galliam, conditione parendi meliore, facile in pace continuit.

50. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias appellaret ², quibus M. Antonii, quaestoris sui, commendaret sacerdotii petitionem. Contendebat enim gratia cum libenter ³ pro homine sibi coniunctissimo, quem paullo ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa Caesaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat: tamen non minus iustam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium ⁴ suum Antonio praestitissent; simulque se et honorem suum in sequentis anni commendaret petitione ⁵, propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum coss. creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris expoliarent; ereptum Sergio Galbae consulatum, cum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi coniunctus et familiaritate et necessitudine legationis ⁶ esset.

51. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore: tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari posset.

¹ *Honorifice civitates appellando.* Dando onorifici titoli alle città. — *Conditione parendi meliore.* Vedendo esser meglio ubbidire.

² *Municipia et colonias appellaret.* Per far buon ufficio presso i municipi e le colonie.

³ *Contendebat enim gratia cum libenter.* Adoperavasi molto volentieri e per accattar grazia, favori a una persona a lui strettissima, amicissima; e per opporsi alla fazione e potenza di alcuni pochi, i quali ot-

tenendo di dare uno scacco a M. Antonio, miravano a far perdere il favore di Cesare nel suo partir dalla Gallia.

⁴ *Frequentiam atque officium etc.* Che in gran numero avessero favorito Antonio.

⁵ *In sequentis anni... petitione.* Per la domanda che intendeva di fare nell'anno vengente.

⁶ *Et necessitudinem legationis.* Eragli stretto per familiarità e amicizia, come suo luogotenente.

Cum liberis omnis multitudo obviam prosedebant: hostiae omnibus locis immolabantur: tricliniis stratis¹ fora templa occupabantur, ut vel expectatissimi triumphii laetitia praecipere possent. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

52. Cum omnes regiones Galliae togatae Caesar percussisset, summa cum celeritate ad exercitum Nemetocenam rediit: legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eo profectus est ibique exercitum lustravit². T. Labienum Galliae togatae praefecit, quo maiore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum³, propter salubritatem, existimabat. Ibi quamquam crebro audiebat, Labienum ab inimicis suis sollicitari⁴; certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut interposita senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur; tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque, contra senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci; iudicabat enim, liberis sententiis Patrum conscriptorum causam suam facile obtineri⁵. Nam C. Curio, tribunus plebis, cum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet⁶, et, quoniam Pompeii dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret, fore eo facto liberam et sui iuris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est, sed etiam per se discessionem facere coepit: quod ne fieret, consules amicumque Pompeii iusserunt, atque ita rem moderando discesserunt.

53. Magnum hoc testimonium⁷ senatus erat universi

¹ *Tricliniis stratis*. Le piazze e i templi erano pieni di mense apparecchiate; a segno che si poteva anticipatamente godere la gioia d'un aspettativissimo trionfo.

² *Exercitum lustravit*. Fe' la rassegna.

³ *Ad mutationem locorum*. Faceva tanto cammino quanto gli bastava per fermarsi in luoghi salubri.

⁴ *Ab inimicis suis sollicitari*. Che Labieno era sollecitato, sobillato da'

nemici suoi (di Cesare).

⁵ *Causam suam facile obtineri*. Che avrebbe vinto lui per liberi voti de' senatori.

⁶ *Si quem timor armorum Caesaris laederet*. Se vi era alcuno che temesse delle armi di Cesare.

⁷ *Magnum hoc testimonium etc.* Questa testimonianza di tutto quando il senato era una gran cosa, e corrispondente a fatti antecedenti.

conveniensque superiori facto. Nam Marcellus proximo anno, cum impugnaret Caesaris dignitatem, contra legem Pompeii et Crassi retulerat ante tempus ad senatum de de Caesaris provinciis ¹, sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo maiores pararent necessitudines ², quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

54. Fit deinde S. C. ³ ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Caesare mitterentur: neque obscure hae duae legiones uni Caesari detrahuntur. Nam Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Caesarem miserat, confectam ex delectu provinciae Caesaris, eam tamquam ex suo numero dedit. Caesar tamen, cum de voluntate adversariorum suorum se expoliari nemini dubium esset, Cn. Pompeio legionem remisit, et suo nomine xv, quam in Gallia citeriore habuerat, ex S. C. iubet tradi. In eius locum xiii legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueatur, ex quibus praesidiis xv deducebatur. Ipse exercitui distribuit hiberna: C. Trebonium cum legionibus iv in Belgio collocat; C. Fabium cum totidem in Aeduos deducit. Sic enim existimabat, tutissimam fore Galliam, si Belgae, quorum maxima virtus, et Aedui, quo-

¹ De Caesaris provinciis. Aveva fatto relazione al senato intorno alle provincie di Cesare, per farnelo richiamare anzi tempo. — *Sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello.* Detti i pareri, Marcello tentò tirarsi i voti (facevasi col recarsi in certa parte del senato, dove seguivano i senatori che volevano votare con lui, per lui). — *Senatus frequens.* Ma molti senatori passarono in tutt'altra parte.

² Quo maiores pararent necessitudines. Di procurar vie più grandi aderenze ecc.

³ Fit deinde senatus consultus. Si fa poi decreto del senato. — *Neque obscure.* E chiaro vedevasi il motivo di questo levare a Cesare solo due legioni. — *De voluntate... expoliari.* Niuno dubitando che Cesare veniva spogliato per volere de' suoi nemici.

rum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur¹. Ipse in Italiam profectus est.

55. Quo cum venisset, cognoscit, per C. Marcellum consulem, legiones II, a se remissas, quae ex S. C. deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio traditas atque in Italia retentas esse. Hoc facto, quamquam nulli erat dubium, quidnam contra Caesarem pararetur, tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur, iure potius disceptandi, quam belli gerendi. Contendit.

¹ *Exercitibus continerentur*. Fossoro tenuti a segno con buone forze
— *Iure potius disceptandi*. Far va-

lere le sue ragioni. — *Contendit*.
Vi si sforzò, adoperò.

INDICE GEOGRAFICO

A

- Acarnania, provincia nella Bassa-Albania, il *Despotato*, o *Carnia*.
 Acaia, prov. Greca. *Acaia*, o *Ducato di Chiarenza*.
 Achilla, città in Africa, ora *Elalia*.
 Adduasdubis. V. *Dubis*.
 Adrumetum, città d'Africa. *Toulba*, o *Maometta*, o meglio *Hercla*.
 Aduatica, castello nella Gallia tra Maestricht ed Aix-la-Chapelle, *Wittem*.
 Aduatici, popoli della Gallia, *Namurois*, con parte del Brabantino.
 Aedui, pop. della Gallia. *L'Autunois*.
 Aegimurus, isola d'Africa. *La Golella*.
 Aeginium, castello nella Tessaglia.
 Aegyptus, *Egitto*.
 Aetolia, prov. Greca, *Etolia*.
 Agar, città d'Africa, *Boo-Hadjar*.
 Agenticum, città dei Senoni, *Sens*.
 Alba, città del Lazio, *Albano*.
 Albici, pop. ignoti della Gallia; presso alcuno quelli di *Viviers*.
 Alesia, od *Alexia*, città in Borgogna, *Alise* o *Sainte-Reine*.
 Alexandria, città d'Egitto, *Alessandria*.
 Allobroges, il *Delfinato* e la *Savoia*.
 Alpes, monti, *Alpi*.
 Amagetobia, città ignota della Gallia, forse *Pontailier*.
 Amantia, castello in Macedonia, *Porto Raguseo*.
 Amanus, nella Siria, *Monte di Scanderona*.
 Ambarri, pop. della Gallia presso la Saône, prov. della *Bresse*, probabilmente *Charolais*.
 Ambialites, popoli nella Gallia, forse quei di *Lamballe* nella Bretagna: ma si crede nome corrotto da *Ambiani*.
 Ambianum, città Belgica, *Amiens*.
 Ambibari, quelli d'*Ambie* in Normandia.
 Ambivareti, popoli della Gallia nella Linguadoca, *Vivarais*.
 Ambivariti, *Brabantini*, o que' di *Anversa*.
 Ambracia, città Greca, nell'Albania, *Arta*.
 Amphilocci, popoli dell'Epiro, *Amfilocci*.
 Amphipolis, città nella Macedonia, *Emboli*.
 Anartes, popoli Germani, *Valacchi*, *Serbi*, *Bulgari*, di confine incerto.
 Anas, fiume nella Spagna, *Guardiana*.
 Ancalites, popoli della Gran Bretagna, quelli di *Henley*.
 Ancona, città italiana. *Ancona*.
 Andes, popoli della Gallia nel ducato d'*Anjou*.
 Antiochia, città della Siria, *Antiochia*.
 Antuates. V. *Nantuates*.
 Apollonia, città di Macedonia, *Piergo*.
 Apollinis promontorium, nell'Africa, *Ras Zebib*, altri *Capo di Ramsusat*.
 Apsus, fiume in Macedonia, *Aspro*, secondo altri *Ureo*, altri *Spirnaza*.
 Apulia, prov. d'Italia, *Puglia*.
 Aquilaria, castello in Africa presso Clupea, *Aquilaria*, *Lowhareah*.
 Aquileia, città ital. *Aquileia*.
 Aquitania, provincia della Gallia, la *Guienne* e *Guascogna*.
 Arar, fiume, *Saône*.
 Arduenna, la *selva di Ardenne*.

Arecomici. V. Volcae.
 Arelate, città gall. *Arles*.
 Ariminum, città ital. *Rimini*.
 Armenia minor, prov. dell'Asia, *Adadulia*.
 Armoricae civitates, la *Bretagna*, che ora forma cinque dipartimenti francesi con piccola parte della Normandia.
 Arretium, città italiana, *Arezzo*.
 Arverni, popoli della Gallia, que' d'*Auvergne*.
 Asculum, città ital. *Ascoli*.
 Aspavia, città ispanica, *Espeito*, altri *Castro-el-Rio*.
 Asta, città ispanica, alcuni *Massa de Asta*, altri *Xeres de la Frontera*.
 Ategua, città isp. *Tebala Vieja* o *Tegua*.
 Atrebates, nella Gallia, quelli d'*Artois*.
 Avaricum, città nell'Aquitania, *Bourges*.
 Augustobona, città della Gallia, *Troyes*.
 Aulerci Brannovices, popoli galli, *Briennois*.
 Aulerci Cenomanni, pop. galli, gli abitanti del *Maine*.
 Aulerci Diablintes, pop. gall., quelli di *Perche*.
 Aulerci Ebuovices, pop. della Gallia, quelli (d' *Evreux* nella Normandia).
 Ausci, pop. galli, quelli d'*Ausch* in Guascogna.
 Ausetani, popoli a' piè de' Pirenei.
 Auximum, città d'Italia. *Osimo*.
 Auxona, fiume nella Gallia, *Aisne*.

B

Bacenis, foresta nella Germania, *Thüringer Wald*, secondo altri *der Harz-Wald*.
 Baetis, fiume isp., *Guadalquivir*.
 Baeturia, prov. nel Portogallo, *Estremadura*.
 Bagrada, fiume nell'Africa, *Megara*, altri *Mêjêrda*.
 Baleares insulae, *Maiorica* e *Minorica* ed *Ivica*.
 Batavorum insula, nell'Olanda.

Belgae, *Belgi*. Essi avevano per confine l'Oceano, la Senna, la Marna, il Reno, gli Elveti ed i Sequani.
 Bellocassi, o Vellocasses, popoli della Gallia in Normandia, quelli di *Bayeux*, altri il *Vexin*.
 Bellovaci, popoli della Gallia, nel *Beauvois*.
 Bessi, popoli della Tracia, loro capitale era *Filippopoli*.
 Betones, o Berones, popoli spagnuoli, *Briones*.
 Bibracte, città gall., *Autun*.
 Bibrax, Castello dei Remi, *Bièvre*.
 Bibroci, pop. nella Gran Bretagna, quelli di *Bray*.
 Biggeriones, popoli della Gallia, la contea di *Bigorra* nella Guascogna.
 Bithynia, paese dell'Asia, *Bitinia*.
 Bituriges, popoli della Gallia, il ducato di *Berry*.
 Boeotia, prov. della Grecia, *Beozia*.
 Boii, popoli nella Gallia, il *Borbonese*.
 Bosphorus, *Bosforo*, stretto vicino al mar Nero.
 Brannovices. V. Aulerci.
 Bratuspantium, castello dei Bellovaci, *Beauvais*, altri *Breteil*.
 Britannia, *Gran Bretagna*, *Inghilterra*.
 Brundisium, città ital., *Brindisi*.
 Brutii, pop. ital., *Calabri*.
 Bullidenses, popoli greci, d'*Albania*.
 Buthrotum, città nell'Epiro, *Butrinto*.

C

Cabillonum, città della Gallia, *Châlons-sur-Saône* nella Borgogna.
 Cadetes, popoli della Gallia, ignoti.
 Cadurci, popoli della Gallia, gli abitanti del *Querci*.
 Cadurci Eleutheri, quelli d'*Albi*.
 Caeraesi, popoli incerti germani nel *Luxembourg*.
 Calagurritani, pop. isp. nella vecchia Castiglia, que' di *Calahorra*.
 Caletes, popoli in Normandia, abitanti nel territorio di *Caux*.

- Calydon, metropoli dell'Etolia, celebre pel cinghiale e per Meleagro, *Aylon*.
 Camerinum, città ital., *Camerino*.
 Candavia, paese nella Macedonia, *Canovia*.
 Canopus, città dell'Egitto, *Canopo*, *Aboukir*.
 Cantabri, popoli della Spagna, *Biscaglino*.
 Cantium, prov. della Gran Bretagna, *Kent*.
 Canusium, città ital. nella Puglia, *Canosa*.
 Cappadocia, prov. dell'Asia minore, *Cappadocia*.
 Capua, città italiana nella Terra di Lavoro, *Capua*.
 Carales, città della Sardegna, *Carliari*.
 Carcaso, città della Gallia nella Linguadoca, *Carcassone*.
 Careni, popoli Belgi ignoti.
 Carmona, città isp. nell' Andalusia, *Carmona*.
 Carnutes, popoli della Gallia, quelli di *Chartres*.
 Carteia, città isp. nell' Andalusia, *Algesira*, secondo altri, *Tariffa*.
 Casilinum, città ital., *Castelluzzo*.
 Cassi, popoli della Gran Bretagna, que' di *Caishow*.
 Castulonensis saltus, da *Castulo* città ispanica, *Castona la Vieja*.
 Castra Cornelia, *Gellah*.
 Castra Posthumiana, castello ispanico, *Castro el rio*.
 Caturiges, popoli della Gallia nel Delfinato, quei di *Charges*, secondo altri d'*Embrun*.
 Cebenna. V. *Gebenna*.
 Celtae, popoli della Gallia, *Celti*.
 Celtiberia, prov. al sud della Spagna, l'*Aragonese* e parte della *Castiglia*.
 Cenimagni, popoli della Gran Bretagna, *Iceni* o di *Suffolk*, *Norfolk* e *Cambridgesire*, o di *Essex*.
 Cenomani, popoli della Gallia, que' di *Mans*, o della *Maine*.
 Centrones, que' di *Tarantasia*.
 Centrones, Nervisorum clientes, gli abitanti d'una parte del *Brabante*.
 Cerauni, nell'Epiro, *Monti di Chimera*.
 Cercina, isola nel Mediterraneo sulla costa di Tripoli, *Querquenez*, o *Chercara*.
 Chersonesus, penisola nel Mediterraneo presso Alessandria.
 Cherusci, popoli della Germania, que' di *Lunebourg*.
 Cilicia, provincia nell'Asia minore, la *Caramania meridionale* ed *orientale*.
 Cimbri, popoli della Germania, gli abitanti del *Julland*.
 Cinga, fiume isp., *Cinca* o *Senga*.
 Cingulum, città italiana, *Cingoli*.
 Cirta, fortezza nell'Africa, *Costantina* o *Tadel*.
 Clupea, città nell'Africa, *Quipia* o *Aklibia*.
 Cocosates, popoli nella Guascogna, que' di *Landes*, o *Bazadois*.
 Comana, città della Persia nell'Irac-Agani, *Kom*.
 Comana, città nella Cappadocia, *Arminacha*.
 Comsa, città italiana, *Conza*.
 Condrusi, ovvero Cendrusones, popoli Belgi nel circolo di Westfalia o di Liegi, que' di *Condros*.
 Confluens Mosae et Rheni, *Coblenza*.
 Corcyra, isola del mar Ionio, *Corfu*.
 Corduba, città isp., *Cordova*.
 Corfinium, contado in Calabria, *Pentina*.
 Corneliana castra, città d'Africa. V. *Castra Cornelia*.
 Cosa. V. *Comsa*.
 Cosanum, città della Calabria, *Cassano*.
 Cretenses, quelli dell'isola di *Candia*.
 Curiosolitae, popoli della Gallia, di *Cornouailles*.
 Cyclades, le isole dell'Arcipelago.
 Cyprus, isola di *Cipro*.
 Daci, *Transilvani*, *Moldavi* e *Vallacchi*.

D

- Danubius, fiume, *Danubio*.
 Dardani, popoli nella Misia, prov. dell'Asia minore.

Decetia, castello nella Gallia sopra un'isola della Loire, *Decise*.
 Delphi, città dell'Acacia, *Delfo*.
 Delta, parte dell'Egitto inferiore, ove il Nilo presenta la figura di un Δ greco.
 Diablintes, popoli nella Gallia, gli abitanti della *Perche* in Normandia, o *Diableres* in Bretagna, o *Linter* nel Brabante.
 Dubis, fiume nella Borgogna, *Doubs*.
 Durocorturum, città della Gallia, *Reims*.
 Dyrachium, città nella Macedonia, *Durazzo*.

E

Eburones, popoli Belgi, quei di *Tongres* o *Liégeois*.
 Ebuovices. V. Aulerci.
 Elaver, fiume della Gallia, *Allier*.
 Eleutheri. V. Cadurci e Suessiones.
 Elis, città nel Peloponneso, ora *Belvedere* o *Chiarenza*.
 Elusates, popoli della Gallia, quelli d'*Euse* nella Guascogna.
 Ephesus, città nell'Asia minore, *Efeso*.
 Epidaurus, città nella Dalmazia, *Ragusa Vecchia*, o *Dobronica*.
 Epirus, prov. greca, *Epiro*, ovvero *Chimera* ed *Arta*.
 Essui, popoli della Gallia nella Normandia, forse di *Sééz*.
 Eusubii, nome probabilmente corrotto d'un qualche popolo abitante presso la Bretagna.

F

Fanum, città ital., *Fano*.
 Frentani, popoli ital. ignoti.

G

Gabali, popoli della Gallia, que' di *Gévaudan*.
 Gaditani, popoli isp., di *Cadice*.
 Galli. Vedi la dissertazione del Manuzio posta al principio del volume.
 Gallograecia, prov. dell'Asia minore, *Galazia*.

Garites, popoli della Gallia, que' della contea di *Gaure* o di *Agen*, incerto.
 Garoceli o Graioceli, pop. Galli che abitavano presso il *Monte Cenisio*, o nella val di *Maurienne*, o presso *Exilles*.
 Garumna, fiume nella Gallia, la *Garonna*.
 Garumni, abitanti alle rive della *Garonna*.
 Gebenna, monti di *Cevennes* o *Sevennes*.
 Genabum, città della Gallia, *Orléans*.
 Geneva, *Ginevra*.
 Genusus, fiume in Macedonia.
 Gergovia Arvernorum, città gallica, *Clermont* nell'*Auvergne*.
 Gergovia Boiorum, città gallica nel Borbone. *Moulins*.
 Germania, *Germania*, *Allemagna*.
 Getuli, pop. dell' Africa in *Barberia*.
 Gomphi, castello in Tessaglia. *Gonfi*.
 Gordani, quelli di *Gand*, o di *Courtray*, incerti.
 Graioceli. V. Garoceli.
 Grudii, clienti dei Nervii, pop. Belgi, que' di *Bruges*, o di *Louvain*, o di *Groude*.

H

Haliacmon, fiume in Macedonia.
 Harudes, popoli germani ignoti.
 Helvetii. *Spizzerti*.
 Helvii, pop. della Gallia, *Vivarais*.
 Heraclea Senticca, castello in Macedonia.
 Hercynia, *Hartz*, selva in Germania, un tempo amplissima.
 Herminius, nel Portogallo, *Monte Armino* o *della Strella*.
 Hibernia, *Irlanda*.
 Hippo, città dell' Africa, *Ippona*, ora *Bona*.
 Hispalis, città isp., *Siviglia*.
 Hispania, *Spagna*.

I

Iacelani. V. Lacetani.
 Iadertini, pop. nell' Illirico, que' di *Zara*.

Iberus, fiume isp., *Ebro*.
 Iccius o Ilius portus, castello nella Gallia, *Wissan* o *Boulogne*.
 Igilium, isoletta nel Mediterraneo, il *Giglio*.
 Iguvium, città ital., *Gubbio*.
 Ilerda, città isp., *Lerida*.
 Illurgavonenses, pop. presso l'Ebro nella Spagna.
 Illyricum, *Illirico*.
 Ilurgis, città isp., *Illora*.
 Issa, isola nel golfo di Venezia, *Lissa*.
 Italia, *Italia*.
 Italica, città isp. donde Italicensis *Siviglia la vecchia*.
 Ilius portus, *Wissan* o *Boulogne*, presso Calais.
 Ilyraea, od Ituraea, prov. nella Palestina, oltre il Giordano, *Iturea*.
 Jura, monte nella Gallia, *Jura*.

L

Lacetani, popoli nella Spagna al piè de' Pirenei nella Catalogna, presso *Manresa*.
 Larinates, popoli ital., que' di *Larino*.
 Larissa, città nella Tessaglia, *Larissa*.
 Latobriges, o Latobrigi, popoli ignoti; alcuni li credono que' di *Brisgaw*, altri di *Losanna*, altri del *Vallese*.
 Lacus Lemannus, il *Lago di Ginevra*.
 Lemonum. V. *Limo*.
 Lemovices, pop. della Gallia, que' del *Limousin*, od i *Grigioni*.
 Lemovices Armorici, quelli di *S. Paul de Léon*.
 Lepontii, popoli Elveti, que' della *Val Levontina*.
 Leptis, città nell' Africa, *Lebeda* o *Lempta*.
 Levaci, popoli belgi, che occupavano parte del Brabante.
 Leuci, popoli della Gallia nella *Lorraine*, que' di *Toul*.
 Lexovii pop. della Gallia nella Normandia, *Lisieux*, o *Le Lieuvain*.
 Liburnii, popoli dell' Illirico.

Ligeris, fiume della Gallia, la *Loire*.
 Lilybaeum, promontorio in Sicilia, *Lilibeo*, o *Punta di Marsala*.
 Limo, o Limonum, città della Gallia, *Poitiers*.
 Lingones, popoli della Gallia, que' di *Langres*.
 Lissus, città nell' Albania, *Alessio*.
 Lucani, popoli italici.
 Luceria, città ital. nel regno di Napoli, *Lucera*.
 Lusitania, *Portogallo*.
 Lutetia, *Parigi*.

M

Macedonia, provincia già greca, ora turca, *Macedonia*.
 Magetobria, o Amagetobria, città incerta della Gallia.
 Malaca, città isp. *Malaga*.
 Mandubii, popoli galli nella Borgogna, l' *Auxois*.
 Marcomanni, pop. germani, que' di *Mark* e di *Boemia*.
 Marruccini, pop. nell' Abruzzo, in Italia.
 Marsi, popoli in Italia, presso il lago Celano, *ducato de' Marsi*.
 Massilia, città gall. *Marsiglia*.
 Matisco, città gall. in Borgogna, *Mâcon*.
 Matriona, fiume della Gallia, la *Marne*.
 Mauretania, nell' Africa, la *Barberia*, regno di *Fez e Marocco*.
 Mazaco, città della Natolia, *Tisaria*.
 Mediomatrices, pop. della Gallia, que' del territorio di *Metz*.
 Medobrega, città del Portogallo, *Armenna*.
 Meldae, que' di *Meaux* probabilmente.
 Melodunum, città della Gallia, *Mé-lun*.
 Menapii, pop. germani nella Flandra.
 Messana, città della Sicilia, *Messina*.
 Metiosedum, castello della Gallia, *Meudon*, secondo altri, *Corbeil*.
 Metropolis, città della Tessaglia tra *Farsalo e Gonfi*.

Mitylenae, città nell'isola di Lesbo, *Metellino*.
 Mona, isola nel mare d'Irlanda, *Anglesey*.
 Morini, pop. della Gallia, que' della *Terrouanne* nell'*Artois* e *Boulo-nois*.
 Mosa, fiume della Gallia belgica, la *Meuse*.
 Munda, città isp. nel regno di Granada, *Munda*.

N

Nabataei, pop. arabi.
 Nannetes, pop. della Gallia, que' di *Nantes*.
 Nantuates, popoli della Gallia nel Chiabrese e Vallese.
 Narbo, città gall., *Narbona*.
 Naupactus, città nella Livadia, *Lé-panto*.
 Neapolis, città ital., *Napoli*.
 Neapolis, città afr. tra Clupea ed Adrumeto.
 Nemetes, pop. germani, que' di *Spira*.
 Nemetocenna, castello de' Belgi, forse *Arras*.
 Nervii, pop. che prima ebbero sede in *Hainault*, quindi a *Tournai*.
 Nicopolis, città nella Natolia, *Gianich*, o *Chiorme*, o *Prevesa*.
 Nilus, fiume in Egitto, *Nilo*.
 Nitiobriges, popoli della Gallia, que' dell'*Agenois*.
 Noricum, o Norcia, città nella Germania, incerta.
 Noricum regnum, *Salisburgo*, la *Stiria* e la *Carinzia* e parte d'*Austria*.
 Noviodunum Aeduarum, città, *Nevers*.
 Noviodunum Belgarum, città, *Novon*.
 Noviodunum Biturigum, città, *Neuvy*.
 Noviodunum Suessionum, città, *Soissons*.
 Numidae, pop. afr. dov' è ora il regno d'Algeri.
 Nymphaeum, promontorio della Macedonia, sul confine dell'Illirico.

O

Ocelum, città sulle Alpi, *Exilles*, probabilmente.
 Octodurum, città degli Elvezi nel Vallese, *Martigny*.
 Octogesa, città isp., *Mequinenza*.
 Orchomenus, città nella Beozia, *Orcomeno*.
 Oricum, castello nell'Epiro, *Orco*.
 Oscenses, pop. isp.
 Osismii, popoli della Gallia nel territorio di *Tréquier*.

P

Paemani, pop. nel territorio di *Liège* nel ducato di *Luxembourg*.
 Palepharsalus. V. Pharsalus.
 Palaeste, castello dell'Epiro presso *Orco*.
 Paraetonium, città dell'Africa, *Alber-ton*.
 Parisii, l'*Ile de France*.
 Parthi, pop. dell'Asia nel *Sablestan*.
 Parthini, pop. della Macedonia.
 Peligni, pop. ital. nell'Abruzzo.
 Pelusium, città d'Egitto, *Belbais*.
 Pergamus, città nella Natolia, *Pergamo*.
 Petra, città della Macedonia.
 Petrocorii, popoli della Gallia, que' del *Périgord*.
 Pharsalus, città della Tessalia, *Farsa*.
 Pharos, una volta isola dell'Egitto, *Faro*.
 Picenum, nell'Italia, la *Marca d'Ancona*.
 Pictones, pop. nella Gallia, que' del contado di *Poitou*.
 Pirustae, pop. illirici nell'Albania.
 Pisaurum, città ital., *Pesaro*.
 Pleumosii, pop. belgi, que' di *Hon-scole*.
 Pontus, territorio dell'Asia lungo le spiagge del mar Nero.
 Posthumiana castra. V. Castra.
 Preciani, pop. gall. incerti.
 Provincia Romanorum, la *Provenza*.
 Ptolemais, ed anche Acon, città della Siria, *S. Giovanni d'Acri*.
 Pyrenaei, i monti *Pirenei*.

R

Ravenna, città ital., *Ravenna*.
 Rauraci, popoli confinanti cogli Elveti, que' di *Basilea*.
 Remi, pop. galli, que' di *Reims*.
 Rhedones, pop. galli nella Bretagna, que' di *Rennes*.
 Rhenus, fiume, il *Reno*.
 Rhodanus, fiume, il *Rodano*.
 Rhodii, que' dell'isola di *Rodi*.
 Roma.
 Ruspina, città afr. in Barberia, *Soufa*, o *Sahaleel*.
 Ruteni, pop. della Gallia, que' della *Rouergue*.

S

Sabis, fiume, *Sambre*.
 Saguntini, pop. ispani, que' di *Morviedro*.
 Salona, città in Dalmazia, *Salona*.
 Salsum, fiume isp., *Rio Salado*, o *Guadajós*.
 Samarobriua, città gallica, *Amiens*.
 Santones, pop. gallici, que' della *Saintonge*.
 Sardinia, isola, *Sardegna*.
 Sarunetes, nell'Elvezia, *Sargans*.
 Scaldis, fiume, l'*Escaut*.
 Seduni, pop. della Gallia nell'alto Vallese.
 Sedusii, pop. ignoti nella Germania.
 Segni, pop. belgi, que' di *Ciney*, o *Chiney*, incerti.
 Segontiaci, popoli britanni nelle vicinanze d'*Essex*.
 Segovia, città della Spagna in Castiglia, *Segovia*.
 Segusiani, popoli galli nel Lionese.
 Senones, pop. galli, que' del *Senonais*.
 Sequana, la *Senna*.
 Sequani, popoli galli, la *Franche Comté*.
 Sesuvii, popoli della Gallia, forse que' di *Séz*.
 Sibtuzates, pop. della Gallia, il contado di *Buch* forse.
 Sicilia, isola, *Sicilia*.
 Sicaris, fiume in Catalogna, *Segre*.
 Sicambri, popoli germani nella *Westfalia*.

Silicensis, fiume della Spagna. *Rio de las Algamidas*: sebbene si crede corrotto da Singuli, *Xenil*.
 Sotiates, o Sontiates, popoli della Gallia, nella Guascogna, *Soz*.
 Suessiones, pop. della Gallia, *Soissonsnois*.
 Suevi, pop. germani, *Svevi*.
 Sulcitani, popoli in Sardegna, que' d'*Iglesias*.
 Sulmo, città ital., *Sulmona*.
 Syria, provincia nella Turchia asiatica, *Siria*.

T

Tamesis, fiume nella Gran Bretagna, *Tamigi*.
 Tarbelli, pop. della Gallia presso ai Pirenei, que' d'*Acqs*.
 Tarracina, città italiana, *Terracina*.
 Tarraconenses da Tarraco, città isp., *Tarragona*.
 Tarsus, città asiatica in Natolia, *Tarso*.
 Tarusates, pop. della Gallia nella Guascogna, *Tuersan*.
 Tauris, isola ignota nel golfo della Venezia nella Gallia.
 Taurois, castello presso Marsiglia.
 Tectosages. V. *Volcae*.
 Tegea, fortezza ignota nell'Africa fra le due sirti.
 Tenchtheri, popoli germani ignoti.
 Tergestini, pop. nell'Istria, que' di *Trieste*.
 Teutoni, pop. germani, *Teutsche*.
 Thapsus, città afr. poco lungi da Tunisi, *Tapso*.
 Thebae, città nella Beozia, *Tebe*, o *Slives*.
 Thessalia, contrada della Macedonia, *Tessaglia*.
 Thurii, o Turii, pop. ital., *Torre Brodogneto*.
 Tigurinus pagus, nell'Elvezia, *Cantone di Zurich*.
 Tisdra, o Tisdrus, città nell'Africa, *Cairoan* o *Jemme*.
 Tolosates, pop. della Gallia, que' di *Tolosa*.
 Tralles città dell'Asia min. nella Lidia, *Chora*, o meglio *Sultan-hissar*.

- Treviri, pop. germani, que' di *Treveri*.
 Triboces, o Tribocci, pop. germani, que' d'*Alsazia*.
 Trinobantes, pop. nella Gran Bretagna, *Middlesex*.
 Tulingi, pop. incerti della Germania.
 Turinus ager V. *Thurii*.
 Turones, pop. della Gallia, que' della *Touraine*, di cui è città principale *Tours*.

U

- Ubbi, pop. germani, que' di *Colonia*.
 Ucubis, fortezza nella Spagna, *Lucubi*.
 Ulia, città isp., *Monte mayor*, altri *Vaena*, altri *Velia*.
 Unelli, pop. della Gallia nella Normandia, *le Côtentin*, dalla capitale *Coulances*.
 Ursao, città in Spagna, *Ossuna*.
 Usipetes, pop. incerti della Germania.
 Utica, città nell'Africa ora *Biserta*.
 Uxellodunum, città della Gallia nel *Quercy*.

V

- Vacca, fortezza nell'Africa, *Beja*.
 Vahalis, o Walis, fiume che fa parte del Reno, *Wael*.
 Vangiones, pop. germani, que' di *Worms*.
 Varus, fiume, *Yaro*.
 Vectones, pop. isp., l'*Estremadura*.
 Velauni, pop. della Gallia, del *Velay*.

- Vellaunodunum, castello della Gallia, *Château-Laudon*.
 Velocasses. V. *Bellocasses*.
 Veneti, pop. della Gallia nella Bretagna, que' di *Vannes*.
 Veragri, pop. della Gallia, il *Vallese meridionale*.
 Verbigenus, od Urbigenus pagus, nell'Elvezia, i dintorni d'*Orbe*, o meglio di *Soleure*.
 Veromandui, pop. della Gallia in Picardia. *Vermandais*.
 Versaonenses. V. *Ursao*.
 Vesontio, città nella Gallia, *Besançon*.
 Vibo ad fretum, città ital. allo stretto di Sicilia.
 Vienna, città gallica nel Delfinato, *Vienna*.
 Vocates, pop. della Gallia nel territorio di *Bazas*.
 Vocontii, pop. della Gallia nel Delfinato, il contado di *Vaison* e *Die*.
 Vosegus mons, nella Lorena, *Vosges*.
 Volcae Arecomici et Tectosages, la *Bassa* e l'*Alta Linguadoca*.

X

- Xantones. V. *Santones*.

Z

- Zama, città dell'Africa, *Zamora*.
 Zeta, città afr., *Zerbi*, o *Menzil*.
 Ziela, o Zela, città dell'Asia min. nella Troade.

